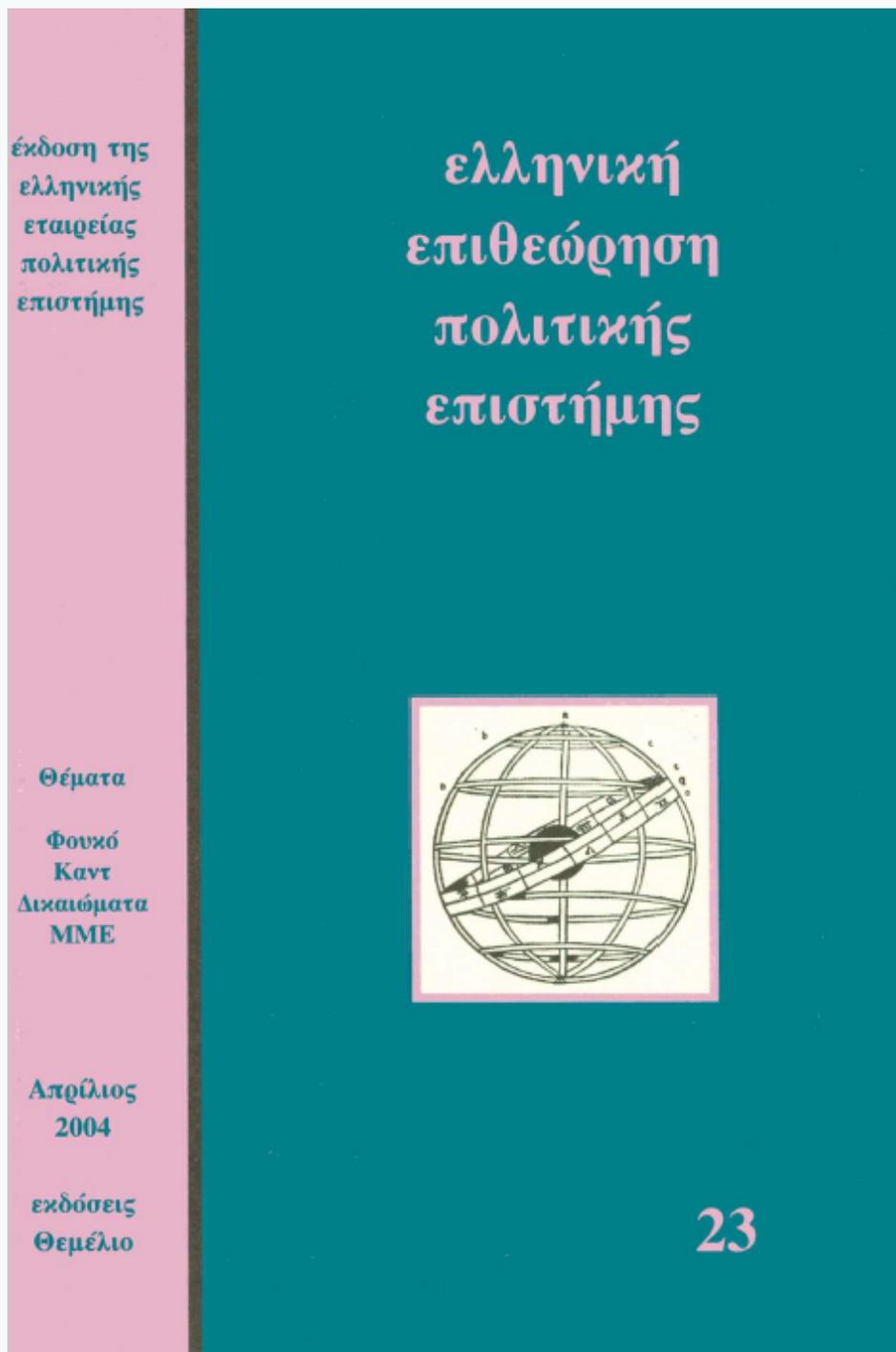

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 23, Αρ. 1 (2004)

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

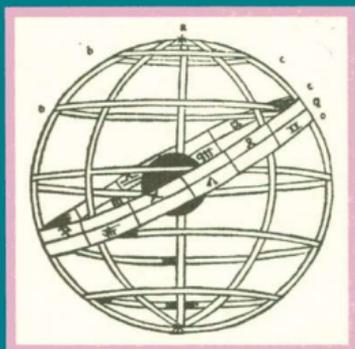
Θέματα

Φουκό
Καντ

Δικαιώματα
ΜΜΕ

Απρίλιος
2004

εκδόσεις
Θεμέλιο

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Νίκος Δεμερτζής (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Λίνα Λούβη (Πανεπιστήμιο Θράκης), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Συντονισμός έκδοσης Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος ~ **Υπεύθυνος βιβλιοκριτικών** Διονύσης Γράβαρης ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαργλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Κατερίνα Βλασάκη

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακροδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Πάυλος Σούλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκαλής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210.3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλασάκη

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαργλέν Λογοθέτη

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 8 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 18 Ευρώ - Εξωτερικού 35 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 70 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 23, Απρίλιος 2004

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Δ. Χριστόπουλος - Ν. Διαμαντούρος	Παραδοσιακοί μηχανισμοί προ-στασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ο ανερχόμενος ρόλος της διαμεσολάβησης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη	5
Κ. Ψυχοπαίδης	Διακόσια χρόνια από τον θάνατο του Ιμμάνουελ Καντ	18
Β. Ρωμανός	Η συγκρότηση και η θεμελίωση του «πολιτικού» στη Hannah Arendt	26
Γ. Πλειός	Ενημέρωση και θέαμα σε εκλογικά έτη: η στάση της κρατικής και της ιδιωτικής τηλεόρασης	53
Π. Τσιλιγιάννης	ΜΜΕ και καθορισμός της θεματολογίας του κοινού: η τρέχουσα θεωρητική συζήτηση	88
Β. Πατρώνης - Π. Διαργκόβας	Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα	107
Ε. Δούση - Π. Ναβροξίδης	Η Αφρικανική Ένωση: μια νέα ευκαιρία για την αφρικανική ήπειρο ή ένα ακόμη αποτυχημένο πείραμα;	138
ΑΝΤΙΒΟΛΕΣ: ΔΥΟ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΟ		
Κ. Περεζούς	Michel Foucault, <i>Για την υπεράσπιση της κοινωνίας</i>	165
Δ. Α. Σωτηρόπουλος	Το Υπουργείο Ιστορίας	170
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ		
Π. Καζάκος	Παναγιώτης Ευαγγελόπουλος, <i>Περιουσία και αγορά, το δίπτυχο της ελευθερίας</i>	173
Δ. Σκιαδάς - Δ. Ν. Χρυσόχοου	Charalampos Koutalakis, <i>Cities and the Structural Funds. The Domestic Impact of EU Initiatives for Urban Development</i>	177
Β. Μαγκλάρας	Κουέντιν Σκίνερ, <i>Η Ελευθερία προτιμότερη από τον Φιλελευθερισμό</i>	182
Ι. Κ. Παπαδόπουλος	S. Hall - B. Gieben, <i>Η Διαμόρφωση της Νεωτερικότητας: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός</i> - S. Hall - B. Gieben - A. McGrew, <i>Η Νεωτερικότητα Σήμερα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός</i>	186
Βιβλία που λάβαμε		189
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		196

Κ Α Τ Α Θ Ε Σ Ε Ι Σ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ - ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ*

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Ο ΑΝΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ**

1. ΤΟ ΚΑΘΙΕΡΩΜΕΝΟ ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Η καθιέρωση μηχανισμών προστασίας των δικαιωμάτων στις δυτικές δημοκρατίες είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας τεσσάρων σταδίων. Σε ιστορικό και θεωρητικό επίπεδο, η διαδικασία αυτή μπορεί να περιγραφεί ως εξής: το πρώτο στάδιο αφορά τη δημιουργία ενός συνταγματικού κράτους, την καθιέρωση της λαϊκής κυριαρχίας και την παροχή εγγυήσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα, εγγυήσεων που θα είναι περιχαρακωμένες με συνταγματικές διατάξεις. Σε αυτό το πρώιμο στάδιο συνταγματισμού, ο νόμος περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελείται από τους βασικούς κανόνες που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ ατόμου και κράτους. Η υποταγή της κρατικής εξουσίας σε προδιαγραφές του νόμου, μέσω της καθιέρωσης του κράτους δικαίου, συμβαδίζει με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Το δεύτερο στάδιο είναι η ανάδυση διεθνών μηχανισμών προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτή μαρτυρά, καταρχήν, την υποταγή του εθνικού στον διεθνή νόμο και σηματοδοτεί τη συ-

* Ο Δημήτρης Χριστόπουλος είναι Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ο Νικήφορος Διαμαντούρος είναι Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο Ευρωπαίος Συνήγορος του Πολίτη.

** Πρώτη εκδοχή του άρθρου αυτού δημοσιεύτηκε στα εβραϊκά στο *Iyunim BeBikoret Hamedina, Reflections on State Audit Affairs*, τόμ. 59, 2002.

γκατάθεση μιας χώρας για διεθνή έλεγχο: ο διεθνής νόμος παρέχει έναν αριθμό μηχανισμών μέσω των οποίων άτομα και ομάδες ατόμων μπορούν να βρουν προστασία έναντι της αυθαιρεσίας της κρατικής εξουσίας. Υπό το διεθνές εθιμικό δίκαιο, το δικαίωμα διπλωματικής προστασίας ατόμων στο εξωτερικό, που ενισχύεται από τα ελάχιστα καθιερωμένα και συμβατικά δικαιώματα, είναι μια γενικά αποδεκτή αρχή εδαφικής δικαιοδοσίας. Από τον 17ο αιώνα είχαν γίνει προσπάθειες να εκχωρηθεί διεθνής προστασία μέσω συνθηκών σε θρησκευτικές ομάδες και μεμονωμένα μέλη τέτοιων ομάδων, ακόμη και έναντι του ίδιου τους του ηγεμόνα. Τον 19ο αιώνα, αυτή η πολιτική επεκτάθηκε σε όφελος εθνοτικών και εθνικών μειονοτήτων. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η προστασία εθνοτικών, εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων έφτασε να συνδέεται στενά με την Κοινωνία των Εθνών.¹

Το τρίτο στάδιο απαρτίζεται από τη δημιουργία των φορέων διαμεσολάβησης. Πρόκειται για κρατική επιλογή η οποία αναγνωρίζει τη σύνδεση μεταξύ της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων και των μηχανισμών που εξασφαλίζουν την κρατική λογοδοσία. Επιπλέον, η δημιουργία διαμεσολαβητικών φορέων του τύπου του Συνηγόρου του Πολίτη, στους οποίους εκχωρείται και συνταγματική αναγνώριση ως ανεξάρτητες αρχές, είναι μια σημαντική στιγμή στην ευρύτερη εξελικτική διαδικασία που αφορά την παγίωση της πολιτικής δημοκρατίας και την ουσιαστική εφαρμογή του κράτους δικαίου.

Το τέταρτο στάδιο περιλαμβάνει την καθιέρωση ενός μη κυβερνητικού πεδίου δικαιωμάτων. Από ιστορική άποψη, αυτός ο νέος πόλος, που λειτουργεί σε όφελος της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, έχει σημαίνει τη σύνδεση της κρατικής κυριαρχίας με την κοινωνία πολιτών. Ένα θεμελιώδες θεωρητικό προαπαιτούμενο για την ενίσχυση αυτού του τομέα είναι η ενεργή εμπλοκή των πολιτών στην προστασία των δικαιωμάτων. Τέτοια εμπλοκή συνδέεται με την ανάδυση ενός "τρίτου" πόλου, ο οποίος αυτοπροσδιορίζεται ως ένας μηχανισμός σχεδιασμένος όχι μόνον να περιορίζει αλλά και να γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, πράγμα που αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας.

1. G. Schwarzenberg, *International Laws as Applied by International Courts and Tribunals*, τόμ. I, Stevens, Λονδίνο 1957, σ. 273.

2. Η ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η εγκυρότητα αυτής της σκόπιμα σχηματικής περιγραφής του παραδείγματος που διέπει την προστασία ατομικών δικαιωμάτων στις φιλελεύθερες δημοκρατίες στηρίζεται μάλλον σε μια *προαπαιτούμενη* λογική παρά σε μια λογική σώρευσης και αλληλοδιαδοχής. Με άλλα λόγια, η παγίωση του πρώτου σταδίου – εκείνου του συνταγματικού κράτους –, συνιστά από ιστορική, θεωρητική και κανονιστική άποψη ένα ουσιαστικό και αναγκαίο προαπαιτούμενο για τα άλλα τρία στάδια. Είναι η προϋπόθεσή τους. Εάν το θέσουμε διαφορετικά, η ενεργοποίηση των διεθνών μηχανισμών προστασίας δικαιωμάτων ή, ακόμη περισσότερο, η δημιουργία ανεξάρτητων θεσμών διαμεσολάβησης και ενός μη κυβερνητικού πεδίου δικαιωμάτων είναι αδιανόητα χωρίς την προηγούμενη ύπαρξη της κυριαρχίας. Είναι, άραγε, αυτό το επιχείρημα τόσο προφανές όσο φαίνεται;

Η βασική υπόθεση την οποία πρεσβεύει αυτό το άρθρο είναι ότι στη σημερινή νοτιοανατολική Ευρώπη σημειώνεται μία *sui generis* αντιστροφή της αλληλοδιαδοχής λογικής η οποία διέπει το εξελικτικό παράδειγμα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτό σκιαγραφήθηκε πιο πάνω. Η πρώτη, ιδιαίτερα σημαντική, αντιστροφή αφορά τη διαλεκτική σχέση μεταξύ συνταγματικής κυριαρχίας και διεθνούς παρακολούθησης, με άλλα λόγια τη σχέση μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου σταδίου.

Οι περιπτώσεις της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και του Κοσσυφοπέδιου, μετά την κατάπαυση των εθνοτικών συγκρούσεων συνεπεία της διεθνούς παρέμβασης, έδωσαν το έναυσμα σε ένα νέο είδος καθεστώτος στο πλαίσιο του οποίου η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων δεν υπαγορεύεται ούτε κατευθύνεται προς την κρατική κυριαρχία, για τον απλό λόγο ότι τέτοια κυριαρχία δεν υπάρχει. Σε αυτές τις δύο περιπτώσεις, η διεθνής εποπτεία ως μηχανισμός που εμποδίζει την κατάχρηση εξουσίας από το κράτος, είτε μέσω ελέγχου αρμοδιότητας (Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων) είτε μέσω της ενσωμάτωσης του διεθνούς δικαίου στο εθνικό, έχει εκχωρήσει τη θέση της σε τοπικές διοικητικές διευθετήσεις που *de jure* ακυρώνουν την κυριαρχία.²

2. Αναφορικά με τη Βοσνία Ερζεγοβίνη, βλ. *The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina* [πρόκειται για τη συμφωνία γνωστή ως «Συμφωνία Dayton»], της οποίας το παράρτημα 10, άρθρο V, ορίζει την εντολή του

Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων παρέχεται με τρόπο που παρακάμπτει τα λογικά θεσμικά και πολιτικά προαπαιτούμενα τέτοιας προστασίας, με άλλα λόγια το συνταγματικό κράτος. Σε αυτό το κείμενο δεν θα εστιάσουμε στα προβλήματα που θέτει αυτή η απόκλιση μεταξύ της λογικής του καθιερωμένου παραδείγματος και των πραγματικοτήτων που αναδύονται στην πράξη. Ούτε και θα ασχοληθούμε με τις λαβυρινθώδεις νομικές και πολιτικές συνέπειές τους οι οποίες θέτουν καινοφανή και δύσκολα ερωτήματα αναφορικά με το διεθνές δίκαιο. Αντ' αυτών θα εστιάσουμε σε μια άλλη απόκλιση η οποία, παρότι λιγότερο υπονομευτική αναφορικά με την κρατική κυριαρχία, συναντάται ευρύτερα στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Αναφερόμαστε στον πολλαπλασιασμό των θεσμών και των πρωτοβουλιών που σχετίζονται με τα τελευταία στάδια του φιλελεύθερου παραδείγματος προστασίας δικαιωμάτων (διεθνής, ανεξάρτητη διαμεσολάβηση, μη κυβερνητική). Στην ουσία, αυτή η πληθώρα συνοδεύει τη δραματική *de facto* υποβάθμιση του ρόλου των προστατευτικών μηχανισμών που συνδέονται με την κυριαρχία και λειτουργεί ως αντίδοτο σε αυτή.

Το εξελικτικό παράδειγμα αναφορικά με την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων που σκιαγραφήθηκε πιο πάνω δεν εφαρμόζεται εύκολα στις μετα-κομμουνιστικές δημοκρατίες της νοτιοανατολικής Ευρώπης οι οποίες λειτουργούν στο πλαίσιο κοινωνιών που χαρακτηρίζονται από ύστερη κοινωνικο-οικονομική και πολιτική ανάπτυξη. Παρότι είναι σχετικά ασφαλές να θεωρήσουμε ότι οι τυπικές προϋποθέσεις της εγκαθίδρυσης μιας φιλελεύθερης τάξης πραγμάτων έχουν εκπληρωθεί στις περισσότερες χώρες αυτής της περιοχής, θα ήταν απολύτως πρώιμο να υποστηρίξουμε ότι η αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι επαρκής υπό τις παρούσες συνθήκες. Με άλλα λόγια, οι εντοπιζό-

---

¹Υπατου Αρμοστή ως εξής: «Ο Ύπατος Αρμόστης είναι η τελική αρχή αναφορικά με την ερμηνεία αυτής της συμφωνίας...» Σε ό,τι αφορά το Κοσσυφοπέδιο, βλ. την Απόφαση 1244 (1999) του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, S/RES/1244 (που υιοθετήθηκε στις 10 Ιουνίου 1999) η οποία καθορίζει τους όρους για την εγκαθίδρυση προσωρινής διοίκησης του Οργανισμού στο Κοσσυφοπέδιο, παράρτημα 2, παράγραφος 5, *ό. π.* και UNMIK Reg. 1999/1, *σ. 1* για τις Εξουσίες της Μεταβατικής Διοίκησης στο Κοσσυφοπέδιο, όπου ορίζεται ότι «κάθε νομοθετική και εκτελεστική εξουσία αναφορικά με το Κοσσυφοπέδιο, συμπεριλαμβανομένης και της διοίκησης της νομοθετικής εξουσίας, περιέρχεται στο UNMIK».

μενες αδυναμίες αναφορικά με την αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν σχετίζονται με κενά στο νομικό ή νομοθετικό πεδίο. Η δεκαετία που πέρασε από τότε που το Συμβούλιο της Ευρώπης άρχισε σταδιακά να δέχεται στους κόλπους του αυτές τις νέες δημοκρατίες, αποτέλεσε επαρκές διάστημα χρόνου για την ενσωμάτωση των νομικών *aquis* του Συμβουλίου της Ευρώπης αναφορικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα στη νομοθεσία αυτών των κρατών. Πράγματι, αυτή η ενσωμάτωση είναι το αποτέλεσμα μιας ρητής υποχρέωσης των υποψήφιων κρατών να ευθυγραμμίσουν τη νομοθεσία τους με τα νομικά *aquis* του Συμβουλίου της Ευρώπης, σε ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων, πριν από την προσχώρηση. Συνιστά, δηλαδή, προϋπόθεση ένταξης.³

Υπ' αυτές τις συνθήκες, τα προβλήματα αναφορικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη νοτιοανατολική Ευρώπη σχετίζονται περισσότερο με αδυναμίες και ανεπάρκειες σε ό,τι αφορά την τήρηση και την εφαρμογή τους μάλλον, παρά σε ό,τι αφορά τις επίσημες εγγυήσεις για τα ίδια τα δικαιώματα. Σύμφωνα με το εξελικτικό παράδειγμα που παρουσιάστηκε στην αρχή αυτού του άρθρου, τα προβλήματα αυτά σχετίζονται άμεσα με την κεντρική λειτουργία του συντάγματος ως οργάνου εγγυήσεων και ως φορέα νομιμοποίησης που αρθρώνει συγκεκριμένους περιορισμούς στις εξουσίες του κράτους σχεδιασμένους να ενισχύσουν την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μέσω αυτών των περιορισμών της ίδιας του της εξουσίας, το κράτος διασφαλίζει τη συνέχιση, τη σταθερότητα και την παγίωση των υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας εντός των κοινωνιών. Με απλά λόγια, αυτό που

3. Σύμφωνα με τη Διακήρυξη της Βιέννης του 1993, την πρώτη αυτού του είδους που υιοθετήθηκε από ηγέτες κρατών στο Συμβούλιο της Ευρώπης, «η προσχώρηση [στην οργάνωση] προϋποθέτει ότι η αιτούσα χώρα έχει ευθυγραμμίσει τους θεσμούς και το νομικό της σύστημα με τις βασικές αρχές της δημοκρατίας, το κράτος δικαίου και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι εκπρόσωποι του λαού πρέπει να έχουν επιλεγεί μέσω ελεύθερων και δίκαιων εκλογών που στηρίζονται σε καθολική ψηφοφορία. Εγγυημένη ελευθερία έκφρασης και, ιδιαίτερα, των μέσων ενημέρωσης, προστασία εθνοτικών μειονοτήτων και τήρηση των αρχών του διεθνούς δικαίου πρέπει να παραμείνουν, κατά την άποψή μας, αποφασιστικά κριτήρια για την εκτίμηση οποιασδήποτε αίτησης ένταξης. Η δέσμευση για υπογραφή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και αποδοχή του ελεγκτικού μηχανισμού της Σύμβασης εντός σύντομου χρονικού διαστήματος είναι, επίσης, θεμελιώδης. Είμαστε αποφασισμένοι να διασφαλίσουμε πλήρη συμμόρφωση με τις δεσμεύσεις που έχουν γίνει αποδεκτές από όλα τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης».

διακυβεύεται σήμερα στη νοτιοανατολική Ευρώπη, καθώς τα κράτη αυτής της περιοχής έχουν εισέλθει σε έναν άνευ προηγουμένου ιστορικό αγώνα για την κατανομή της ιδιοκτησίας και της εξουσίας, δεν είναι τίποτε άλλο από την επαρκή εφαρμογή του ίδιου του κράτους δικαίου και της σχετικής αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Και από αυτή την άποψη, η συνολική εικόνα που αναδύεται από την καθημερινή πρακτική στην περιοχή υποδηλώνει το μέγεθος των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα κράτη αυτά. Ενδεικτικό, σε αυτό το πλαίσιο, είναι ότι το νομικό σύστημα, το τελευταίο καταφύγιο του μεμονωμένου πολίτη ενώπιον της κρατικής κατάχρησης, είναι πολύ συχνά ανίκανο να παράσχει αποτελεσματική προστασία, όπως προβλέπεται από το σύνταγμα. Το πρόβλημα εδώ, δεν είναι η ανεπάρκεια του εθνικού δικαστή να εκδώσει αποφάσεις που συνάδουν με την τρέχουσα ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών αλλά, μάλλον, η ανικανότητα του ίδιου του κράτους να εφαρμόσει δικαστικές αποφάσεις.

Αυτή η εκτίμηση δεν έχει σκοπό να υπονοήσει ότι οι εθνικές δικαστικές αρχές στα κράτη της νοτιοανατολικής Ευρώπης έχουν επιτύχει να ενσωματώσουν στις πρακτικές τους τη συνολική κλίμακα της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Οι διαπιστούμενες διαφορές, ωστόσο, δεν υποδηλώνουν την ύπαρξη σημαντικής ασυμβατότητας μεταξύ των εθνικών δικαστικών αρχών στη νοτιοανατολική Ευρώπη και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Επομένως, είναι ασφαλές να συμπεράνουμε ότι, αυτό που κυριολεκτικά ακυρώνει το κράτος δικαίου και συνιστά πρόσκομμα στην αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων, δεν είναι η εφαρμογή «εσφαλμένων» δικαστικών αποφάσεων αλλά η *μη εφαρμογή τέτοιων αποφάσεων*.

Για να συνοψίσουμε το επιχείρημά μας ως εδώ: μια αναγκαία προϋπόθεση για αποδοτική και αποτελεσματική απόδοση δικαιοσύνης είναι η συνταγματική παγίωση του κράτους δικαίου και η αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Αυτά, όμως, δεν αρκούν από μόνα τους. Η ομαλή λειτουργία μιας καλά οργανωμένης πολιτείας απαιτεί η εξουσία της ερμηνείας του νόμου και, επομένως, του περιορισμού των εξουσιών του ηγεμόνα, να ανατίθεται σε ανεξάρτητες δικαστικές αρχές βάσει προκαθορισμένων διαδικασιών. Για να συμβεί αυτό – η αποτελεσματική εφαρμογή του κράτους δικαίου –, το επόμενο λογικό βήμα στη διαδικασία είναι προϊόν ενός πολύ μακρύτερου σταδίου το οποίο είναι στενά συνδεδεμένο με την πα-

γίωση του φιλελεύθερου συνταγματισμού και της αντίληψης της ομαλότητας και της προβλεψιμότητας που σχετίζεται με αυτόν.⁴

Η μακροπρόθεσμη διαδικασία της διάδοσης του κράτους δικαίου σε διεθνή κλίμακα συνδέεται με την προοδευτική εγκαθίδρυση διεθνών ελεγκτικών και εποπτικών θεσμών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι δύο διαδικασίες δεν συμπίπτουν απλώς. Τροφοδοτούν, επίσης, η μία την άλλη και, από πολιτική άποψη, προϋποθέτουν η μία την άλλη. Τυπικά, το κράτος ελέγχει τη συνταγματική του επικράτεια, επιτρέποντας την εισαγωγή διεθνούς δικαίου με όρους που εκείνο καθορίζει. Σήμερα, για παράδειγμα, τα εθνικά συντάγματα είναι ιδιαίτερα φιλόξενα για το διεθνές δίκαιο. Ωστόσο, παρά αυτές τις ευνοϊκές τυπικές προϋποθέσεις για την εισαγωγή διεθνούς δικαίου αναφορικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και για την ενσωμάτωσή του σε συνταγματικές προβλέψεις που διασφαλίζουν την εφαρμογή του, στην πραγματικότητα τα πράγματα είναι πολύ πιο περίπλοκα. Αυτό συμβαίνει, καταρχάς, διότι η ουσιαστική ενσωμάτωση του σύγχρονου διεθνούς καθεστώτος αναφορικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα στη νομική τάξη των κρατών εξαρτάται, τελικά, από εκείνους τους διαφορετικούς και, συχνά, απροσδιόριστους παράγοντες που προαναφέρθηκαν και οι οποίοι υποδηλώνουν την παρουσία μιας «φιλικής προς τον χρήστη» διοικητικής κουλτούρας. Η παρουσία ή η απουσία τέτοιων παραγόντων είναι αυτή που δυσκολεύει τη σύγκριση ως προς το επίπεδο της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μεταξύ ωριμότερων δημοκρατιών και εκείνων που πρόσφατα εγκαθιδρύθηκαν στη νοτιοανατολική Ευρώπη, ακόμη και εάν κράτη σε κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες έχουν υπογράψει και επικυρώσει χονδρικά τον ίδιο αριθμό διεθνών ή ευρωπαϊκών συμβάσεων για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Όσο, λοιπόν, αυτοί οι παράγοντες, που δεν επιδέχονται εύκολα διοικητικό ή πολιτικό χειρισμό, δεν συγκλίνουν, η εφαρμογή διεθνών κανόνων αναφορικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε εθνικό επίπεδο παραμένει προβληματική και ατελής. Τα παραστατικά παραδείγματα των διλημμάτων που προκαλούνται από αυτή την κατάσταση είναι άφθονα. Θα απαριθμήσου-

4. Για παράδειγμα, η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης ήταν ένα διακριτό χαρακτηριστικό των πρώιμων ελληνικών συνταγμάτων. Η παγίωση και η λειτουργία μιας πολιτικά ανεξάρτητης δικαιοσύνης, ωστόσο, έγινε πολιτικά πραγματικότητα μετά την πτώση του στρατιωτικού καθεστώτος το 1974.

με μερικά μόνον: οι διεθνείς ρυθμίσεις αναφορικά με την προστασία της αξιοπρέπειας του κρατουμένου εξαρτώνται, προφανώς, από τις συνθήκες διαβίωσης που παρέχουν οι σωφρονιστικές εγκαταστάσεις της συγκεκριμένης χώρας. Το ίδιο ισχύει για τις ρυθμίσεις που αναφέρονται στη θρησκευτική ελευθερία, η επαρκής εφαρμογή των οποίων εξαρτάται, εμφανώς, από τη δυνατότητα του κράτους να κατασκευάσει έναν τόπο λατρείας για ένα μειονοτικό δόγμα και, ακόμη γενικότερα, από τις επικρατούσες στάσεις αναφορικά με τις θρησκευτικές μειονότητες. Το αυτό ισχύει για ρυθμίσεις αναφορικά με τα δικαιώματα των μεταναστών και τη μεταχείριση των πολιτών από τη δημόσια διοίκηση. Όσο οι εθνικές δομές που υποστηρίζουν το κράτος δικαίου και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών –το πεδίο των απτών εγγυήσεων– παραμένουν ανίσχυρες, η ικανότητα των διεθνών νομικών εργαλείων, που λειτουργούν via αυτών των εγχώριων δομών, να δράσουν με έναν ενισχυτικό και συμπληρωματικό τρόπο ως προς τις εθνικές ρυθμίσεις παραμένει αναλόγως αδύναμη. Το αποτέλεσμα είναι η νομιμότητα αυτών των εργαλείων να διαβρώνεται και, με τον χρόνο, να ελαχιστοποιείται. Όπως το έθεσε επαρκώς ένας έλληνας μελετητής του ζητήματος: «...οι θεσμοί που αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν σε πραγματικές σχέσεις εξουσίας είναι καταδικασμένοι να αχρηστευθούν, εάν όχι να γελοιοποιηθούν».⁵

Οι δομικές δυσκολίες και ο οριζοντας χρόνου που απαιτούνται για τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού και αξιόπιστου συστήματος που να διέπει την απονομή δικαιοσύνης και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω παραδοσιακών δικαστικών μηχανισμών έχουν καταλήξει στη δημιουργία μιας καινοτόμου κατάστασης στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζεται: (α) από την εμφάνιση μιας έκδηλης ασυμμετρίας μεταξύ των πραγμάτων «ως έχουν» και «ως θα έπρεπε να έχουν». Μια τέτοια διαφορά απορρέει από τη μη κριτική υιοθέτηση των διεθνών κανόνων που αντικατοπτρίζουν ένα προηγμένο στάδιο προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων από κράτη που υπολείπονται ως προς την ικανότητα για αποτελεσματική εφαρμογή τους· (β) από μια λανθάνουσα απονομιμοποίηση του ουσιαστικού περιεχομένου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς η συμμόρφωση του

5. Ν. Αλιβιζάτος, «Κοσμοπολιτικό: το δικαίωμα στην επέμβαση και τα ανθρώπινα δικαιώματα», στο *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η αόριστη συνταγματική αναθεώρηση*, Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 284.

κράτους με τις ηθικές αξίες που υπαγορεύει η προστασία των δικαιωμάτων αυτών εφαρμόζεται περισσότερο ως ζήτημα διεθνών πιέσεων παρά ως αποτέλεσμα εθνικών επιταγών και κοινωνικών διεκδικήσεων και (γ) από διεθνείς διαβουλεύσεις και πίεση για την εισαγωγή νέων, εναλλακτικών θεσμών προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που έχουν στόχο να παρακάμψουν τις δυσκολίες που σχετίζονται με τις τακτικές διαδικασίες οι οποίες έχουν ακολουθηθεί ως σήμερα.

3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΗΓΟΡΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, στην περιοχή αυτή έχουν πολλαπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια τόσο εθνικές όσο και διεθνείς πρωτοβουλίες για την εγκαθίδρυση και την προώθηση θεσμών τύπου Συνηγόρου του Πολίτη. Με τη μορφή μιας ανεξάρτητης αρχής που λειτουργεί ως μηχανισμός εξωτερικού ελέγχου και λογοδοσίας vis-à-vis του κράτους, ο θεσμός του Συνηγόρου του Πολίτη υπάρχει ήδη, με διάφορες μορφές και σε διάφορα επίπεδα ανάπτυξης, στις εξής χώρες: Αλβανία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Κοσσυφοπέδιο, Κροατία, Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας και Ρουμανία.

Επιπλέον, το 2000 και το 2001, τόσο η Βουλγαρία όσο και η Σερβία ξεκίνησαν τη διαδικασία να ιδρύσουν τους δικούς τους αντίστοιχους θεσμούς με υποστήριξη από το Συμβούλιο της Ευρώπης και τον Οργανισμό για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη [ΟΑΣΕ/OSCE]. Σχετικά νομοσχέδια βρίσκονταν στο τελικό στάδιο επεξεργασίας στα κοινοβούλια και των δύο αυτών χωρών στις αρχές του 2002.

Μια καίρια ανησυχία που έχει προκύψει κατά τη διαδικασία της σταδιακής εφαρμογής της εθνικής νομοθεσίας που διέπει τον θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη σε διάφορες χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, σχετίζεται με την πραγματική σχέση μεταξύ Συνηγόρου και δικαστικών αρχών. Το πρόβλημα, το οποίο τονίζει το κύριο επιχείρημα αυτού του άρθρου, προέρχεται ευθέως από την αναδυόμενη αναγνώριση ότι η ευρύτερη πολιτική και διοικητική κουλτούρα, που είναι τόσο στενά συνδεδεμένη με τον συνταγματισμό, είναι ανεπαρκώς αναπτυγμένη για να επιτρέψει την αποτελεσματική προστασία αυτών των δικαιωμάτων μέσω μιας ανεξάρτη-

της δικαστικής εξουσίας η οποία θα λειτουργεί επαρκώς.

Το πρόβλημα απορρέει από την αντιστροφή της λογικής που διέπει το εξελικτικό παράδειγμα το οποίο σκιαγραφήθηκε στην αρχή του κειμένου. Πιο συγκεκριμένα, απορρέει από την υπόθεση ότι, οι δυσκολίες για την αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που απαντώνται σε χώρες οι οποίες δεν έχουν την απαιτούμενη θεσμική υποδομή και την επαρκώς αναπτυγμένη πολιτική και διοικητική κουλτούρα, μπορούν να αντιμετωπισθούν επαρκώς μέσω προσφυγής στο τρίτο στάδιο του παραδείγματος. Το στάδιο αυτό προβλέπει τη δημιουργία διαμεσολαβητικών θεσμών ως μηχανισμούς σχεδιασμένους να αντισταθμίσουν τα προβλήματα που προκαλούνται από την ελαττωματική ή αναποτελεσματική λειτουργία των δικαστικών θεσμών.

Σύμφωνα με τη λογική που καθοδηγεί αυτή την επιλογή πολιτικής, οι διαμεσολαβητικοί θεσμοί, όπως ο Συνήγορος του Πολίτη, μπορούν να λειτουργήσουν ως εναλλακτικοί μηχανισμοί για τον χειρισμό προβλημάτων τα οποία σχετίζονται με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τα οποία δημιουργούνται από ανεπαρκή τήρηση και εφαρμογή του κράτους δικαίου και των αρχών της διάκρισης των εξουσιών σε αυτές τις χώρες. Με απλά λόγια, «εάν η δικαιοσύνη δεν λειτουργεί, και η σωστή λειτουργία της είναι πιθανό να απαιτήσει χρόνο, ο Συνήγορος του Πολίτη μπορεί να κληθεί να καλύψει το κενό και να λειτουργήσει ως υποκατάστατος μηχανισμός για την απονομή δικαιοσύνης».

Αν και διστακτικά, η λογική που υπονοείται σε μια τέτοια αντίληψη για τον Συνήγορο του Πολίτη εκφράστηκε αρχικά στα «Συμπεράσματα» του συνεδρίου της Λιουμπλιάνα με θέμα *[Τ]η σχέση μεταξύ Συνηγόρου του Πολίτη και Δικαστικού Σώματος*. Το συνέδριο διοργανώθηκε από το συμβούλιο της Ευρώπης και τον Συνήγορο του Πολίτη της Σλοβενίας από κοινού, με τη χρηματική υποστήριξη της σουηδικής κυβέρνησης. Πραγματοποιήθηκε στις 12-13 Νοεμβρίου του 2001 και το παρακολούθησαν εκπρόσωποι εθνικών θεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του Συνηγόρου του Πολίτη από χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Το προοίμιο των «Συμπερασμάτων» του συνεδρίου περιλάμβανε τις ακόλουθες προτάσεις:

«Είμαστε της άποψης ότι [η σχέση μεταξύ Συνηγόρου του Πολίτη και δικαστικού σώματος] είναι ιδιαίτερα σημαντική για χώ-

ρες σε πορεία μετάβασης, ορισμένες από τις οποίες ενδέχεται να αντιμετωπίζουν ασταθή νομικά συστήματα, βραχεία παράδοση ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας και εν εξελίξει μεταρρύθμιση των κρατικών σωμάτων». [...] 6. Δεν είναι ρόλος του Συνηγούρου του Πολίτη να δρα εκ μέρους ενός ατόμου στο δικαστήριο. Η διεκδίκηση νομικής επανόρθωσης πρέπει να χρησιμοποιείται, καταρχάς και κυρίως, από το άτομο που θίγεται. Ωστόσο, οποτεδήποτε ένα άτομο δεν έχει, για οποιονδήποτε λόγο, αποτελεσματική πρόσβαση σε τέτοιες επανορθώσεις, [τότε] αρμόζει στον Συνηγόρο του Πολίτη να έχει τη δυνατότητα να διαπιστώσει κατά πόσον σημειώθηκε παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μια τέτοια δυνατότητα παρέχεται σε ορισμένες χώρες μέσω προσφυγής για παραβίαση του συντάγματος. 7. Σε χώρες που βρίσκονται σε μετάβαση, οι οποίες ενδέχεται να αντιμετωπίζουν παρωχημένες, υπολειπόμενες και μη εναρμονισμένες ρυθμίσεις, όπως και σε χώρες με καθιερωμένη δημοκρατία, είναι σημαντικό ο Συνηγός του Πολίτη να μπορεί να συνεισφέρει και στην ανάπτυξη του κράτους δικαίου. Για τον λόγο αυτό, είναι σημαντικό για τους Συνηγούς του Πολίτη να έχουν τη δυνατότητα να προτείνουν μια εκτίμηση για τη συνταγματικότητα ή τη νομιμότητα [διαφόρων] ρυθμίσεων ενώπιον του συνταγματικού δικαστηρίου. Με αυτόν τον τρόπο, οι Συνηγόροι του Πολίτη μπορούν να συνδράμουν στην εξάλειψη συστημικών ελαττωμάτων ρυθμίσεων τα οποία ενδέχεται να επηρεάσουν αρνητικά ή, ακόμη, και να παραβιάσουν τα δικαιώματα ατόμων.

Η ουσία αυτών των παραγράφων υπογραμμίζει την ανάγκη για διεύρυνση της εντολής του Συνηγούρου του Πολίτη σε χώρες που αντιμετωπίζουν ανάλογα προβλήματα, προκειμένου να ενισχυθεί η εξουσία του και να του επιτραπεί να δράσει ως εργαλείο ικανό να συμπληρώνει δικαστικές αρχές στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω του ελέγχου τους. Το κείμενο των συμπερασμάτων δεν προσδιορίζει λεπτομερώς πώς μπορεί και πώς πρέπει να ασκηθεί αυτή η πρόσθετη λειτουργία. Ωστόσο, τονίζει με γραφικό τρόπο τα διλήμματα που σχετίζονται με την ανεπαρκή προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις μετα-κομμουνιστικές δημοκρατίες, προβλήματα τα οποία απορρέουν από την ελαττωματική ή ανεπαρκή εφαρμογή του κράτους δικαίου και της αρχής της

διάκρισης των εξουσιών στις επικράτειές τους. Αποκαλύπτει επίσης, εν μέρει, μια σειρά προβληματισμών κόστους-οφέλους που δεν σχετίζονται συνήθως με τη λειτουργία του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη σε ωριμότερες δημοκρατίες. Αυτοί οι προβληματισμοί πρέπει να απασχολήσουν εκείνους τους διαμορφωτές πολιτικής οι οποίοι επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν τον θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη ακριβώς επειδή η απουσία προηγούμενης εμπειρίας καθιστά δυσκολότερο το να προδικάσει κανείς τα αποτελέσματα. Οι κυριότεροι από αυτούς τους προβληματισμούς παρατίθενται ακολούθως με μορφή ερωτημάτων: (α) Ποιες είναι οι πιθανότητες να εμπλακεί μακροπρόθεσμα ο Συνήγορος του Πολίτη σε έναν φαύλο κύκλο όπου η πληθώρα των προς εξέταση περιπτώσεων θα υπονομεύσει την ικανότητά του να επιλύει ζητήματα εντός ενός λογικού χρονικού διαστήματος; Κάτι τέτοιο θα συντελούσε στη σταδιακή απονομιμοποίηση του θεσμού στις αντιλήψεις των χρηστών του. (β) Πόσο εξαγωγίμες είναι η σουηδική και η φινλανδική εμπειρία, όπου ο Συνήγορος του Πολίτη έχει προικιστεί με εξουσίες επίβλεψης και ελέγχου σε ό,τι αφορά τη δικαστική εξουσία; Η συνάφεια αυτού του ερωτήματος έγκειται στο γεγονός ότι, αυτό που κατέστησε δυνατό να ανατεθούν τέτοιες επιπλέον λειτουργίες στον Συνήγορο του Πολίτη, είναι η προγενέστερη ύπαρξη ισχυρής παράδοσης κράτους δικαίου και σεβασμού της διάκρισης των εξουσιών. Πόσο εύκολα μεταφέρεται αυτή η ρύθμιση σε χώρες όπου η παράδοση σε αυτούς ακριβώς τους τομείς είναι αδύναμη; (γ) Πώς θα επηρεάσει η «δικαστικοποίηση» του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη την ταυτότητά του ως ενός καταρχήν «μη δικαστικού» μηχανισμού ελέγχου και λογοδοσίας; Τα διάφορα «εργαλεία του επαγγέλματος», που διαθέτει ο θεσμός για να εκπληρώνει τις μη δικαστικές λειτουργίες του, είναι αρχικόντως ευέλικτα και προσαρμόσιμα ώστε να ανταποκριθεί αυτός στις απαιτήσεις που είναι πιθανό εγερθούν με την προσχώρησή του στη λογική ενός εναλλακτικού δικαστικού θεσμού; (δ) Τέλος, πώς θα ανταποκριθούν οι διαμορφωτές πολιτικής (καθώς και οι ίδιοι οι Συνήγοροι του Πολίτη) στις συγκεκριμένες χώρες στο ενδεχόμενο ο θεσμός αυτός να μην μπορέσει ανταποκριθεί επιτυχώς στις πρόσθετες υπευθυνότητες που θα του ανατεθούν; Με άλλα λόγια, ποιες είναι οι πιθανές επιπτώσεις στον ίδιο τον θεσμό του Συνηγόρου του Πολίτη διεθνώς μιας ενδεχόμενης αποτυχίας να αντιμετωπίσει επιτυχώς τις προκλήσεις που σχετίζονται με τη διευρυμένη εντολή

η οποία προκύπτει από τα διλήμματα πολιτικής των μετα-κομμουνιστικών δημοκρατιών; Πόσο πιθανό είναι η ενδεχόμενη ανικανότητα του θεσμού αυτού να ανταποκριθεί στις πρόσθετες προσδοκίες, με τις οποίες θα επιφορτιστεί ως αποτέλεσμα προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετα-κομμουνιστικές δημοκρατίες, να έχει καταστροφικές επιπτώσεις στη λειτουργία της δημοκρατίας σε αυτές τις χώρες; Το τελευταίο ερώτημα τίθεται υπό τη συγκεκριμένη έννοια ότι, στην παραπάνω περίπτωση ενδεχόμενης ανικανότητας, το αποτέλεσμα θα είναι να στερηθούν αυτές οι πολιτείες, που βρίσκονται σε μετάβαση, από ένα ακόμη εναλλακτικό μέσο να αντιμετωπίσουν προκλήσεις που σχετίζονται με τις επιταγές του εκδημοκρατισμού, την παγίωση του κράτους δικαίου και την ουσιαστική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις επικράτειές τους.

Μελετητές τόσο της θεωρίας όσο και της άσκησης του εκδημοκρατισμού και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα ωφεληθούν τα μέγιστα από τις εμπειρίες των κρατών της νοτιοανατολικής Ευρώπης και από τις προσπάθειες των πολιτικών τάξεών τους να βρουν πρωτότυπες και δημιουργικές απαντήσεις σε αυτά τα περίπλοκα ερωτήματα. Η επιτυχία σε αυτή την κατεύθυνση θα καταστήσει δυνατό για την περιοχή να κάνει τη δική της ξεχωριστή και ουσιαστική συνεισφορά στη σταδιακή συγκέντρωση γνώσης που αφορά τη δημοκρατία, τους διαμεσολαβητικούς θεσμούς, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα συστήματα ελέγχου και λογοδοσίας τα οποία συνδέονται με τη λογική του αυτοπεριοριζόμενου κράτους και της ενίσχυσης της κοινωνίας πολιτών.

Μετάφραση: Τίνα Πλυτά

ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ
ΤΟΥ ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ ΚΑΝΤ

Μια επέτειος, όπως αυτή των 200 χρόνων από τον θάνατο του Καντ μας υποχρεώνει να ξανασκεφτούμε τι μπορεί να σημαίνουν για μας σήμερα έννοιες όπως αυτές του «διαφωτισμού» και της «κριτικής σκέψης». Τι χρειαζόμαστε σήμερα τον Καντ, έναν εκπρόσωπο του Διαφωτισμού και της αστικής σκέψης που αποθέωσε τις «κατηγορικές προσαγές», τη γενικότητα της μορφής του Λόγου, την αφηρημένη ελευθερία και την ισονομία; Μήπως δεν μας δίδαξε ο Μαρξ ότι ακριβώς μέσα από τις μορφές αυτές της ελευθερίας και της ισότητας αναπαράγονται και ταυτόχρονα συγκαλύπτονται οι σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης στην αστική αγορά; Σίγουρα, μια τέτοια μομφή θα ήταν άδικο να απευθυνθεί στον Καντ, και δεν θα λάμβανε υπόψη τον αναχρονισμό που θα περιείχε. Ο Καντ έγραψε την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Το πολιτικό πρόγραμμα της ελευθερίας και της ισότητας που επαγγέλθηκε ήταν στραμμένο κατά του παλαιο-ευρωπαϊκού (υστερο-φεουδαλικού) συστήματος των πολιτικών προνομίων και των οικονομικών μονοπωλίων. Ζήτησε την αυτονομία όλων των μελών της κοινωνίας. Ο καντιανός άνθρωπος δεν ανέχεται να είναι δούλος κάποιου άλλου, αλλά και δεν καταδέχεται να υποδουλώνει ο ίδιος τους άλλους. Ακόμη, ο Καντ κατήγγειλε στην παρ. 83 της τρίτης κριτικής του (*Κριτική της Κριτικής Δύναμης*) την αλλοίωση που υφίστανται οι άνθρωποι όντας μέλη μιας τάξης είτε πρόκειται για την τάξη των καταπιεστών είτε πρόκειται για την τάξη των καταπιεζομένων. Ιδεώδες του υπήρξε η από κοινού συμβίωση υπό νόμους που θα νομοθετούσαν οι ίδιοι οι πολίτες.

Αυτή η ιδέα ενθουσίασε τους νεοκαντιανούς σοσιαλιστές, όπως

* Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε σε πρώτη μορφή στην εφημ. *Η Εποχή*, 22 Φεβρουαρίου 2004.

τον Κοέν, που στήριζαν την ηθική και την πολιτική θεωρία τους στη φιλοσοφική έννοια της «κοινότητας». Το ιδεώδες της κοινότητας δεν ήταν για τον Καντ ένα εξωτερικό, πολιτικό ιδεώδες αλλά αποτελούσε συγκροτησιακή ιδέα της γνωσιοθεωρίας και της ηθικής φιλοσοφίας του. «Κοινότητα» είναι η τρίτη κατηγορία της σχέσης στο σύστημα των καντιανών κατηγοριών. Στη *Θεωρία του Δικαίου* του ο Καντ σχεδίασε ένα μοντέλο αστικού συντάγματος στο οποίο οι σχέσεις μεταξύ των πολιτών ρυθμίζονται σε ένα πλαίσιο ελευθερών θεσμών. Πρόκειται, βέβαια, για μια κοινότητα αστών ιδιοκτητών που συναλλάσσονται στην αγορά (ένα μοντέλο που θυμίζει Α. Σμιθ).

Αλλά το πρόβλημα του Καντ ήταν να υπαχθούν οι επιδιώξεις των ατόμων –που εκκινούσαν από τις επιθυμίες και τα πάθη τους– υπό γενικούς πολιτειακούς νόμους και, εν συνεχεία, υπό ηθικούς νόμους, έτσι ώστε η κοινότητα των πολιτών να μετατραπεί σε ηθική κοινότητα.

1. Ο ΚΑΝΤ ΚΑΙ Η ΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Και αυτή η ιδέα της υπαγωγής των παθών και των ορμών υπό τον νόμο, αποτελεί εσωτερικό στοιχείο της καντιανής γνωσιοθεωρίας. Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* ζητούμενο είναι το πώς η εποπτεία και η «αισθητικότητα» (*Sinnlichkeit*) θα μπορέσει να υπαχθεί υπό τους νόμους της διάνοιας που θα τη σχηματοποιήσουν και θα τη νοηματοδοτήσουν. Αλλά στην περίπτωση της κοινωνίας ο Καντ αξιώνει, η υποταγή των αισθήσεων και των ορμών στον ορθολογικό νόμο, να πραγματοποιηθεί όχι με τη μορφή του καταναγκασμού, αλλά με τη μορφή της ελευθερίας. Το δίλημμα αυτό του αστικού υποκειμένου υπέβαλε σε κριτική ο Μαρξ στην πρώτη θέση του για τον Φόρενμπαχ, χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό καντιανή γλώσσα. Ο Μαρξ αξιώνει εδώ η εποπτεία (*Anschauung*), (πρόκειται για την καντιανή αισθητικότητα) να χειραφετηθεί από την υπαγωγή της στη διάνοια (τη «δρώσα πλευρά» του ιδεαλισμού), να ενεργοποιηθεί και να αντιταχθεί στον ρασιοναλισμό που την καταπιέζει. Η πλευρά της «εποπτείας» και της «αίσθησης» αντιστοιχούσε στην πλευρά του προλεταριάτου που θα αντιτασσόταν στον εργαλειώδη ορθολογισμό της κοινωνίας των εμπορευμάτων και του χρήματος.

Για την αστική σκέψη μετά τον Καντ κάτι τέτοιο ήταν βέβαια αδύνατο, αφού ξεκινούσε από το ανεπίστρεπτο του χωρισμού κοινωνικού περιεχομένου και κοινωνικής μορφής και από το a priori του εξορθολογισμού της δράσης που επιδίωκε το καπιταλιστικό κέρδος. Η σκέψη αυτή αντιμετώπιζε τον ορθολογισμό αποκλειστικά ως εργαλειακό λόγο και θεωρούσε ανορθολογικό κάθε αίτημα ουσιαστικής ορθολογικότητας που θα αναφερόταν στη διατήρηση της κοινωνίας ως ολότητας. Εκπρόσωπος της σκέψης αυτής υπήρξε ένας νεοκαντιανός, ο Μαξ Βέμπτερ, η θεωρία του οποίου είχε ήδη απεμπολήσει τη χειραφετητική διάσταση των ιδεών του Καντ, το αίτημα του για έλλογες και αυτόνομες σχέσεις. Το αίτημα αυτό εκφράζει το σύστημα του Καντ με την αντιπαράθεση μεταξύ διάνοιας (εργαλειακής σκέψης) και Λόγου (πράξης, αυτονομίας και ελευθερίας). Βάσει των κατηγοριών αυτών ο Καντ υπέβαλλε σε κριτική και απέρριπτε όσες κοινωνικές σχέσεις ήταν άδικες, αναξιοπρεπείς και δεν συμβιβάζονταν με την αυτονομία και την ελευθερία του Λόγου. Μια πεσιμιστική απόληξη αυτού του καντιανού προγράμματος βρίσκουμε κατά τον 20ό αιώνα στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Αντόρνο/Χορκχάιμερ οι οποίοι διέγνωσαν ότι, στην εποχή μας, η εργαλειακή σκέψη (διάνοια) απορρόφησε τον Λόγο, οπότε ο ίδιος ο διαφωτισμός υπέσκαψε κάθε δυνατότητα κριτικής και αντίστασης. Ο Καντ, όμως, δεν θα συμφωνούσε με μια τέτοια διάγνωση.

2. Ο ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΣ ΚΑΝΤ

Η σκέψη της εποχής μας οφείλει πολλά στον Καντ ως τον μεγάλο *διαλεκτικό* φιλόσοφο, του οποίου επιφανέστερος μαθητής υπήρξε ο μεγαλύτερος επικριτής του, ο Χέγκελ.

Στο κέντρο της φιλοσοφίας του ο Καντ έθεσε την έννοια της αντινομίας, που αναπαράγεται μέσα στις ανθρώπινες ιδέες και αντανακλά τις αντιθέσεις της ανθρώπινης πραγματικότητας και των ανθρώπινων σχέσεων. Η σημαντικότερη αντινομία, που αναλύεται στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, θέτει το ερώτημα αν ο κόσμος διέτεται από αυστηρό αιτιακό ντετερμινισμό ή επιτρέπει να υπάρξει ελευθερία. Από τη «λύση» της αντινομίας αυτής (λύση που άφησε περιθώρια στην ανθρώπινη ελευθερία) εξαρτήθηκε η δυνατότητα να υπάρξει ελεύθερη ηθική πράξη.

Στο κεφάλαιο της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* για τους «Παραλογισμούς» του Λόγου, ο Καντ τοποθετήθηκε στο ερώτημα για τη δυνατότητα να υπάρχουν πράγματα του κόσμου έξω από την συνείδηση. Όλα τα πράγματα του ανθρώπινου εξωτερικού κόσμου δίνονται στο εσωτερικό της συνείδησης ως κάτι που, όμως, αξιώνει ότι βρίσκεται εκτός αυτής. Για τον Καντ τα ανεξάρτητα από τη συνείδηση πράγματα ήταν «πράγματα καθ' εαυτά», τα οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίσει, μπορεί όμως να τα πραγματώσει και να τα οικειοποιηθεί μέσω της πράξης του. Ο μαθητής του Καντ, Χέγκελ, υποστήριξε ότι θα πρέπει να δεχτούμε ότι τα πάντα είναι συνείδηση (πνεύμα), οπότε κάθε πράγμα που εμφανίζεται ως εξωτερικό προς τη συνείδηση, αποδεικνύεται σε μια ανώτερη διαλεκτική βαθμίδα ως κτήμα της συνείδησης, το οποίο η συνείδηση μπορεί να επανιδιοποιηθεί. Οι λογικές αυτές αναλύσεις συνιστούν προϋπόθεση προκειμένου να κατανοηθεί η θεωρία της αλλοτριώσης και του φетиχισμού του εμπορεύματος στο έργο του Μαρξ. Τα εξωτερικά πράγματα αποτελούν εδώ αλλοτριώση της κοινωνικής εργασίας. Ο φορέας της κοινωνικής εργασίας πρέπει να τα επανιδιοποιηθεί, όμως αυτή την επανιδιοποίηση θα πρέπει να τη σκεφτούμε ως πράξη.

Στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* ο Καντ εισήγαγε μια διπλή θεώρηση των οργανισμών (στους οποίους συμπεριλάμβανε και τον ανθρώπινο πολιτισμό, που τον αντιμετώπιζε ως οργανική ενότητα). Μπορούμε να συλλάβουμε τους πολιτισμούς και τις ανθρώπινες κοινωνίες ως ολότητες που διέπονται από μηχανικούς νόμους και αιτιακές σχέσεις, αλλά μπορούμε να τα προσεγγίσουμε και ως σύνολα σκοπών, όπως είναι οι επιμέρους σκοποί των δρώντων, σκοποί εγωιστικής ή ηθικής φύσεως, καθώς και οι «σκοποί της φύσης» (κάτι ανάλογο με το «αόρατο χέρι» του Α. Σμιθ), δηλαδή τα μη αναμενόμενα αποτελέσματα της δράσης που συμφωνούν με τους σκοπούς της κριτικής φιλοσοφίας (που στοχεύει την πραγμάτωση ελευθερίας, ισονομίας, κριτικής, δημοσιότητας και αυτονομθεσίας).

Ο τρόπος αυτός διπλής θεώρησης υιοθετήθηκε από τον Χέγκελ ο οποίος, στη διαλεκτική *Λογική* του («Λογική της έννοιας»), περιλαμβάνει τα κεφαλαία «Μηχανισμός» και «Τελεολογία», όπου αναλύονται κατηγορίες που συγκροτούν την «απόλυτη Ιδέα» του. Ο διαλεκτικός Μαρξ φαίνεται να έχει και αυτός επηρεασθεί από τη θεώρηση αυτή κατά την ανάπτυξη της θεωρίας της αξίας στο *Κεφά-*

λαιο. Οι κατηγορίες της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* συνδέουν τεχνικά και μορφικά στοιχεία της κοινωνικής δράσης που αναφέρονται σε όρους και σε σκοπούς της δράσης αυτής – πρβλ. λ.χ. χρηστική και ανταλλακτική αξία, διαδικασία εργασίας και αξιοποίησης, τεχνική και οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, κ.ο.κ.

Οι σκοποί των καπιταλιστών αναλύονται στα πλαίσια των μηχανισμών της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά η όλη έκθεση των κατηγοριών διέπεται από τον σκοπό της κριτικής της πολιτικής οικονομίας να διερευνηθούν οι όροι υπέρβασης των τυφλών κοινωνικών μηχανισμών και να πραγματοποιηθούν συνειδητές (εμπρόθετες) σχέσεις ελευθερίας.

3. ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΙ

Όμως, ακριβώς όσον αφορά το πρόβλημα των σκοπών της πράξης, η σημερινή θεωρία θα υποχρεωθεί να ξανασκεφτεί κάποια σημαντικά ερωτήματα που έχει θέσει ο Καντ σχετικά με τη σχέση των σκοπών προς τα μέσα της πράξης. Ο Καντ ανέπτυξε ένα κριτικό επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο ένα επιδιωκόμενο κοινωνικό αποτέλεσμα, όπως είναι μία κοινωνία δικαιοσύνης και ελευθερίας, χωρίς προνόμα, με ισότητα, αυτονομία και ανεμπόδιστη άσκηση κριτικής στην εξουσία, δεν είναι δυνατόν να συνδέεται με διαδικασίες αδικίας και κατεξουσιασμού ως μέσα που υποτίθεται ότι ήταν αναγκαίο να χρησιμοποιηθούν για να επιτευχθεί (και θα έπρεπε να δικαιολογηθούν χάριν του «καλού» σκοπού).

Ο Καντ υποστήριξε ότι είναι δυνατόν να αποδεχτούμε ένα πλαίσιο αξιών που θέλουμε να ισχύσουν, αλλά να επικαλεσθούμε ταυτόχρονα την απροσδιοριστία του τρόπου επέλευσης των αξιών αυτών, όταν οι λόγοι που προβάλλονται ως μέσα για την επέλευση προϋποθέτουν την εκμετάλλευση και τη χειραγώγηση των δρώντων. Η λογική αυτή έρχεται σε αντίθεση με λογικές που υποστηρίζουν ότι είναι δυνατόν να χωριστεί το μηχανικό (εργαλειακότητα, μέσα) από το τελειολογικό στοιχείο της δράσης και να προταχθεί το μηχανικό στοιχείο, ούτως ώστε, αφού ο μηχανισμός λειτουργήσει ένα διάστημα, να πραγματοποιηθεί εν συνεχεία αυτόματα ο επιδιωκόμενος σκοπός – π.χ., θα αναπτύξουμε πρώτα τα παραγωγικά μέσα, έστω και με δικτατορικές συνθήκες κοινωνικής ζωής και, αφού φτάσουν σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης, θα προκύψει η

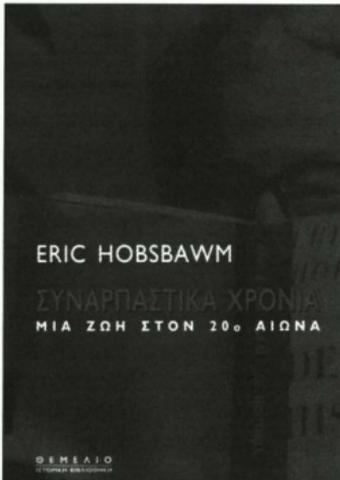
ελεύθερη κοινωνία. Ο Καντ, αντιμετωπίζοντας αυτή τη «λογική», δίδαξε ένα μάθημα που είναι σημαντικό και για την πολιτική πράξης της εποχής μας, δηλαδή ότι κάθε προσπάθεια να επιφέρουμε τη χειραφέτηση προτάσσοντας ως όρο πραγμάτωσής της τη χειραγωγήση είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Και τούτο διότι ο όρος πραγμάτωσης του σκοπού θα αποτελεί εξ ορισμού διαρκώς και τον λόγο ματαίωσής του, αποκλείοντας τα περιεχόμενα και τους τρόπους πραγματοποίησης της ελεύθερης συμβίωσης, δηλαδή τις αυτόνομες και αλληλέγγυες κοινωνικές σχέσεις.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΚΑΝΤ, ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ, *Κριτική του καθαρού λόγου*, μτφρ.: Αν. Γιανναράς, τόμοι 2, Παπαζήσης, Αθήνα 1979.
- ΚΑΝΤ, ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ, *Δοκίμια*, μτφρ.: Ευ. Παπανούτσος, Δωδώνη, Αθήνα 1971.
- ΚΑΝΤ, ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ.: Κ. Ανδρουλιδάκης, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002.
- ΚΑΣΣΙΡΕΡ, ΕΡΝΣΤ, *Καντ: η ζωή και το έργο του*, μτφρ.: Στ. Γερογιωργάκης, Ίνδικτος, Αθήνα 2001.
- ΝΤΕΛΕΖ, ΖΥΛ, *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ.: Ελένη Πεردικούρη, Εστία, Αθήνα 2000.
- ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, ΚΟΣΜΑΣ, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών: έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ.: Όλγα Σταθάτου, Εστία, Αθήνα 2002.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορούν

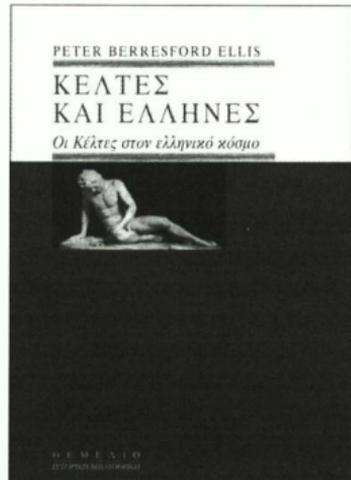
ERIC HOBSBAWM

ΣΥΝΑΡΠΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ Μια ζωή στον 20ό αιώνα

Μετάφραση:
ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ

ISBN 960-310-301-2 ~ Σελίδες 496

Ο Ε. Hobsbawm, πολύγλωσσος, περιπατητής, πάντοτε περιέργος, και σύγχρονος με τον πιο συγκλονιστικό αιώνα της ανθρώπινης ιστορίας, αφοσιώθηκε στο να κατανοήσει τα συναρπαστικά χρόνια που έζησε. Η αυτοβιογραφία του είναι ο απολογισμός ενός παθιασμένα κοσμοπολίτη Εβραίου απ' τα ταξίδια που έκανε στο παρελθόν, που είναι σαν μια άλλη χώρα απ' τον κόσμο του 2002.

PETER BERRESFORD ELLIS

ΚΕΛΤΕΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ Οι Κέλτες στον ελληνικό κόσμο

Μετάφραση:
ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΟΣ

ISBN 960-310-302-0 ~ Σελίδες 296

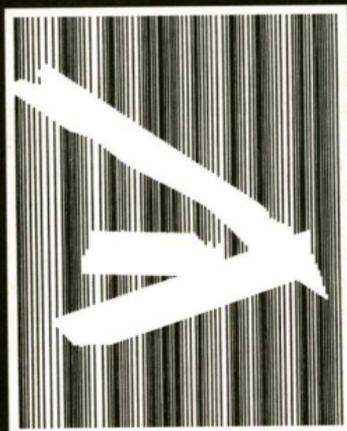
Οι Έλληνες, από τον 6ο αιώνα π.Χ., μίλησαν πρώτοι για τους Κελτούς. Στους επόμενους αιώνες, οι δύο λαοί έμελλε να έρθουν σε στενότερη επαφή, με κορύφωση τη μεγάλη εισβολή του Βρέννου που έφτασε ως τους Δελφούς. Το βιβλίο αυτό περιγράφει με ζωηρά χρώματα την περιπέτεια της συνάντησης των δύο πολιτισμών μέχρι τη σταδιακή αφομοίωση και εξαφάνιση των Κελτών της Ανατολής.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Άρθρα:
Πολιτική Θεωρία
Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
Μισέλ Φουκό

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ» ΣΤΗ HANNAH ARENDT

Σε αυτή την εργασία επιχειρείται μια παρουσίαση του επιχειρήματος της Hannah Arendt ότι στις σύγχρονες κοινωνίες η πολιτική ελευθερία (η συμφιλίωση του πλουραλισμού και της πολιτικής σύμπνοιας) μπορεί να αρθρωθεί μόνο μέσα σε μια «δημόσια σφαίρα». Ισχυρίζομαι ότι η Arendt αποτυγχάνει να θεμελιώσει επαρκώς αυτόν τον χώρο διότι, η κατηγορία της «δράσης» η οποία τον αναφέρει ως ένα ξεχωριστό πεδίο πέραν του κράτους και της αστικής-πολιτικής κοινωνίας, αποτελεί μια αυτοαναφορική διαδικασία «έκφρασης» της ταυτότητας του πολιτικού δρώντος ξεκομμένη από κάθε κοινωνικό ζήτημα ή αξιακό πλαίσιο. Ανασυγκροτώντας το εγχείρημά της, δείχνω ότι μόνο μια κοινοτιστικού τύπου θεώρηση του πολιτικού αγαθού θα μπορούσε να προσδώσει στη δράση κανονιστικό περιεχόμενο και να την εγκαθιδρύσει ως μια υπεύθυνη πολιτική δραστηριότητα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τη σημερινή προβληματική πάνω στη δυνατότητα εγκαθίδρυσης μιας δημοκρατικής πολιτείας, δεν μπορεί να εξαιρεθεί το έργο της Hannah Arendt. Παρόλο που το έργο αυτό διατυπώνει ένα πολιτικό μοντέλο ελεύθερων πολιτειακών σχέσεων και θεσμών σύμφωνα με το «νοσταλγικό» παράδειγμα της αρχαίας πόλης, στην ουσία εκφράζει μια ουσιαδώς *μοντέρνα* πολιτική φιλοσοφία. Η Arendt δεν προσπαθεί να αναστήσει την *εκκλησία* στο σύγχρονο κόσμο, αλλά να εδραιώσει μέσα στα πλαίσια της πολυπολιτισμικότητας και του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού μια νέα πολιτική πραγματικότητα που να εκφράζει την εξουσία και τον ενεργό αυτοπροσδιορισμό των πολιτών.

* Ο Βασίλης Ρωμανός είναι Ειδικός Επιστήμονας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Το ότι η Arendt αναπτύσσει μια σύγχρονη αντίληψη του πολιτικού, διαφαίνεται από το γεγονός ότι το νέο πολιτικό πεδίο το οποίο προσπαθεί να αναδείξει, καταγράφεται ως μια σύγχρονη «εκκλησία του δήμου» μέσα στην οποία συμφιλιώνεται η μοναδικότητα και η δημιουργικότητα των ατόμων με τη συλλογικότητα και την πολιτική σύμπνοια. Το δημόσιο «βασιλείο» της Arendt, ένα πεδίο ανεξάρτητο από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες και πέραν του παραδοσιακού διαχωρισμού κράτους και αστικής-πολιτικής κοινωνίας, ενσαρκώνει τη δυνατότητα δράσης από κοινού με τους άλλους χωρίς να αντιτίθεται στον πλουραλισμό της ανθρώπινης κατάστασης. Και αυτό, όχι μόνο διότι η ηθική σύμπνοια που δημιουργείται με τη συνένωση των ανθρώπων στο δημόσιο πεδίο, σταθεροποιείται μέσω μορφών αλληλοδέσμευσης, συνταγμάτων και θεσμών που προστατεύουν την ιδιαιτερότητα. Πολύ πιο σημαντικό ίσως από την ανάδειξη του δημόσιου βασιλείου ως στοιχείου πολυαρχίας και αποκέντρωσης των εξουσιών, είναι ότι, για την Arendt, η «γνήσια» ατομικότητα του υποκειμένου – η ικανότητά του να προβάλλει μια αυθεντική ταυτότητα – στηρίζεται στην ικανότητα συμμετοχής του σε αυτό το δημόσιο πεδίο: με άλλα λόγια, η εξατομίκευση του ανθρώπου είναι πάντα «δημόσια προσανατολισμένη».

Τέλος, ο μοντέρνος χαρακτήρας της πολιτικής φιλοσοφίας της Arendt, απεικονίζεται και από το γεγονός ότι η δημόσια προσανατολισμένη πράξη εκφράζεται εντελώς *φορμαλιστικά* ως μια «καθαρή έκφραση» του ατόμου πέραν κάθε τελεολογικά προοιλημένου σκοπού (ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, αξίες, κλπ.). Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της, αυτό είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης νεωτερικής κατάστασης, η οποία δεν επιτρέπει την εγκαθίδρυση *a priori* κανονιστικών θεμελίων (η Φύση, ο Θεός, ο Λόγος) τα οποία θα μπορούσαν να είναι πέρα από κάθε κριτική παρέχοντας εξω-πολιτικά κριτήρια νομιμότητας για κάθε δυνάμενη συναίνεση. Η παρουσία του ανθρώπου σε έναν απομαγεμένο κόσμο επιβάλλει τη θέωση του πολιτικού *πράττειν* και *κρίνειν* ως αυτόνομων δραστηριοτήτων απελευθερωμένων από όλα τα ξένα κατηγορήματα που επιβλήθηκαν στα ανθρώπινα ζητήματα από τη μεταφυσική φιλοσοφική παράδοση: το *πράττειν*, σύμφωνα με την Arendt, πρέπει να συλληφθεί ως αυτοσκοπός, δηλαδή ως ένα «νέο ξεκίνημα» για την εγκαθίδρυση νέων κόσμων και απρόβλεπτων τρόπων αυτοκατανόησης της ανθρώπινης κατάστασης και όχι ως ένα μέσο για

την επίτευξη της ηθικής τελείωσης του ανθρώπου (Καντ) ή της τεχνικής επάρκειας (Μαρξ). Αντίστοιχα, το *κρίνειν* πρέπει να γίνει αντιληπτό ως μια δυνατότητα του πρακτικού λόγου ως μη θεμελιωτικής κριτικής και όχι ως μια εφαρμογή προσηματισμένων κατηγοριών ή εθιμοτυπικών κανόνων (κοινοτισμός).

Το ερώτημα όμως που εγείρεται, είναι κατά πόσον επιτυγχάνει να νομιμοποιήσει αυτόν τον αυτονομημένο πολιτικό χώρο που αντικείμενό του είναι η ίδια η «φαινομενολογία της ανθρώπινης πράξης», να εγκαθιδρύσει, δηλαδή, τα δεσμευτικά ηθικά όρια της ελεύθερης δράσης που βιώνει μια ποικιλία ατόμων στη δημόσια σκηνή. Θα προσπαθήσω να δείξω ότι, έχοντας ως αφετηρία τον διαχωρισμό του «πολιτικού» από το «κοινωνικό» και από οποιοδήποτε αξιακό πλαίσιο, η προσπάθεια της Arendt να αρθρώσει την ανεξαρτησία των ελεύθερων δραστηριοτήτων, επιφέρει την περιθωριοποίηση των ζητημάτων της ηθικής και της δικαιοσύνης. Λέγοντας κάτι τέτοιο, δεν υποστηρίζω ότι η πολιτική πράξη θα πρέπει *εκ προοιμίου* να αναφέρεται σε κάποιους *a priori* κανόνες ή να στηρίζεται σε κάποια μεταφυσικά θεμέλια. Η δυσχέρεια που έχει η Arendt να θεμελιώσει μια πολιτικά *υπεύθινη* πράξη, ξεκινά από το γεγονός ότι σκέφτεται το δημόσιο-πολιτικό πράττειν μέσα από την εγγενή του φορμαλιστική *αυτοαναφορικότητα*.

Αφού εξετάσω γιατί, σύμφωνα με την Arendt, ο εξορθολογισμός του κόσμου αποστέρησε τη σύγχρονη πραγματικότητα από ένα πεδίο δραστηριοτήτων το οποίο θα μπορούσε να εκφράσει τον πολιτικό αυτοκαθορισμό των ατόμων (τμήμα 2), υποστηρίζω ότι η δράση, η δραστηριότητα εκείνη που αναδεικνύει το δημόσιο βασίλειο ως ένα ξεχωριστό πεδίο δραστηριοτήτων, αποτελεί μια «καθαρή έκφραση» του εαυτού, πέραν κάθε προσανατολισμού προς τις αξίες ή προς κάποιο κανονιστικό περιεχόμενο (τμήμα 3). Στο τέταρτο μέρος συζητώ τα προβλήματα που σχετίζονται με την αυτοαναφορικότητα της δημιουργικής δράσης όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τον διαχωρισμό κοινωνικού-πολιτικού, και ισχυρίζομαι (τμήμα 5) ότι μόνο μια «κοινοτιστικού» τύπου θεώρηση του πολιτικού αγαθού, σύμφωνη με την επιχειρηματολογία της ίδιας της Arendt, θα μπορούσε να εγκαθιδρύσει τα δεσμευτικά της όρια.

2. Η «VITA ACTIVA» ΚΑΙ Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Θα ήταν χρήσιμο να προσδιορίσουμε εξ αρχής το *γενεαλογικό* πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται, για την Arendt, η ανθρώπινη ύπαρξη και από το οποίο εγείρεται η πολιτική πράξη. Σε αυτό το πλαίσιο διακρίνει δύο οντολογικές δομές μέσα στις οποίες τα άτομα εισάγονται από την πρώτη στιγμή της παρουσίας τους στον κόσμο. Ο *χώρος των εμφανίσεων* (space of appearance),¹ είναι μια απροσδιόριστη περιοχή μέσα στην οποία συναντώνται όλες αυτές οι αρχές (αξίες, κανόνες, πεποιθήσεις) που θεσπίζουν μια κοινή ταυτότητα. Συγκροτώντας όλα τα νοήματα που έχουν αποκαλυφθεί από παρελθούσες πρακτικές και τα οποία, μέσα από την άρθρωσή τους σε *αφηγήσεις*, έχουν διατηρήσει μια συνέχεια στον χρόνο, ο χώρος των εμφανίσεων λειτουργεί ως ένα παραπεμπτικό προ-νοηματικό πλαίσιο μέσα και διά του οποίου μια λέξη ή μια πράξη μπορεί να ειπωθεί και να ακουστεί από όλους. Η *εγκόσμια αντικειμενική πραγματικότητα* (worldly objective reality),² είναι μια «δεύτερη» πολυσύνθετη περιοχή «οντολογικής σύμπνοιας» (togetherness), που αντιστοιχεί στην υλική και συμβολικά μετουσιωμένη κοινωνική θέσμιση («*βίοςκοσμος*»). Αυτή η περιοχή, διαφοροποιείται από την πρώτη διότι διαμεσολαβείται και στερεοποιείται από ένα τεχνητά δημιουργημένο περιβάλλον απτών αντικειμένων και θεσμών. Και οι δύο, όμως, περιοχές αποτελούν εγκόσμιες δεσμευτικές δομές –*δί-κτυα*– που συγκρατούν την *πολλαπλότητα* (plurality) των διαφορετικών ατόμων συνενώνοντας τις σχέσεις, τις αλληλεπιδράσεις και τις υποθέσεις τους, σε μια κοινά βιωμένη πραγματικότητα.³

Δεδομένου ότι αυτές οι οντολογικές δομές πάντοτε και ήδη προηγούνται του ατόμου, η Arendt κατανοεί το υποκείμενο στη βάση του τρόπου συσχέτισής του με τους άλλους μέσα σε ένα κοινό σύστημα γλωσσικών νοημάτων και αξιών. Η πρωτογενής μορφή και θεμελιακή δομή του υποκειμένου είναι εγκόσμια, πλουραλιστική και συλλογική (*ενθαδική ύπαρξη*). Αυτός είναι ο λόγος που εξηγεί γιατί η Arendt δεν μιλά ποτέ για τις έμφυτες ιδιότητες της ανθρώπινης «*φύσης*», δηλαδή για μια κάποια μεταφυσική «*ουσία*»

1. Hannah Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Σικάγο 1958, σ. 50-52, 181-186, 199, 204. Όλες οι μεταφράσεις από αυτό το κείμενο είναι δικές μου.

2. Στο ίδιο, σ. 53-58, 182-183.

3. Στο ίδιο, σ. 175, 183, 199, 204.

του υποκειμένου στη γενικότητά του, αλλά για την πεπερασμένη, ιστορικά εναλλασσόμενη και πλουραλιστική «κατάσταση» της ανθρώπινης ύπαρξης.

Παρόλο, όμως, που αυτό το σχήμα υποτάσσει το ειδικό στο γενικό, η Arendt επιφυλάσσει μια στιγμή *διαφοράς* μεταξύ ατόμου και κόσμου, η οποία στηρίζεται στην εγγενή ικανότητα του πρώτου να επινοήσει το νέο και να επιφέρει το απρόσμενο. Η ανθρώπινη κατάσταση της *γεννησιμότητας*⁴ (natality) είναι η κατηγορία από τη φιλοσοφική της ανθρωπολογία η οποία στηρίζει την ανθρώπινη πολλαπλότητα καθώς περιγράφει κάθε *γέννηση* ως ένα απροσδόκητο *νέο ξεκίνημα*. Παρόλο που η Arendt αναγνωρίζει ότι τα αποτελέσματα των συλλογικών δραστηριοτήτων συχνά υπερβαίνουν κάθε πρόβλεψη και σχεδόν ποτέ δεν καταφέρνουν να πετύχουν τους αρχικούς στόχους,⁵ η ανθρώπινη πράξη διέπεται από έναν νεωτερισμό ο οποίος διακόπτει την εκάστοτε ιστορική συνέχεια (vita activa).

Αυτή η «φαινομενολογική» οντολογία προσδιορίζει και τον στόχο της *πολιτικής* δράσης ο οποίος αρθρώνεται μέσα από τη δυνατότητα *επανάληψης* αυτής της αρχέγονης ιδιότητας της ύπαρξης. Η δράση πρέπει να επαναλάβει τη νέα αρχή που εκκινεί η γέννηση· πρέπει, δηλαδή, να παρουσιάζεται ως μια «*δεύτερη γέννηση*»,⁶ ως ένας αφύσικος αυθορμητισμός που επιχειρεί «να φέρει στο δράμα του κόσμου το νέο ξεκίνημα για το οποίο ο καθένας είναι ικανός δυνάμει της γέννησής του».⁷ Κατά συνέπεια, μια πολιτεία, για την Arendt, δεν μπορεί ποτέ να είναι το προϊόν αντικειμενικών αιτιακών διαδικασιών: στον βαθμό που το υποκείμενο συλλαμβάνεται ως ένα *καινοτόμο* άτομο που μπορεί να απαντήσει διαφορετικά στις διάφορες καταστάσεις που αντιμετωπίζει, να καταστρώνει νέες ιδέες και προτάγματα προσανατολισμένα σε καινούργιους στόχους και να προσφέρει νέα σημασιακά υποδείγματα και προοπτικές, είναι σαν να έχει μια εγγενή ικανότητα να ξεφεύγει από κάθε δομικό περιορισμό ή συστημική προσταγή.⁸

4. Στο ίδιο, σ. 9, 177-179.

5. Στο ίδιο, σ. 183-184, 190, 195, 243-246. Επειδή ο πλουραλισμός και η διαπλεκόμενη δράση εισάγουν μια ανεπανόρθωτη τυχαιότητα στα αποτελέσματα, οι άνθρωποι υφίστανται αυτή τη διαδικασία ως «*πάσχοντες*» (sufferers). Αυτό, για την Arendt, είναι το «κόστος» που επιφέρει η γέννηση του καινούργιου.

6. Στο ίδιο, σ. 176. Βλ. σ. 9.

7. Στο ίδιο, σ. 204.

8. R. Brandom, «Freedom and Constraint by Norms», στο R. Hollingen, *Hermeneutics*.

Παρόλο που η δράση, για την Arendt, δεν μπορεί ποτέ να εξαλειφθεί ολοκληρωτικά, διότι ριζώνει εγγενώς στην ανθρώπινη διαφορετικότητα, οι διαδικασίες μοντερνοποίησης της επέβαλλαν «σιδερένια δεσμά» (Weber). Όπως επισημαίνει η Arendt, η άνοδος της καπιταλιστικής αγοράς και η υπερίσχυση των οικονομικών δραστηριοτήτων μετασχημάτισαν τον μοντέρνο χώρο των εμφανίσεων από ένα πολιτισμικό σύμπαν κανονιστικότητας σε ένα δίκτυο κυβερνούμενο από αξίες και κανόνες υπαγορευμένους από την παραγωγική διαδικασία (παραγωγικότητα, λειτουργικότητα, αφθονία, πλούτος, πρόοδος, κλπ.). Ως εκ τούτου, οι παραγωγικές δραστηριότητες, οι απαιτούμενες από τη διατήρηση της ζωής, έγιναν το καθοριστικό πρότυπο όλων των άλλων κοινωνικών δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον των σύγχρονων υποκειμένων να εστιάζει όχι στο «γιατί» ή στο «τι» παράγεται (ηθική σκέψη), αλλά στο «πώς» μπορεί να παραχθεί. Παράλληλα, επειδή σύμφωνα με τη λογική της καπιταλιστικής παραγωγής (η οποία πρέπει διαρκώς να ανανεώνεται και να επεκτείνεται), κάθε προϊόν παράγεται με σκοπό την άμεση χρήση και κατανάλωση, η ανθρώπινη επιπόνηση και τα έργα της δεν διατηρούν τα νοήματα που δημιουργούν, δηλαδή ένα πολιτισμό κατάλληλο για τη μνημόνευση των επιτευγμάτων του, αλλά τα καταστρέφουν. Αυτή η απώλεια του νοήματος που απορρέει από την καταστροφή της διάρκειας της ανθρώπινης τέχνης, περιγράφεται από την Arendt ως ένα «μαράζωμα» της κοινής αίσθησης για τον κόσμο (worldlessness),⁹ δηλαδή ως μια «ατμοσφαιρική» του πεδίου των εμφανίσεων.

Παράλληλη με αυτή την εξέλιξη, είναι και η απώλεια της ελευθερίας, το προϊόν της κατάργησης της θεσμικής διαφοροποίησης (Entzweigung) μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου. Με τον όρο «ιδιωτικό», η Arendt προσδιορίζει τρία διακριτά θεσμικά φαινόμενα, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους από τη δομική τους αντιπαλότητα με το πεδίο της «δημοσιότητας». Κατά πρώτον, εννοεί τη σφαίρα του νοικοκυριού (οίκος), την οποία χρησιμοποιεί και με την υποτιμητική έννοια των οικογενειακών ζητημάτων, αλ-

---

neutics and Praxis, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 1985, σ. 185-8.

9. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει δημόσιο πεδίο, αλλά ότι η δημόσια πραγματικότητα της ύστερης νεωτερικότητας ισοπεδώνεται από την ομοιομορφία που δημιουργεί ο μαζικός πολιτισμός. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 54, 280· M.P. D'Entrèves, *The Political Philosophy of Hannah Arendt*, Routledge, Λονδίνο 1994, σ. 53.

λά και με την περιβλεπτή έννοια ενός βαθιά προσωπικού και ενδόμυχου (intimate) χώρου εκούσιας απομόνωσης και διατήρησης της ανεξαρτησίας του ατόμου από τους άλλους, χρήσιμου ώστε αυτό να μπαίνει στον δημόσιο βίο ως αυτόνομο ον ικανό να θέσει ζητήματα στην ημερήσια διάταξη.¹⁰ Κατά δεύτερο λόγο, με τον όρο «ιδιωτικό», η Arendt προσδιορίζει την οικονομική σφαίρα και τις σχετιζόμενες δραστηριότητες της παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής οι οποίες, αν και επιτελούνται με τη συνεργασία των άλλων, χαρακτηρίζονται από την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος. Η Arendt, τέλος, περικλείει μέσα σε αυτό το πεδίο και τις ποικίλες συναναστροφές (πολιτιστικές, θρησκευτικές, κλπ.) μέσα την αστική-πολιτική κοινωνία (civil society) οι οποίες διενεργούνται στη βάση προσωπικών πεποιθήσεων.¹¹ Ο σύγχρονος κόσμος, σύμφωνα με αυτή τη σχηματοποίηση, ανάγει το «δημόσιο» στο «ιδιωτικό» διότι μετασχηματίζει τους θεσμούς σε καθαρά ωφελιμιστικά συστήματα που συνδέονται με τις οικονομικές διεργασίες, και έτσι μετατρέπει την πολιτεία σε ένα δημόσιο διαχειριστικό «νοικοκυριό» που ως μόνο στόχο έχει τον συντονισμό της κοινωνικής και οικονομικής λειτουργικότητας.¹²

Σε αυτή την αδιάλλακτη εικόνα του σύγχρονου κόσμου, η Arendt αντιπαράβαλλει τις αξίες της αρχαίας πόλης, μιας λησμονημένης «μεγάλης αφήγησης» της δυτικής παράδοσης η οποία, με τη συνέχεια που δημιούργησε στην ιστορία, θα έπρεπε να αποτελεί ζωντανό κομμάτι της σύγχρονης κοινωνικής μνήμης.¹³

3. ΤΟ «ΔΗΜΟΣΙΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ» ΚΑΙ Ο ΦΟΡΜΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Με τη μεταφορά «πόλη», η Arendt δεν έχει κατά νου τη συγκεκριμένη τοποθεσία της πόλης-κράτους, δηλαδή την κοινότητα που είναι ταυτόσημη με την εμπειρική παρουσία των ατόμων που συνα-

10. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 38, 39, 71, 73.

11. Πρβλ. S. Benhabib, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, Sage Publications, Λονδίνο 1996, σ. 211.

12. Η Arendt αναφέρεται σε αυτό το υβριδικό θεσμικό φαινόμενο όπου τίποτε δεν είναι αποκλειστικά δημόσιο ή ιδιωτικό, με τον όρο «*η έγερση του κοινωνικού*». H. Arendt, *ό.π.*, σ. 28, 38 κ.ε., 256-257· M.P. D'Entrèves, *ό.π.*, σ. 25-39.

13. Πρβλ. M.P. D'Entrèves, *ό.π.*, σ. 30-34, 74-76.

θροίζονται σε αυτή. Η πόλη είναι αυτή η πολιτική οργάνωση η οποία εγείρεται πάντα μέσα από κάποιο φυσικό πλαίσιο, αλλά συγκροτείται όποτε τα άτομα επικοινωνούν και δρουν με ομοψυχία.¹⁴ Η ένταξη σε αυτή την οργάνωση επιφέρει το ύψιστο αγαθό της ελευθερίας, διότι καταρχήν εξαρτάται αποκλειστικά από την αυτόνομη *θέληση* των συμμετεχόντων:

«Η ζωή της πόλης [...] δήλωνε μια πολύ ειδική και ελεύθερα επιλεγμένη μορφή πολιτικής οργάνωσης και κατά καμιά έννοια μια οποιαδήποτε μορφή δράσης απαραίτητης για να κρατάει τους ανθρώπους μαζί με κάποιον πειθαρχημένο τρόπο [...] Οι άνθρωποι θα μπορούσαν να επιλέξουν ελεύθερα, δηλαδή, εντελώς *ανεξάρτητα από τις αναγκαιότητες* της ζωής και τις σχέσεις που έχουν δημιουργήσει».¹⁵

Όπως ξεκαθαρίζει η παραπάνω παράθεση, ο ορισμός της πόλης της Arendt οροθετεί δύο τρόπους διαμονής μέσα στον κόσμο: έναν *δημόσιο-πολιτικό* τρόπο που συνδέεται με την εμφάνιση της ελευθερίας και έναν *ιδιωτικό-κοινωνικό* τρόπο ο οποίος είναι αναγκαίος για την εύτακτη συμβίωση και τη διατήρηση της κοινωνικής ζωής. Για τη φιλοσοφική διάρθρωση αυτών των τρόπων, η Arendt προσφεύγει στην αριστοτελική διάκριση μεταξύ *ποίησης* και *πράξης*. Η κατηγορία της *εργασίας* (labor) –οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τον μετασχηματισμό της φύσης απαραίτητες για τη διατήρηση της ζωής– και η κατηγορία της *δουλειάς* (work) –οι δραστηριότητες που σχετίζονται με την κατασκευή, τη διατήρηση και την αναπαραγωγή ενός πολιτισμού (μνημεία, κτίρια, έργα, κλπ.)–, αντιστοιχούν στην αριστοτελική κατηγορία της *ποίησης*. Μαζί αντιπαραβάλλονται με τη *δράση* (action), το ελεύθερο πράττειν το οποίο αποκλειστικά αναφέρεται στις –αδιαμεσολάβητες από τα αντικείμενα– σχέσεις μεταξύ των ατόμων και τις δραστηριότητες που στοχεύουν στη συγκρότηση πολιτικών θεσμών. Για την Arendt, όλες αυτές οι μορφές της ανθρώπινης δραστηριότητας αποτελούν αξίες της *vita activa*. Όμως, η «νέα αρχή που εκκινείται με τη γέννηση» μπορεί να πραγματοποιηθεί γνήσια μόνο με την ελεύθερη επίδοση της δράσης, διότι μόνο μέσω της τελευταίας ο άνθρωπος μπορεί να εκφράσει αυθεντικά τον εαυτό του.¹⁶ Αυτό μπορεί να α-

14. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 198· S. Benhabib, *ό.π.*, σ. 200.

15. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 13, 12 (τα πλάγια δικά μου). Βλ. σ. 233 κ.ε.

16. Στο *ίδιο*, σ. 178.

ποδειχθεί με την ανάλυση του ασυμβίβαστου κανονιστικού τέλους (ανθρώπινη αυτοπραγματοποίηση) που είναι εγγενές σε κάθε μία από αυτές τις μορφές πρακτικής.

Σύμφωνα με την Arendt, η εργασία, της οποίας πρωταρχική αναφορά είναι ο αντικειμενικός εξωτερικός κόσμος, είναι μια αναγκαία δραστηριότητα διότι, πάντα και σε οποιαδήποτε κοινωνία, ο *homo laborans* θα προσπαθεί να μετασχηματίσει τη φύση για να ελαχιστοποιήσει τη φυσική αναγκαιότητα. Επειδή, όμως, το όριο της τελεολογίας της εργασίας, δηλαδή η *αυτοσυντήρηση*, υπαγορεύεται από την ίδια τη φύση, η οποία υποδεικνύει πώς και τι θα πρέπει να παραχθεί, τα εργαζόμενα άτομα επιδεικνύουν την ομοιομορφία του συν-ανήκειν στο ίδιο ειδολογικό γένος. Το ίδιο, σύμφωνα με την Arendt, συμβαίνει και με την κατηγορία της δουλειάς, η οποία αναφέρεται στην παραγωγή –από τα υλικά της φύσης– μιας σχετικά σταθερής πραγματοποιημένης δομής αντικειμένων χρήσης που είναι απαραίτητα για τη λειτουργία μιας κοινωνίας. Παρόλο που το τέλος αυτής της δραστηριότητας ενυπάρχει στο τελικό προϊόν (η τελειοποίηση του προϊόντος και η μεγιστοποίηση της αξίας-χρήσης του –η τέχνη), ο *homo faber*, στον βαθμό που παραμένει ένας κατασκευαστής που λειτουργεί σύμφωνα με τους όρους της εργαλειακής ορθολογικότητας, δεν φανερώνει τίποτε από την ταυτότητά («whoness») του πλην της ικανότητάς του να το παρασκευάσει.¹⁷

Η δράση, αντίθετα, είναι για την Arendt, μια αυτόνομη δραστηριότητα που ορίζεται μέσα στα πλαίσια της ίδιας της πραγματοποίησης ως ένα *τέλος καθ' εαυτό*.¹⁸ Κατά συνέπεια, το τέλος της (η ανθρώπινη *χειροφέτηση*) δεν δύναται να αποχωριστεί από τη διαδικασία της πρακτικής της εφαρμογής, αλλά ούτε και από τον φορέα της ο οποίος, μέσω αυτής, αποκαλύπτει την ταυτότητά του, τη *ζώσα ουσία* του (living essence), την ατομικότητά του.¹⁹ «[όχι] «τι» είναι κάποιος –τις [δευτερεύουσες] αρετές του, τα χαρίσματα, τα ταλέντα του... τα οποία θα μπορούσε να επιδείξει ή να αποκρύψει», αλλά τη «μοναδική προσωπική του ταυτότητα», η οποία «μπορεί να κρυφτεί μόνο με την πλήρη σιωπή και την απόλυτη αδράνεια».²⁰ Αυτό που η Arendt επισημαίνει, δεν είναι ότι ο εαυτός

17. Στο *ίδιο*, σ. 134-135, 143, 153-159· M. P. D'Entrèves, *ό.π.*, σ. 51-53.

18. H. Arendt, *ό.π.*, σ. 206.

19. Στο *ίδιο*, σ. 193.

20. Στο *ίδιο*, σ. 179.

αποτελεί μια (ρομαντική) «υπόσταση» η οποία εκδηλώνεται ακολούθως μέσω της δράσης. Η «ζώσα ουσία» του υποκειμένου είναι συνεκατάτη με την *ικανότητα* του δρώντος να εισαχθεί σε έναν «δημόσιο» χώρο και όχι πρότερη της δράσης του. *Κατακτάται* με την «εικόνα» (Nietzsche) που ο δρων δημιουργεί στους άλλους ή, με άλλα λόγια, φανερώνεται μέσα στην ίδια τη ροή της δράσης:

«[Αυτό το] φανέρωμα σχεδόν ποτέ δεν μπορεί να επιτευχθεί ως μια σκόπιμη επιδίωξη, σαν κάποιος να κατείχε και να μπορούσε να διαθέσει αυτό το «ποιος» με τον ίδιο τρόπο που έχει και διαθέτει τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Τουναντίον, είναι πολύ πιο πιθανό αυτό το «ποιος», το οποίο εμφανίζεται τόσο καθαρά και με σαφήνεια στους άλλους, να παραμένει κρυμμένο για το ίδιο το άτομο [...] [Κατά κάποιον τρόπο], συνοδεύει τον κάθε άνθρωπο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του [...] [αλλά είναι] ορατό μόνο σε εκείνους που συναντά».²¹

Η εκδήλωση του εαυτού στους άλλους πραγματοποιείται μέσω του *εκφραστικού λόγου* (speech), με τη συνδρομή του οποίου αναφέρονται οι στόχοι και οι προθέσεις του υποκειμένου και η δράση συνδέεται (*καταλογίζεται* ή *αιτιάζεται*, θα έλεγε ο Καντ) με κάποιον φορέα:²²

«Χωρίς τη συνοδεία του λόγου (speech) [...] η δράση δεν θα έχανε μόνο τον αποκαλυπτικό της χαρακτήρα, αλλά [...] και το υποκειμένο της [...] Η σιωπηλή (speechless) δράση δεν θα ήταν πλέον δράση διότι δεν θα υπήρχε δρων, και ο δρων, ο ποιητής του έργου, δεν είναι δυνατό να υπάρξει αν ταυτόχρονα δεν είναι και εκφωνητής των λέξεων [...] Μπολόντι το έργο του μπορεί να γίνει αντιληπτό στην καθαρή φυσική του εμφάνιση χωρίς ρηματική συνοδεία, αποκτά νόημα μόνο μέσω του εκφραστικού λόγου με τον οποίο [ο δρων] προσδιορίζει την ταυτότητά του [...] αναγγέλλοντας αυτό που πράττει, που έχει πράξει και που προτίθεται να πράξει».²³

21. Στο ίδιο, σ. 179-180.

22. Βλ. H. Arendt, «What is Freedom?», στο *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, The Viking Press, Νέα Υόρκη 1968, σ. 151, 153· H. Arendt, *On Revolution*, Viking Press, Νέα Υόρκη 1962, σ. 96-98· J. Kateb, *Hannah Arendt: Politics, Conscience, Evil*, Rowman and Allanheld, Totowa, New Jersey 1983, σ. 8-13.

23. H. Arendt, *The Human Condition*, ό.π., σ. 178-179.

Για την Arendt, αυτό το *υπαρξιακό* φαινόμενο του εαυτού στους άλλους διαμέσου της λέξης και της πράξης, συγκροτεί έναν «[δι]υποκειμενικό»²⁴ χώρο ο οποίος εγείρεται στο *εσωτερικό* του αντικειμενικού κοινού κόσμου (το φόντο μέσα από το οποίο αναδύεται η πολιτική πράξη), αλλά δεν μεσολαβείται από αντικείμενα (μη-πραγματοποιημένος). Η δράση, επομένως, είναι μια «διυποκειμενική» πρακτική που, όμως, δεν ανάγεται στην επικοινωνιακή δράση του Habermas διότι, παρόλο που στηρίζεται στην ανθρώπινη αλληλοκατανόηση, δεν έχει ως αυτοσκοπό την ορθολογική επικοινωνία των συνομιλητών, αλλά την επένδυση –«μέριμνα» (care)– του *κόσμου* (των εμφανίσεων), του «πλαισίου» που παρέχει τις συνθήκες της από κοινού ύπαρξης, με νόημα. Η Arendt επανειλημμένα τονίζει ότι το τέλος της δράσης αναφέρεται στον «εξανθρωπισμό» του κόσμου, δηλαδή, στον μετασχηματισμό του σε κάτι περισσότερο από μια επανάληψη της φύσης.²⁵ Αποκαλύπτοντας το νόημα του κόσμου που της παρέχει τον ορίζοντα κατανόησής της, η δράση δεν τον φανερώνει ως *περιβάλλον* (όπως η εργασία) αλλά ούτε και ως ένα τεχνητό πεδίο εμφάνισης διαρκών αγαθών όπου το νόημα ανάγεται στη χρησιμότητα και όπου οι σχέσεις τίθενται σύμφωνα με τα κριτήρια της στρατηγικής επιτυχίας (όπως η δουλειά). Η δράση αποκαλύπτει τον κόσμο ως ένα δημόσιο νοηματικό ορίζοντα μέσα στον οποίον οι πολίτες αποκτούν την ευκαιρία να συνυπάρξουν με τους άλλους και να ακουστούν. Θα μπορούσαμε να πούμε, επομένως, ότι κατά κάποιον τρόπο, η δράση «δημιουργεί» τον κόσμο –όχι ως αντικειμενική πραγματικότητα (αυτή η δημιουργία είναι προϊόν της *δουλειάς* του homo faber), αλλά– ως ένα πεδίο αναγνώρισης και οργανωμένης ανάμνησης των μεγάλων σημασιών και έργων που, κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορούν να διατηρηθούν στην αιωνιότητα.

Το αντικείμενο, επομένως, της *αποκαλυπτικής* (revelatory) δράσης σύμφωνα με την Arendt, είναι η ίδια η πολιτική ως δημόσια δραστηριότητα, η διαφώτιση της πραγματικότητας των ανθρώπινων ζητημάτων. Το *περιεχόμενο* του κόσμου δηλαδή, οι συγκεκριμένες αξίες και νοήματα που «αναφέρουν» αυτόν το κόσμο στην εκάστοτε ιστορική παρουσία του, είναι δευτερεύον σε σχέση με τη *μορφική* του δομή ως νοηματικό περιβάλλον αυτών των αξιών και

24. Στο ίδιο, σ. 183.

25. Dana R. Villa, *Arendt and Heidegger: The Fate of the Political*, Princeton University Press, Princeton, N.J. 1996, σ. 78.

νοημάτων. Η Arendt θεωρεί τον φορμαλισμό αυτόν ως ένα θετικό στοιχείο διότι προσφέρει σε έναν κόσμο στερημένο από κάποια εγγενή ταυτότητα, αμέτρητες ευκαιρίες για την καταφατική επιβολή ενός κάποιου νοήματος.

Όμως, παρ' όλο που η Arendt θεωρεί ότι η ίδια η *φαινομενικότητα* (phenomenality) του δημόσιου χώρου αποτελεί τη βασική συντακτική του συνθήκη και αμφισβητεί όλες τις ερμηνείες που υποβάλλουν τη δράση στον κανόνα ενός τέλους—είτε αυτό είναι η επιτυχία (στρατηγική δράση), η δικαιοσύνη (ηθική δράση) ή η αλήθεια (γνωστική δραστηριότητα)—, το οποίο θεωρεί επιβλαβές για την ανθρώπινη διαφορετικότητα και το φανέρωμα του νοήματος, ενσωματώνει μια κάποιου είδους «τελικότητα» στην δράση, την οποία θεμελιώνει στον δεύτερο τρόπο με τον οποίον ο Αριστοτέλης διαχώρισε την *πράξη* από την *ποίηση* αυτόν της ποιοτικής ιδιότητας.²⁶

Για τον Αριστοτέλη, η *πράξη*, αντίθετα από την *ποίηση* που υφίσταται προς χάριν της ζωής, ορίζει μια κάποια *ποιότητα* ζωής, την οποία αντιλαμβάνεται σε όρους ενός βελτιστοποιημένου συνδυασμού των ποικίλων αγαθών που έχουν αναπτυχθεί σε μια μορφή ζωής, τα οποία ολοκληρώνονται σε μια μοναδική και ολική μορφή του *εν ζην*. Ο Αριστοτέλης, βέβαια, αναγνωρίζει την *ευδαιμονία* ως μια υπέρτατη αξία που ολοκληρώνει την ανθρώπινη τελείωση. Όμως, αυτή δεν καλείται να εκπληρώσει κάποιο *a priori* ηθικό τέλος, διότι συνίσταται σε ένα πολυδιάστατο τρόπο ζωής ο οποίος εκπληρώνει όλες τις ανθρώπινες ικανότητες και αρετές (δόξα, γενναιοδωρία, θάρρος, αξιοπρέπεια, τιμή, κλπ.), είναι, δηλαδή, ανοιχτός σε πολλούς τρόπους που προσδίδουν νόημα στο τι είναι αυθεντική πολιτική ζωή. Όσον αφορά το πρόβλημα του πρακτικού λόγου (της επιλογής των κατάλληλων κανόνων και αγαθών σε διαφορετικές περιστάσεις), ο Αριστοτέλης το αναθέτει στη *φρόνηση* (πρακτική σοφία) την οποία, όμως, θεμελιώνει κυκλικά πάνω στην πολυδιάστατη μορφή ζωής που ορίζει η ευδαιμονία: ο πρακτικά σοφός είναι ο έλλογος (ο *έχων λόγο*) άνθρωπος που είναι ικανός να στοχαστεί και να εξετάσει τον κόσμο στον οποίον ζει, αυτός που είναι ικανός να ενεργήσει με περίσκεψη προς την αρετή με σκοπό να κατακτήσει την ευδαιμονία.²⁷

Ενσωματώνοντας τις αριστοτελικές κατηγορίες, το φανέρωμα

26. H. Arendt, *The Human Condition*, ό.π., σ. 48-49, 180, 192-193, 207.

27. C. Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989, σ. 64, 66, 77, 82.

του κόσμου μέσω της δράσης σχηματοποιείται για την Arendt ως μια ενάρτη, αλλά εξίσου «πολυμορφική» υπόθεση: η δράση είναι μια γνήσια δραματολογία της οποίας μοναδική προέχουσα ανησυχία είναι να επιφέρει αυτό που είναι μεγάλο και έξοχο στον άνθρωπο· να χαρίσει ένα αυθεντικό φανέρωμα του εαυτού το οποίο μεταμορφώνει το καθημερινό πρόσωπο συμβάν υπερβαίνοντάς το.²⁸ Μια άμεση συνέπεια αυτής της πολυμορφίας είναι ότι, για να κριθούν αμερόληπτα όλες αυτές οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες που αναγνωρίζονται δημόσια, πρέπει να κριθούν με βάση το κριτήριο της μεγαλοσύνης (greatness) και της μοναδικότητας (uniqueness) που ενσωματώνουν και όχι με όρους των συνεπειών τους (ωφελιμισμός) ή των ηθικών τους προσδοκιών (με όρους, δηλαδή, των ηθικών αρχών που ενσαρκώνουν).²⁹

Στη βάση αυτών των γνωρισμάτων της πολιτικής πράξης, το δημόσιο βασίλειο της Arendt προβάλλεται ως ένας «θεατρικός» χώρος μέσα στον οποίον τα άτομα, με τα λόγια και τα έργα τους, «καθιστούν σαφή την εμφάνιση»³⁰ και τη μοναδική τους ταυτότητα για να κερδίσουν την αθάνατη δόξα. Είναι ένα φανέρωμα που ενσαρκώνει την ελευθερία, γιατί τα άτομα επιλέγουν την πολιτική δράση ως αγαθό που έχει αξία καθ' εαυτό. Αυτό το φανέρωμα του εαυτού, βέβαια, δεν είναι ποτέ ολοκληρωτικό και δεν αφορά αυστηρά προσωπικά θέματα τα οποία παραμένουν ζητήματα του «οίκου». Ο δρών ανοίγεται στο κοινό ενσαρκώνοντας πάντα έναν ρόλο, υιοθετώντας ένα διακεκριμένο «στιλ», ένα «προσωπείο» που του επιτρέπει να μην είναι ταυτόσημος με τη λειτουργία, τη θέση ή το επάγγελμά του.³¹ Δεδομένης, βέβαια, της ποικιλίας των ατόμων που συνθέτουν το δημόσιο πεδίο, η επίδειξη της δημιουργικότητας και της αρετής διαγράφεται ως μια καθαρά ατομικιστική υπόθεση. Ο δημόσιος χώρος παρουσιάζεται ως μια αγωνιστική αρένα όπου, ένας πλουραλισμός γνώμων που ενσαρκώνουν διαφορετικά συμπεφέροντα και αντιλήψεις του αγαθού, ανταγωνίζονται τίμια ώστε να διακριθούν μέσα από τη μοναδικότητά τους.³²

28. Για τη σχέση της «ενάρτης υπέρβασης» του υποκειμένου από την καθημερινότητα και της «αυθεντικής ύπαρξης» του Heidegger, βλ. το έργο του Dana Villa, *ό.π.*, σ. 136-143.

29. H. Arendt, *The Human Condition*, *ό.π.*, σ. 205.

30. Στο *ίδιο*, σ. 199. Βλ. ακόμη σ. 180, 197.

31. G. Kateb, *ό.π.*, σ. 9.

32. H. Arendt, *The Human Condition*, *ό.π.*, σ. 194.

Αυτό το όραμα του «πολιτικού» αποτελεί μια περιγραφή του μηχανώγιμου της σύγκρουσης που βασίζεται στην ανθρώπινη *πολλαπλότητα*. Όμως, ο όρος «πολλαπλότητα» δεν δηλώνει για την Arendt τόσο πολύ την *ετερότητα* (otherness) της ύπαρξης, όσο τη *δημόσια* προσανατολισμένη *εξατομίκευση* που ριζώνει στην ικανότητα του ατόμου να πράξει.³³ Έτσι, παρόλο που η Arendt είναι απρόθυμη να δεχθεί μια ερμηνεία της πράξης ή της ελευθερίας η οποία αρνείται τον πλουραλισμό ως πηγή αλλά και ως στόχο της πολιτικής πράξης, την ίδια στιγμή επισημαίνει ότι η πολλαπλότητα δεν κατονομάζει τόσο τον *περιορισμό* των ατόμων στην ιδιαιτερότητα των ασύμμετρων (incommensurable) συμφερόντων και γνώμων, όσο την *επιδίωξη* ανακάλυψης ενός κοινού εδάφους για τη συμφιλίωση των διαφορών τους μέσω του διαλόγου.³⁴ Αυτό, για την Arendt, είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι χωρίς τον αποκλεισμό των ιδιωτικών συμφερόντων κατά τη διαδικασία της λήψης των αποφάσεων, η δημόσια σφαίρα ουσιαστικά θρυμματίζεται. Όλες αυτές, επομένως, οι ανταγωνιστικές ομάδες που *avant la lettre* μας παραπέμπουν σε μεταμοντέρνες θεωρήσεις του δημόσιου χώρου, απαιτούν τον προσδιορισμό των συνθηκών κάτω από τις οποίες ολοκληρώνονται σε κάποιο σημασιακό όλον, με σκοπό τη λήψη των αποφάσεων και την αυτοκυβέρνηση των πολιτών.

Η Arendt βρίσκει τη συνθήκη δυνατότητας της *ισχύος*,³⁵ αυτού του θετικού γνωρίσματος που αναδύεται όταν οι άνθρωποι συνδέονται αμοιβαία και ενεργούν από κοινού στην κατεύθυνση ενός κάποιου κοινού στόχου, στην ύπαρξη κάποιων εργαλειακών συμφερόντων τα οποία εγείρονται κατευθείαν από το αντικειμενικό

33. H. Arendt, *The Human Condition*, ό.π., σ. 11, 57, 199. Ο Richard J. Bernstein το θέτει ως εξής: «[Η] πολλαπλότητα δεν είναι τόσο πολύ μια μόνιμη κατάσταση της ύπαρξης αλλά ένα επίτευγμα που πραγματοποιείται μόνο όταν τα άτομα δρουν». R. Bernstein, *Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics, and Praxis*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1993, σ. 208.

34. H. Arendt, *The Human Condition*, ό.π., σ. 198.

35. Στο *ίδιο*, σ. 199 κ.ε., 244. Βλ. H. Arendt, *On Revolution*, ό.π., σ. 174. Αντίθετα από τη *βία*, η οποία βασίζεται στην καταπίεση και στην «εργαλειοποίηση της θέλησης του άλλου για ίδιους λόγους», η «ισχύς ενεργοποιείται μόνο ... όταν οι λέξεις δεν χρησιμεύουν για να σκιάζουν τις προθέσεις ... και οι πράξεις δεν χρησιμοποιούνται για να βιάζουν και να καταστρέφουν αλλά για να αποκαθιστούν σχέσεις και να δημιουργούν νέες πραγματικότητες». Για την πρώτη παράθεση J. Habermas, «Hannah Arendt: On the Concept of Power», στο J. Habermas, *Philosophical Political Profiles*, Heinemann, Λονδίνο 1983, σ. 172, και για τη δεύτερη H. Arendt, *The Human Condition*, ό.π., σ. 200.

κοινό κόσμο των αντικειμένων που κείται ανάμεσα στους ανθρώπους: υπάρχουν «δημόσια-εγκόσμια» συμφέροντα, τα οποία «αποτελούν, σύμφωνα με την πιο κυριολεκτική σημασία της λέξης, κάτι που *συν-φέρει* [inter-est], κάτι που βρίσκεται μεταξύ των ανθρώπων και που επομένως μπορεί να τους συσχετίσει και να τους συνενώσει». ³⁶ Παρόλο που ο άνθρωπος θεάται τον αντικειμενικό κόσμο μέσα από αμέτρητες οπτικές γωνίες, για τις οποίες, σύμφωνα με τη συνθήκη του πλουραλισμού, «δεν θα μπορούσε ποτέ να υπάρξει κοινό μέτρο ή παρανομαστής [...] ο κάθε ένας ασχολείται πάντα με το ίδιο αντικείμενο». ³⁷

Δεδομένου, βέβαια, ότι τα αποτελέσματα της ανθρώπινης δράσης είναι πάντοτε αμφίβολα και απρόβλεπτα, η Arendt βρίσκει τη «θεραπεία» που ελέγχει και μετριάξει το ρίσκο της στη διενέργεια *συμβολαίων*. Τα συμβόλαια λειτουργούν ως εκείνες οι ύστατες *ηθικές πηγές* που είναι στη διάθεση των δρώντων στην πορεία της δημόσιας εμφάνισής τους διότι βασίζονται στις *συνήθειες ηθικές ικανότητες* των ανθρώπων οι οποίες πηγάζουν από τη *φυσική προδιάθεση* της *συναναστροφής* μέσα στα πλαίσια των καθημερινών επαφών (π.χ., νόρμες αλληλεγγύης, αμοιβαιότητας, στοργής, οι μηχανισμοί της τήρησης των *υποσχέσεων* και της *ύπαρξης εμπιστοσύνης* μεταξύ των πολιτών που βρίσκουμε στις κλασσικές θεωρίες της «φυσικής κατάστασης» [Locke]), κλπ.): «[Είναι σαν] ηθικές αρχές (precepts)... [που] απορρέουν... άμεσα από την επιθυμία της συνύπαρξης με τους άλλους με τον τρόπο του τράττειν και του λέγειν και, επομένως, είναι σαν μηχανισμοί ελέγχου που οικοδομούνται πάνω ακριβώς στην ικανότητα εκκίνησης νέων και ατέρμωνων διαδικασιών». ³⁸ Ως εκ τούτου, τα συμβόλαια, για την Arendt, εμφανίζονται ως τα ύστατα θεμέλια της κοινωνικής ισχύος: «Η δύναμη που κρατά [τους ανθρώπους] μαζί, σε αντιδιαστολή προς τον χώρο της δημόσιας εμφάνισης μέσα τον οποίον συναθροίζονται και την ισχύ που διατηρεί την ύπαρξη αυτού του δημόσιου χώρου, είναι η δύναμη της αμοιβαίας υπόσχεσης ή συμφωνίας». ³⁹

Το οριστικό παράδειγμα της πολιτικής σύμπνοιας, λαμβάνει για την Arendt θεσμική μορφή με τη θέσπιση ενός συντάγματος (constitutio libertatis), μέσω του οποίου οι πολίτες σταθεροποιούν τον

36. H. Arendt, *The Human Condition*, ό.π., σ. 182.

37. Στο ίδιο, σ. 57, 58.

38. Στο ίδιο, σ. 246.

39. Στο ίδιο, σ. 244-245.

συλλογικό τους αυτοκαθορισμό με τη μορφή του πολιτικού δικαιώματος. Όμως, αυτό που διακρίνει τη μορφή της συλλογικής ελευθερίας που χαρακτηρίζει την αρχαία πόλη από τη μοντέρνα έκφρασή της, είναι ότι η τελευταία πρέπει να βασίζεται σε μια οικουμενική αναγνώριση των δικαιωμάτων της ιδιαιτερότητας. Παρόλα αυτά, το σύνταγμα, όπως πιστεύει η Arendt, πρέπει να ειδικωθεί λιγότερο ως ένα όργανο περιορισμού και πιο πολύ ως ένα θετικό σύστημα *συλλογικής εξουσίας*, διότι οι ουσιαστικές του λειτουργίες δεν προορίζονται απλά για την εγγύηση των δικαιωμάτων αλλά για τη διατήρηση ενός πολιτικού σώματος.⁴⁰ Και αυτό που διατηρεί ένα πολιτικό σώμα ζωντανό, είναι η αναγνώριση ότι δεν υπάρχει κανένα ξεχωριστό κανονιστικό περιεχόμενο που να είναι απρόσβλητο από τη δυνατότητα της κριτικής, που να μην είναι ανοιχτό στη διαμάχη και την ορθολογική αναθεώρηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Arendt πιστεύει ότι εγκαθιδρύει μια κυκλικότητα στην ιδρυτική πράξη του νέου ξεκινήματος, η οποία δηλώνει ότι με τον μετασχηματισμό της δημόσιας ελευθερίας σε αρνητική ελευθερία και *vice versa*, οι επακόλουθοι πολιτικοί θεσμοί, πρακτικές και συνήθειες, αποκτούν τον δικό τους καθαρά *πολιτικό σκοπό* και περιεχόμενο.⁴¹

4. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ» ΚΑΙ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ» ΠΕΔΙΟΥ

Η ανοικοδόμηση της δημόσιας σφαίρας της Arendt ως μιας κεντρικής κατηγορίας της δημοκρατικής πολιτικής, μας προσφέρει μια εικόνα του «πολιτικού» που διαφοροποιείται εξίσου και από τη χειραφετητική πολιτική οικονομία του κλασικού μαρξισμού και από τις επικρατούσες τάσεις του φιλελευθερισμού. Η δημόσια σφαίρα δεν μπορεί, κατ' αρχήν, να «παραχθεί» από το επίπεδο της αναγκαιότητας ως κληροδότημα κάποιας μορφής *τέχνης*, διότι για να εμφανιστεί η πολιτική ελευθερία χρειάζεται ένα αυτοσυγκροτούμενο πεδίο το οποίο διαχωρίζει τις κοινωνικές από τις πολιτικές σχέσεις και αποτρέπει την ανάρμοστη εισβολή των ιδιωτικών-

40. H. Arendt, *On Revolution*, ό.π., σ. 74, 77.

41. Πρβλ. A. Wellmer, «Models of Freedom in the Modern World», στο M. Kelly (επιμ.), *Hermeneutics and Critical Theory in Ethics and Politics*, The MIT Press, Cambridge, Mass. 1990, σ. 227 κ.ε.

οικονομικών συμφερόντων στην πολιτική.⁴² Εάν το όριο μεταξύ του κοινωνικού και του πολιτικού εξαφανιστεί, τότε το «δημόσιο» ανάγεται σε έναν χώρο σφετερισμού επιμέρους ομάδων. Επιπλέον, ως μια αυτόνομη μονάδα μέσα στην οποία όλοι οι συμμετέχοντες θεωρούνται ταυτόχρονα ως κυβερνήτες και κυβερνούμενοι, η δημόσια σφαίρα διαφοροποιεί την πολιτική πράξη από τις εκτελεστικές-εργαλειακές λειτουργίες που προσανατολίζονται προς τη διακυβέρνηση και τον έλεγχο μιας τέτοιας μονάδας. Με κάποια έννοια, οι πολιτικές δραστηριότητες μέσα στα πλαίσια του δημόσιου χώρου, στοχεύουν στο να ασκήσουν επίδραση πάνω στην οικειοποίηση, την κατανομή και τη διανομή των κυβερνητικών εξουσιών. Εάν, επομένως, αντιλαμβανόμαστε το σύγχρονο κράτος ως μια θεσμική δομή διακριτή από τη συλλογική ζωή μιας κοινότητας, τότε το δημόσιο βασίλειο εμφανίζεται ως μια ανεξάρτητη τοπική κοινότητα μέσα από την οποία οι συλλογικές δραστηριότητες των ελεύθερων ατόμων μπορούν να αντιταχθούν σε κάποιο σφετεριστή της κρατικής εξουσίας ή στους ίδιους τους κρατικούς μηχανισμούς ό-ταν, μέσα από τη γραφειοκρατική τους διάρθρωση, επιβάλλονται στον δημόσιο βίο αντί να αντικατοπτρίζουν τις νόμιμες ανησυχίες του. Την ίδια, όμως, στιγμή, η δημόσια σφαίρα και η γενική βούληση που εκφράζει, δεν καταπνίγει το επιμέρους συμφέρον και τα δικαιώματα της μειοψηφίας, διότι η κατηγορία του *ιδιωτικού* διαφυλάσσει έναν προσωπικό χώρο ο οποίος *ex hypothesi* δεν ανάγεται στο γενικό ήθος της πόλης.⁴³ Έτσι, η Arendt δεν θεωρεί μόνο την εξουσία ως μια πολυαρχική υπόθεση, αλλά αντιλαμβάνεται και όλο το πολιτικό πλέγμα της ισορροπίας των αποκεντρωμένων εξουσιών ως ένα σύστημα επέκτασης της δημοκρατικής εξουσίας. Αλληλοελεγχόμενες, οι εξουσίες δεν διαφυλάσσουν μόνο τα όριά τους για να μην καταστραφούν, αλλά συνιδρύουν μαζί περισσότερη δύναμη από όση θα υπήρχε εάν η εξουσία ήταν συγκεντρωμένη.⁴⁴

42. Για την Arendt, το γνήσιο και χωρίς ιστορικό προηγούμενο δημόσιο βασίλειο προέκυψε από την Αμερικανική Επανάσταση διότι αυτή έθεσε ως στόχο της ένα καθαρά πολιτικό αίτημα (την απελευθέρωση από τον τύραννο). Αντίθετα, η Γαλλική Επανάσταση, λόγω των «κοινωνικών» της στόχων (εξάλειψη της αθλιότητας), οδήγησε στην καταστροφή του. H. Arendt, *On Revolution*, ό.π., σ. 21, 48-49, 120-121, 232.

43. B. Hindess, «“The Greeks had a word for I”: The *polis* as political metaphor», *Thesis Eleven*, τχ. 40, 1995, σ. 123-125.

44. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και Αντινομίες στην Πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 425 κ.ε.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πολιτική της φιλοσοφία διαφοροποιείται εξίσου και από τη «φιλελεύθερη» πολιτική θεωρία, σύμφωνα με την οποία, το ζήτημα της εξουσίας εξαντλείται με την εγκαθίδρυση ενός ουδέτερου κράτους το οποίο θα εγγυάται τα δικαιώματα των πολιτών απέναντι σε μια ηγεμονική εξουσία.

Παρόλο, όμως, που η Arendt συνέβαλε στο να αντιληφθούμε την πολιτική δράση ως μια αξία καθ' εαυτή, τη στοχάστηκε χωρίς την κοινωνική της ολοκλήρωση.⁴⁵ Έχοντας ως αφετηρία την ουσιοκρατική διάκριση μεταξύ «κοινωνικού» και «πολιτικού», η Arendt ανάγει τα ζητήματα των οικονομικών σχέσεων (τα σχετικά με τον καταμερισμό της εργασίας, την κατανομή των πόρων, τη διανομή των εισοδημάτων, τη συγκεντρωμένη ιδιοκτησία των λίγων, κλπ.), αλλά και τα πλέον κείρια αιτήματα της κοινωνικής δικαιοσύνης (εκμετάλλευση, ανισότητα, φτώχεια, καταπίεση, κλπ.), σε τεχνικά ζητήματα του κοινωνικού χώρου τα οποία χρήζουν διοικητικής-διαχειριστικής επίλυσης. Αποκλείοντας, όμως, όλα αυτά τα ζητήματα, τα οποία «εκ φύσεως» αντιστρατεύονται το αίτημα της πολιτικής ελευθερίας, η Arendt αποτρέπει την εισαγωγή στον δημόσιο βίο όλων εκείνων που δεν έχουν τις υλικές δυνατότητες ή τις κοινωνικές προδιαγραφές για να συμμετάσχουν σε αυτόν, και έτσι αφήνει ανοιχτή τη δυνατότητα η δημόσια σφαίρα να μετατραπεί σε έναν χώρο επιδοκμασίας μιας πολιτικής ή οικονομικής *ελίτ*. Επιπλέον, εφόσον για την Arendt η πολιτική δράση και συζήτηση λαμβάνουν το αντικείμενό τους μόνο μέσα από την ίδια τη διαδικασία της διαδραματιζόμενης ζωής και οτιδήποτε σχετιζόμενο με την υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας (με τη σφαίρα της εργασίας και των υλικών συμφερόντων) απλώνεται έξω από τον χώρο της νομιμοποιημένης πολιτικής δραστηριότητας, είναι αδύνατο να εξηγήσει ποιο είναι εν τέλει το περιεχόμενο της *υπεύθυνης* πολιτικής δράσης. Παρόλο που η ενάρτη εμφάνιση των συμμετεχόντων σε έναν δημόσιο χώρο είναι σημαντική για τη σύσταση ενός δημοκρατικού πολιτικού καθεστώτος, αυτό που έχει εν τέλει σημασία για μια υπεύθυνη πολιτική ζωή είναι τι πραγματικά κάνουν οι άνθρωποι μέσω των πράξεών τους, δηλαδή το περιεχόμενο αυτής της εμφάνισης.⁴⁶ Αν, επιπρόσθετα, δεχτούμε ότι η σημερινή κατάσταση χαρακτηρίζεται από μια διαφοροποίηση των συμφερόντων, τότε η

45. Στο ίδιο, σ. 400 κ.ε.

46. Κ. Καστοριάδης, *Χώροι του Ανθρώπου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1995, σ. 207.

«καθαρή» εμφάνιση ως τέτοια μετατρέπει αυτή τη διαφοροποίηση σε έναν ριζικό θρυμματισμό του κοινωνικού.⁴⁷ Ο αυστηρός διαχωρισμός του κοινωνικού από το πολιτικό, περιορίζει τη χρησιμότητα της πολιτικής πράξης μόνο σε αυτές τις εξαιρετικές περιπτώσεις «ανάγκης» (π.χ. πόλεμος, στρατιωτικός νόμος, βίαιο πραξικόπημα, κλπ.) όπου υπάρχει μια κατάσταση κρίσης στους βασικούς κανόνες και θεσμούς που διέπουν ένα ευνομούμενο πολιτικό σύστημα.⁴⁸

Η πολιτική δεν μπορεί να είναι εκ προοιμίου διαχωρισμένη από την κοινωνική ζωή και τους στόχους της, αλλά ακόμη και από «προ-πολιτικές» και μη ρητά αρθρωμένες πολιτικές ανησυχίες, για έναν επιπρόσθετο λόγο: κάθε διαπιστωμένο όριο μεταξύ κοινωνικού και πολιτικού, ιδιωτικού και δημόσιου, είναι πάντα μεταβαλλόμενο και διαμφισβητούμενο. Για παράδειγμα, η σχέση του άνδρα με τη γυναίκα, η οποία πρότερα αντιμετωπιζόταν ως ένα ζήτημα που προσidiaζε στον χώρο του νοικοκυριού, είναι σήμερα ένα κρίσιμο πολιτικό θέμα. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τους αγώνες του εργατικού κινήματος πάνω στη δίκαιη διανομή της ιδιοκτησίας οι οποίοι, από το μικροεπίπεδο της ιδιωτικής συμφωνίας μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, αποτελούν σήμερα κείρια δημόσια ζητήματα. Εν τέλει, μπορούμε να πούμε ότι, παρόλο που η ελευθερία χρειάζεται έναν δημόσιο χώρο μέσα στον οποίο θα μπορεί να αναπτυχθεί, στην ουσία είναι *μη-εντοπισιμη* και δεν μπορεί να ταυτιστεί προκαταβολικά με καμία *a priori* δομή ή περιβάλλον. Όπως ισχυρίζεται η Sheila Benhabib, στα πλαίσια της συμμετοχικής δημοκρατίας που οραματίζεται η Arendt, η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου πρέπει να καθορίζεται από τις συνεχείς διαβουλεύσεις των πολιτών:

«Η διάκριση μεταξύ του «κοινωνικού» και του «πολιτικού» δεν έχει νόημα στον σύγχρονο κόσμο, όχι γιατί όλη η πολιτική έχει γίνει διαχείριση ή γιατί η οικονομία έχει γίνει [...] “δημόσια” [...] αλλά, βασικά, επειδή ο αγώνας για να γίνει κάτι δημόσιο είναι ένας αγώνας για τη δικαιοσύνη... Διαφορετικοί τύποι πρακτικών, όπως η δουλειά και η εργασία, μπορούν να γίνουν περιοχές του «δημόσιου χώρου» εάν αμφισβητηθούν στοχαστικά και τεθούν υπό ερώτηση από την προο-

47. Στο ίδιο, σ. 112.

48. Κ. Ψυχολαίδης, *ό.π.*, σ. 427 κ.ε.

πτική των συμμετρικών σχέσεων ισχύος που τις κυβερνούν».⁴⁹

Αντίστοιχη με τον αποχωρισμό των πολιτικών θεσμών από το κοινωνικό τους περιεχόμενο, είναι και η αποδέσμευση της ιδρυτικής πράξης της θεσμοποίησης από τους ιστορικούς της όρους και τα κανονιστικά της συνδηλούμενα. Εφόσον η δράση, για την Arendt, δεν κρίνεται από την ηθική της διάθρωση (από το αν ενσωματώνει ηθικές αξίες του κανονιστικού σύμπαντος) αλλά από τον βαθμό της *αρετής* που εμφανίζει (από το αν ικανοποιεί τα κριτήρια της δόξας, της μεγαλοσύνης και της αυθεντικότητας), παρουσιάζεται ως μια αυτοαναφορική διαδικασία διαπραγμάτευσης και συμβιβασμών από την οποία έχει αφαιρεθεί το στοιχείο του αναστοχασμού που αφορά το περιεχομενικό της αξιακό αγαθό. Αναπάντητο, όμως έτσι, παραμένει το ερώτημα σχετικά με τους όρους (τα κοινά συμφέροντα) υπό τους οποίους λαμβάνει χώρα ο συντονισμός των διαφορετικών σκοπών (*αγών*) και η ανάδυση της κοινής δράσης σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας. Αυτός είναι και ο λόγος που εξηγεί γιατί, τελικά, η Arendt υποπίπτει σε έναν ιδιότυπο *νατουραλισμό* ο οποίος αναδεικνύει ως κοινά μόνο αυτά τα *εργαλεικά* συμφέροντα που αφορούν τη διατήρηση και αναπαραγωγή μιας κοινωνίας.

Η αδυναμία της Arendt να θεμελιώσει την πολιτική ισχύ και να νομιμοποιήσει μια συλλογική πολιτική εξουσία είναι, τέλος, πρόδηλη στην προσφυγή της στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Η τελευταία, είναι αναμφίβολα μια *μοντέρνα* θεώρηση του πολιτικού αφού αποδέχεται ότι δεν υπάρχει καμιά υπερβατική αφήγηση που να συγκροτεί την πολιτική κοινωνία – η πόλη θα πρέπει να ειδωθεί ως προϊόν των ενεργά εμπλεκομένων ατόμων. Ένα συμβόλαιο, όμως, μπορεί να ενσαρκώσει το αίτημα της πολιτικής ελευθερίας μόνον εάν ενσωματώνει σε μια «οριζόντια» διάθρωση την εκούσια θέληση και συγκατάβαση πολιτικά *ίσων* πολιτών να αποδεχτούν τις αμοιβαίες υποχρεώσεις τους. Γι' αυτό, εξάλλου, η Arendt διακρίνει προσεκτικά το κοινωνικό συμβόλαιο που έχει κατά νου από το «αντι-νεωτερικό» –«*κάθεται*»– διάθρωσης– συμβόλαιο του Hobbes.⁵⁰ Όμως, δεν κατορθώνει να μεταφράσει την ισότητα που υπάρχει ως ανθρωπολογικό γνώρισμα της ανθρώπινης κατάστασης του πλου-

49. S. Benhabib, *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism, in Contemporary Ethics*, Polity Press, Κέμπριτζ 1992, σ. 94.

50. G. Kateb, *ό.π.*, σ. 128, 130.

ραλισμού στην κοινωνικοπολιτική νόρμα της ισότητας που απαιτεί το συμβόλαιο για να μπορεί να εγγυηθεί μια νομιμοποιημένη πολιτική τάξη που να συνεπάγεται υποχρεώσεις από μέρους των πολιτών. Η πρώτη έννοια της ισότητας διακηρύσσει ότι τα άτομα μέσα από τη διακριτότητά τους είναι φορείς μιας «ειδολογικής» (generic) ισότητας διότι, διαφορετικά, δεν θα μπορούσαν να «κατανοήσουν ο ένας τον άλλον»,⁵¹ ενώ η δεύτερη προϋποθέτει την ύπαρξη της κανονιστικής αξίας της ισονομίας: αν αυτή δεν περιέχεται ήδη μέσα στο σύμπαν των εμφανίσεων για να αποτελέσει μέρος της αυτοκατανόησης των εμπλεκόμενων ατόμων, τότε αυτά δεν θα μπορούσαν να έχουν την εμπειρία του να αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλον ισότιμα.⁵² Γενικότερα, η θεμελιώδης ηθική αρχή της τήρησης των υποχρεώσεων και των συμφωνιών μεταξύ των συμβαλλομένων, προϋποθέτει κάτι πολύ περισσότερο από τις «συνήθεις νόρμες της συναναστροφής» που αναγνωρίζει η Arendt. Χωρίς την προϋπόθεση της ισότητας μεταξύ των ατόμων ή της αξιοπρέπειας του ανθρώπου (αξία) ως ενός ατόμου στο οποίο οι πάντες οφείλουν να συμπεριφέρονται ως αυτοσκοπό και ποτέ ως μέσο για την προώθηση του εγωιστικού τους συμφέροντος (κανόνας), τα άτομα δεν θα μπορούσαν να ήταν κληροδοτημένα με τον ορθολογισμό να διενεργούν και να σέβονται τις συμφωνίες και τα συμβόλαιά τους.⁵³ Για να θεμελιώσει, εν ολίγοις, την πολιτική κοινωνία που έχει κατά νου, η Arendt οφείλει να αναδείξει τη σύνθετη ιστορική δυνατότητα στην οποία αυτή η αυτοκατανόηση του ανθρώπου κατέστη δυνατή, δηλαδή, το πολιτισμικό σύμπαν των εμφανίσεων της δυτικής νεωτερικότητας. Φυσικά, το πέρασμα αυτό από τον φορμαλισμό στις κοινωνικοϊστορικές κανονιστικές προϋποθέσεις της υπεύθυνης δράσης, ισοδυναμεί και με την εγκατάλειψη της ευδαιμονίας, η οποία παραμένει πάντα μια «υπερβατική νόρμα που επικυρώνεται έξω από τη χρονικότητα της ανθρωπίνης κατάστασης».⁵⁴

51. H. Arendt, *The Human Condition*, ό.π., σ. 175.

52. S. Benhabib, ό.π., σ. 196-197. Η Arendt συζητά αυτό το θέμα στο *On Revolution*, ό.π., σ. 22 κ.ε.

53. J. Habermas, ό.π., σ. 185. Σημειωτέον, ότι η αξιοπρέπεια είναι στο βαθύτερο της επίπεδο μια ουσιαδώς τελεολογική έννοια, στην οποία αναγκαστικά καταφεύγει κάθε φορμαλιστική ηθική θεωρία. Πρβλ. το άρθρο μου «Η Νομιμοποίηση της Νεωτερικότητας: Καστοριάδης και Καντ», στο Κ. Σπαντιδάκης (επιμ.) *Αφιέρωμα στον Κορνήλιο Καστοριάδη*, Ύψιλον, Αθήνα 2004 (προσεχώς).

54. G. Robinson, «Why rehabilitate the Greeks? Ethics, politics and modernity», *Thesis Eleven*, τχ. 41, 1995, σ. 72.

5. Ο «ΧΩΡΟΣ ΤΩΝ ΕΜΦΑΝΙΣΕΩΝ» ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Παρόλο που για την Arendt ο μη-θεμελιωτικός χαρακτήρας της ανθρώπινης νεωτερικής κατάστασης επιβάλλει την εκρίζωση της πολιτικής δράσης από κάθε εξωγενή τελεολογία, δεν σημαίνει ότι το υποκείμενο εγκალείται να δημιουργήσει την αξία *ex nihilo* (Nietzsche) – ότι, δηλαδή, η μόνη δύναμη που είναι ικανή να νομιμοποιήσει τις αρχές και τις αξίες που διέπουν τη δράση είναι η ανθρώπινη απόφαση, η κατηγορηματικότητα της θέλησης. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της, τα υποκείμενα κινούνται πάντοτε και ήδη εντός «χώρων εμφάνισης και συνύπαρξης», δηλαδή κινούνται «εκλαμβάνοντας» κάθε φορά την αξία, «οικειοποιούμενα» τις δυνατότητες που ενυπάρχουν εντός αυτών των χώρων.

Οι χώροι των εμφανίσεων, ως το αποτέλεσμα της δραματοποίησης της πράξης και των ορθολογικών διαβουλεύσεων και, ταυτόχρονα, η –πάντοτε μερικά πραγματοποιημένη– προϋπόθεσή τους, είναι ιστορικοί ορίζοντες που εμπεριέχουν και ενημερώνονται από μια πολύπλοκη διασύνδεση παραδόσεων, πεποιθήσεων και πρακτικών (αυτό που η Arendt αναφέρει ως *αφηγήσεις*). Κατά συνέπεια, δεν ενσωματώνουν μόνο την εμπειρία των υποκειμένων και την οντολογική τους προ-κατανόηση του κόσμου, αλλά τους προσδίδουν επίσης και μια αίσθηση του αγαθού που καθορίζει την κατεύθυνση της ζωής τους, δικαιολογεί τις αποφάσεις τους και τους κληροδοτεί με ένα κριτήριο για την εκτίμηση των πράξεών τους.⁵⁵ Εάν, επομένως, δεχτούμε ότι η δημόσια σφαίρα που έχει η Arendt κατά νου, συντάσσεται γύρω από την *αυτονομία* των συμμετεχόντων,⁵⁶ και η «ζώσα ουσία» αυτών των αυτόνομων ατόμων βρίσκεται στην «αποκαλυπτικότητα» τους, τότε το ζήτημα της «ουσίας» εγείρεται σαφώς ως ένα ζήτημα προσανατολισμού σε σχέση με αξίες και αγαθά που υπάρχουν εντός αυτών των οριζόντων. Αυτή η άρθρωση του ζητήματος είναι σύνηχη με την «κοινοτιστική» λαχτάρα για έναν πιο ριζωμένο πολιτικό σχηματισμό διότι

55. C. Taylor, *ό.π.*, σ. 47-52.

56. Ο όρος «αυτονομία» εκφράζει την ικανότητα της εκούσιας εισαγωγής στο δημόσιο πεδίο και την ικανότητα σύμπραξης με τους άλλους σύμφωνα με αυτοπροβαλλόμενους νόμους (*θετική ελευθερία*). Η καντιανή έννοια της αυτονομίας συνθλίβει τη συνθήκη της ιδιαιτερότητας που θέτει η Arendt διότι εγκαθιδρύει μια «αντι-πλουραλιστική οικουμενικότητα». Το πολιτικό της υποκείμενο είναι αυτόνομο αλλά *υπερ-ηθικό*. Η. Arendt, *On Revolution*, *ό.π.*, σ. 77-79.

συναρτά το αίτημα της θεσμοθέτησης της πολιτικής κοινωνίας με την *αναγνώριση* του πολιτισμικού σύμπαντος των εμφανίσεων της νεωτερικότητας.

Η *de facto* ύπαρξη μιας ήδη αρθρωμένης ηθικής (ethical) ολότητας, η οποία ενσαρκώνει (στο επίπεδο του πνεύματος, θα έλεγε ο Hegel) τα «ουσιολογικά-πραγματολογικά» (substantial-pragmatic) χαρακτηριστικά μιας εκκοσμικευμένης «οικουμενικής» ηθικής συνείδησης, αλλάζει κατά πρώτο λόγο τη γραμματική δομή της *διαφοράς* και της *αντίφασης* (αντιπαράθεσης) στον σύγχρονο κόσμο. Πλέον, όλες αυτές οι πρότερα ασύμβατες μεταξύ τους αξίες που συγκροτούν ένα πεδίο επιλογών μέσω των οποίων τα σύγχρονα υποκείμενα διακηρύσσουν την ηθική τους αυτο-περιγραφή («whoness») και που, φυσικά, δίνουν πνοή σε αντικρουόμενα συμφέροντα και στόχους που επιζητούν συμβιβασμό, φαντάζουν υπερακαθορισμένες από το *υπεραγαθό*⁵⁷ της *αυτονομίας*. Αυτό, είναι «πρότερο» κάθε κατοπινής διαφοροποίησης και διαστρωμάτωσης διότι ενέχει την ολική τελικότητα (finality) των νεωτερικών πολιτικών σχηματισμών και λεξιλογίων. Θεωρώντας ότι η αυτονομία απεικονίζει τη γενική προοπτική δυνατότητα του σύγχρονου κόσμου, είναι σαν να λέμε ότι υπογραμμίζει τις βαθύτερες ηθικές υποχρεώσεις των ατόμων, ορίζει τα κοινά συμφέροντα και ζωογονεί τις από κοινού δραστηριότητες. Αυτή η διάρθρωση του ζητήματος, επομένως, χωρίς να αρνείται τον πλουραλισμό των αξιών –την προϋπόθεση για την ανάκτηση της ουσιαστικής διαφορετικότητας, το κριτήριο για να μπορούν να ξαναγίνουν οι τοπικές κοινότητες σημαντικά κέντρα δράσης–, τονίζει την *ηθική τους συμπληρωματικότητα*. Κατά δεύτερο λόγο, η ύπαρξη αυτού του ηθικού ορίζοντα παρέχει μια αντίληψη του πρακτικού λόγου, η οποία ισχυρίζεται ότι οι διάφορες μορφές ζωής, οι αποφάσεις και οι επιμέρους πράξεις αποτιμώνται διαμέσου της επίκλησης των αγαθών που προϋποθέτουν και του βαθμού που αυτά τα αγαθά «επεξεργάζονται», αναπτύσσουν κριτικά ή, περαιτέρω, ορθά *ερμηνεύουν* το θεμελιώδες *υπεραγαθό* της νεωτερικότητας. Έτσι, ενώ αυτή η πληθώρα των αξιών και των κοινωνικών δυνάμεων που τις ενσαρκώνουν μπορούν, κατά περίπτωση, να είναι *αδιάλλακτες* μεταξύ τους, η ε-

57. Χρησιμοποίησέ τον όρο *υπεραγαθό* με την έννοια που του προσδίδει ο Charles Taylor: «Τα υπεραγαθά [είναι αυτά τα] αγαθά τα οποία όχι μόνο είναι ασυγκρίτως πιο σημαντικά από άλλα, αλλά παρέχουν τη σκοπιά από την οποία αυτά πρέπει να σταθμιστούν, να αποτιμηθούν και να κριθούν». C. Taylor, *ό.π.*, σ. 63.

πικείμενη σύγκρουση παίρνει τη μορφή ενός πλουραλισμού ερμηνευτικών αρχών του θεμελιώδους υπεραγαθού της δημοκρατίας.

Σύμφωνα με αυτή την άρθρωση του ζητήματος, ο «αγών», εδώ, δεν μπορεί να αναφέρεται στη σύγκρουση ως τέτοια (ηθική ασυμμετρία), αλλά σε μια διαδικασία διαβούλευσης, διαπραγμάτευσης και συμβιβασμών η οποία προκύπτει από τη διαφορετική *ερμηνεία* του περιεχομένου και της σημασίας ενός *κοινού ήθους*: «οικειοποιούμενοι» μια αξία είναι σαν να δεσμευόμαστε σε ένα πρόταγμα το οποίο μετασχηματίζει τον ακρογωνιαίο λίθο της δημοκρατίας από κάτι ακαθόριστο σε κάτι που αποκτά μια καθορισμένη κατεύθυνση. Για παράδειγμα, υιοθετούμε την αξία της ισότητας, την εφαρμόζουμε στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ των φύλων και εφευρίσκουμε τη νέα *αυτόνομη* ταυτότητα του φεμινισμού, η οποία έρχεται να (επανα)μορφοποιήσει την αυτόνομη παρουσία μας στον κόσμο με έναν τρόπο που ισχυριζόμαστε ότι είναι πιο ικανοποιητικός από, ας πούμε, τον λόγο (discourse) της οικολογίας, ο οποίος αποτελεί *ισότιμο* παράδειγμα ή απεικόνιση (exemplification) αυτού του υπεραγαθού.⁵⁸ Όμως, η μορφή ζωής που συντάσσει το υπεραγαθό της αυτονομίας, χωρίς να αποκλείει ή να εκτοπίζει την επιδίωξη άλλων κατώτερης τάξης αγαθών ή επιμέρους στόχων, αποτελεί τον ύστατο διαρθρωτικό στόχο που αναλαμβάνουν τα σύγχρονα υποκείμενα. Η αυτονομία συνενώνει σε μια κοινή προοπτική η οποία, όμως, την ίδια στιγμή, παραμένει διεκδικούμενη και διαμφισβητούμενη. Ο Jay Bernstein το θέτει ως εξής:

«Όλες οι αξίες, ταυτότητες και πρακτικές σε μια μοντέρνα δημοκρατική κοινωνία είναι, στην κυριολεξία, αντιληπτές ως *τρόποι ή δρόμοι κατοίκισής της* [...] Οι ατομικές ηθικές αυτοπεριγραφές συντάσσονται καλύτερα ως κατηγορήματα ή ως όροι της ουσιώδους ηθικής αυτοπεριγραφής του να είμαστε πολίτες μιας δημοκρατικής πολιτείας [...] μιας ηθικής μορφής ζωής μέσω της οποίας συνειδητοποιούμε την αξία της καθοδήγησης μιας αυτόνομης ζωής. Και μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε αυτή την αξία μόνο διαμέσου της αυτόνομης υιοθέτησης πιο εξειδικευμένων ταυτοτήτων και αξιών οι οποίες αποτελούν συγκεκριμενοποιήσεις (concretizations) και εκφάνσεις του τελειοθηρικού (per-

58. J. Raz, *The Morality of Freedom*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1986, σ. 205, 257, 387-90, 406· J.M. Bernstein, *Recovering Ethical Life: Jürgen Habermas and the Future of Critical Theory*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1995, σ. 113-116.

fectionist) ιδεώδους που εξιστορείται στην πιο γενική ηθική αυτοπεριγραφή». ⁵⁹

Μια προφανής συνέπεια του γεγονότος ότι όλες οι αξίες είναι συμπληρωματικά παραδείγματα του υπεραγαθού της αυτονομίας, είναι ότι το τελευταίο αποτελεί το μόνο κανονιστικό ιδεώδες που είναι απρόσβλητο από κάθε κριτική. Στην ουσία, αποτελεί τη μόνη προϋπόθεση για τη διενέργεια κάθε κριτικής και ερμηνείας. Αποκτούμε έτσι *ab initio* ένα κριτήριο για να αποκλείσουμε τα διάφορα πιστεύω που το αντιμάχονται. *Υπεύθνη*, μπορεί να είναι μόνο εκείνη η πεποίθηση που ενσωματώνει («αποκαλύπτει» ή «διαφωτίζει») το κοινό ήθος γύρω από αυτό το αγαθό. Για να αξίζει κάποιο πιστεύω, να επιβεβαιωθεί και να επιλεγεί, θα πρέπει να παρουσιάζεται ως ένας δυνατός ηθικός δρόμος «κατοίκησης» ή περαιτέρω διάρθρωσης της αυτόνομης δημοκρατικής ταυτότητας. Μια τέτοια ηθική συνθήκη, όμως, ουδόλως μπορεί να αρθρωθεί μέσα στα όρια της νεοφιλελεύθερης σκέψης, διότι με την πρόταξη της αρνητικής ελευθερίας, η αυτονομία παραμένει ένα προαιρετικό –ελεύθερα επιλέξιμο– ιδεώδες. ⁶⁰

Τέλος, αναγνωρίζοντας μια οικουμενική ηθική ταυτότητα, αποκτούμε και κάποια βάση ανοχής των επιλογών των άλλων και σεβασμού των αξιών που επικαλούνται, οι οποίες αποτελούν ισότιμες ερμηνείες της. Στη βάση αυτής της αναγνώρισης, δεν μπορεί να υπάρξει λογικός χώρος για μια *εγγενή* σύγκρουση μεταξύ ηθικής (moral) ιδιαιτερότητας και ηθικής (ethical) οικουμενικότητας. Μπορούμε, επομένως, να θεσπίσουμε θεσμικούς κανόνες και πολιτικά δικαιώματα, όχι όμως γιατί το συμφέρον του εκάστοτε ατόμου συγκρούεται *αναγκαστικά* με το συμφέρον των άλλων, αλλά γιατί θα πρέπει να υπερασπιστούμε την ύπαρξη και τη διατήρηση αυτόνομων ατόμων *ως* μελών μιας δημοκρατικής πολιτικής ολότητας. Ενώ τα φιλελεύθερα δικαιώματα θεμελιώνονται πάνω στο προκοινωνικό άτομο, σε μια, δηλαδή, ατομικιστική εικόνα της σχέσης ατόμου και κοινότητας, τα δικαιώματα ενός δημοκρατικού πολιτικού πολιτισμού θεσπίζονται στη βάση της *αναγνώρισης* της αξιοπρέπειας και της ηθικής αξίας του ατόμου, ως αυτόνομου μέλους ⁶¹

59. J.M. Bernstein, *ό.π.*, σ. 131.

60. J. Raz, *ό.π.*, σ. 20, και J.M. Bernstein, *ό.π.*, σ. 133-135.

61. Ο Charles Taylor ισχυρίζεται ότι ο θεσμός των δικαιωμάτων αποτελεί προϊόν της εποπτείας ότι κάποιες ανθρώπινες ικανότητες και δυνατότητες (π.χ.,

μιας δημοκρατικής κοινότητας η οποία θα πρέπει να εξασφαλίζει στους πολίτες της έναν χώρο για να μπορούν να αμφισβητούν τις ισχύουσες αντιλήψεις του αγαθού και τις δικές τους πρότερες επιλογές και δεσμεύσεις.⁶²

Λέγοντας όλα αυτά, δεν σημαίνει ότι καταφέραμε να εισάγουμε κάποιο θεμέλιο που να εγγυάται την αναγνώριση του υπεραγαθού. Επιπρόσθετα, το αίτημά μας είναι περιορισμένο στα όρια της δυτικής νεωτερικότητας, καθότι αυτός ο πολύ συγκεκριμένος κοινωνικοϊστορικός ορίζοντας της εκκοσμικευμένης οικουμενικής συνείδησης δεν έχει εγερθεί σε μη-δυτικού τύπου κοινωνίες. Αλλά ακόμη και μέσα από τα όρια του δικού μας κόσμου, δεν μπορούμε να αποφύγουμε την πρακτική ερώτηση: γιατί θα πρέπει τα σύγχρονα υποκείμενα να ανοικοδομήσουν στη θύμησή τους την αυτόνομη πόλη και να μην επιλέξουν τα υπεραγαθά της καπιταλιστικής αγοράς; Σίγουρα η κίνηση από την επίκληση της αξίας στη δράση, θα πρέπει να παρακολουθείται από έναν πρακτικό στοχασμό που έχει ως αφετηρία του μια μορφή «εκκοσμικευμένης» φρόνησης αλλά, όπως έδειξε και η Arendt, μια τέτοια κίνηση θεμελίωσης πέρα από τη δυαδική διχοτόμηση μεταξύ σχετικισμού και αντικειμενισμού στην κατανόηση της ανθρώπινης νεωτερικής κατάστασης, είναι κατά βάση ένας εξαιρετικά *εύθραυστος* πρακτικός αγώνας. Τα σύγχρονα υποκείμενα είναι «πάσχοντες» επειδή ακριβώς η παρουσία τους στον κόσμο εμπεριέχει την τραγικότητα και το ρίσκο της *vita activa*. Επειδή, όμως, αυτός ο αγώνας για τη θεμελίωση μιας αυτόνομης πολιτικής τάξης, παρόλη την ευπάθειά του, εμμένει και δημόσιοι χώροι συνεχίζουν να «αποκαλύπτονται», αυτή η πίστη στην αυθόρμητη, πλουραλιστική και δημιουργική δράση μάλλον αντα-

---

ο λόγος, η ηθική, η αμοιβαιότητα) χρήζουν σεβασμού: βεβαιώνει, δηλαδή, την αγωνιτική ελευθερία του κάθε ατόμου ως μια ηθική αξίωση: «Η παροχή ενός [...] δικαιώματος, ενώ μας παρέχει την εντολή να σεβαστούμε τον Α που μπορεί να κάνει ή να απολαμβάνει το Χ, δεν μπορεί παρά να έχει επίσης και άλλες ηθικές συνέπειες. Διότι εάν ο Α είναι τέτοιος [...] δυνάμει του Ε, τότε το Ε έχει μεγάλη ηθική αξία και θα έπρεπε να καλλιεργηθεί και να αναπτυχθεί με ένα σωρό αριζοζώντες τρόπους, και όχι απλώς να μην παρεμποδιστεί [...] Η παροχή ενός δικαιώματος [επομένως] ... έχει ένα ουσιαστικό εννοιακό φόντο σε κάποια έννοια ηθικής αξίας κάποιων ιδιοτήτων ή ικανοτήτων, χωρίς τις οποίες δεν θα είχε νόημα». C. Taylor, *Philosophy and the Human Sciences: Philosophical papers II*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1985, σ. 195.

62. S. Mulhall - A. Swift, *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Οξφόρδη 1992, σ. 271-272.

νακλά το ίδιο το ρεαλιστικό γεγονός ότι η αυτόνομη πράξη αναδύεται αυθόρμητα μέσα από τις ίδιες της τις επανειλημμένες μεταιώσεις. Έτσι εξηγείται, ίσως, γιατί η Arendt εκφράζει μια ρεαλιστική *ελπίδα* εκεί που ο μεταμοντέρνος φιλελευθερισμός βλέπει μονάχα την *έλλειψη*.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ*

ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΚΑΙ ΘΕΑΜΑ ΣΕ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΕΤΗ: Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ

Στο άρθρο αναλύονται τα στατιστικά δεδομένα για τα σημαντικότερα τηλεοπτικά κανάλια πέντε ευρωπαϊκών χωρών, προκειμένου να διερευνηθεί, μέσω τριών υποθέσεων, αν ενισχύεται η «ενημερωδιασκέδαση» κατά τα εκλογικά έτη στην κρατική και στην ιδιωτική τηλεόραση συγκριτικά. Εξετάζεται ο ρόλος της εμπορευματοποίησης της τηλεοπτικής επικοινωνίας και του μετα-εκσυγχρονισμού στην επίταση του φαινομένου. Μονάδα ανάλυσης είναι η κατηγορία προγράμματος: εξετάζονται συγκριτικά η ενημέρωση, οι ειδήσεις, τα προγράμματα πλοκής και η ψυχαγωγία. Ο προσανατολισμός των ευρωπαϊκών καναλιών προς την «ενημερωδιασκέδαση» είναι συγκρατημένος, ενώ φαίνεται πως το κοινό δεν την υιοθετεί εύκολα. Διαπιστώνεται πως, ενδεχομένως, η εισχώρηση της «ενημερωδιασκέδασης» στην κρατική τηλεόραση, όταν αυξάνεται η ενημέρωση στην ιδιωτική, μπορεί να συνδέεται με την άνοδο λαϊκιστικών συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο άρθρο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα ανάλυσης-ερμηνείας των στατιστικών δεδομένων που αναφέρονται στο πρόγραμμα των τηλεοπτικών καναλιών πέντε ευρωπαϊκών χωρών. Μέσα από τον έλεγχο τριών υποθέσεων, το άρθρο αποσκοπεί να διερευνήσει αν το φαινόμενο που στη θεωρία αποκαλείται «ενημερωδιασκέδαση» (infotainment)¹ διολγκώνεται κατά τα εκλογικά έτη. Διερευνάται

* Ο Γιώργος Πλειός είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Νεολογισμός για το μείγμα πληροφόρησης (information) και ψυχαγωγίας (entertainment), που απαντάται τόσο στα πληροφοριακά όσο και στα διασκεδαστικά προγράμματα (Η. Αναγνωστοπούλου - Α. Σκούρα - Κ. Σφικτός, *Επικοινωνίες. Ραδιοτηλεόραση, τηλεπικοινωνίες, ίντερνετ*, Πατάκης, Αθήνα 2002).

ακόμη το κατά πόσον η κρατική τηλεόραση υιοθετεί περισσότερο ή λιγότερο από την ιδιωτική τη στρατηγική της ενημερωδιασκέδασης, καθ' όσον η τελευταία συνδέεται, θεωρητικά, με την εμπορευματοποίηση. Συνεπώς διερευνάται εάν η ιδιωτική τηλεόραση αποτελεί όχημα πίεσης και μεταβολής της κρατικής. Επιπλέον, εξετάζεται και αν άλλοι παράγοντες συμβάλλουν στην ενημερωδιασκέδαση, όπως και ορισμένες πολιτικές συνέπειες του φαινομένου.

Η πληρέστερη διερεύνησή του απαιτεί ανάλυση περιεχομένου της παραγωγής και, φυσικά, της πρόσληψης, όπως και πλήρη συγκριτική ανάλυση. Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας αυτό δεν μπορούσε να γίνει, γι' αυτό και τα συμπεράσματα που προέκυψαν *συνιστούν γενικές ενδείξεις* –ωστόσο, αρκετά χαρακτηριστικές και σαφείς– για το ερώτημα περί ενημερωδιασκέδασης.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Η κατηγορία προγράμματος ή είδος (*genre*) εκλαμβάνεται σε ορισμένες προσεγγίσεις,² ιδιαίτερα των πολιτισμικών μελετών, τις οποίες αποδεχόμαστε ως εφαλτήριο, ως θεμελιώδες στοιχείο της δομής του τηλεοπτικού λόγου.³ Σύμφωνα με τον Williams, τα είδη ορίζονται από τα θέματα της κοινωνικής σφαίρας στην οποία αναφέρονται και από τον τρόπο με τον οποίο απευθύνονται.⁴ Ή άλλως, στο είδος συντίθενται ο θεματικός προσανατολισμός του προγράμματος, συνεπώς η κοινωνική οργάνωση όπως γίνεται αντιληπτή, η ιδεολογική προσέγγιση των κοινωνικών γεγονότων και η οποία αναδεικνύεται με τους κώδικες σύνταξης του προγράμματος και με τη γραμματική του μέσου, η δε τελευταία με την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και της πρόσληψης των τηλεοπτικών κειμένων, και αντίστροφα.

Ο τηλεοπτικός λόγος είναι σημαντικός επειδή, κατά την άποψή μας, συγκροτεί καθοριστικά τις κοινωνίες παραγωγής και κατανά-

2. K.B. Jensen, *Social Semiotics of Mass Communication*, Sage, Λονδίνο 1995, σ. 65· R. Williams, *Television: Technology and Cultural Form*, Fontana, Λονδίνο 1977· J. Hartley, *Understanding News*, Routledge, Λονδίνο 1982.

3. Γ. Πλειός, *Ο λόγος της εικόνας. Ιδεολογία και πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα 2001, σ. 268-269.

4. R. Williams, *ό.π.*

λωσης εμπορευμάτων συμβόλων⁵ τόσο άμεσα (λ.χ. μέσω της διαφήμισης) όσο και έμμεσα (με την παραγωγή διάδοση προτύπων που υλοποιούνται σε μια κοινωνία της αγοράς). Οι τηλεοπτικές ειδήσεις και ενημερωτικές εκπομπές συνιστούν κομβικό σημείο στην πολιτική επικοινωνία⁶ και στις πολιτικές-ιδεολογικές διεργασίες του σύγχρονου «μεσοποιημένου» πολιτισμού,⁷ τουλάχιστον επειδή διαμορφώνουν τον σχετικό δημόσιο διάλογο.⁸ Ωστόσο, η θεωρητική και εμπειρική έρευνα παρέχουν αρκετό υλικό που δείχνει ότι δεν ξεφεύγουν αλλά, αντίθετα, τοποθετούνται στο επίκεντρο της ενημερωδιασκέδασης, με συνέπεια τη μεταβολή του πολιτικού συστήματος και της δημοκρατίας.⁹ Συχνά, η ενημερωδιασκέδαση εκλαμβάνεται ως βασική στρατηγική όλων των πληροφοριακών εκπομπών, η οποία διαμορφώνεται από την καταναλωτική στάση των θεατών, σε ένα εμπορευματοποιημένο επικοινωνιακό σύστημα.¹⁰ Αν και είναι ορθό, αυτό δεν είναι επαρκές διότι δεν λαμβάνει υπ' όψη του τον ρόλο της κατανάλωσης γενικά και της πολιτιστικής ιδιαίτερα στη συγκρότηση του κοινωνικού ούτε και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της κοινωνίας της αγοράς.

Από την άλλη, η τηλεοπτική (κινούμενη) εικόνα συγκροτείται από δύο αναπόσπαστα δομικά στοιχεία: τη ρεαλιστική καταγραφή και την ερμηνεία.¹¹ Στην τηλεόραση, τα δομικά στοιχεία της κινούμενης εικόνας επιτείνονται σε υπερθετικό βαθμό και εκλαμβάνουν τη μορφή της πληροφόρησης από τη μία και των προγραμμάτων διασκέδασης από την άλλη,¹² ενώ παράλληλα διαπλέκονται αναπόδραστα, με

5. Γ. Πλειός, *ό.π.*: J. Baudrillard, *Ο καθρέφτης της παραγωγής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990.

6. L. Bennett, *Ειδήσεις. Η πολιτική των ψευδαισθήσεων*, Δρομέας, Αθήνα 1999.

7. A. Florini (επιμ.), *The Third Force: The Rise of Translational Civil Society*, Carnegie Endowment for International Peace, Ουάσινγκτον 2000.

8. Προβλ. S. Allan, *News Culture*, Open University Press, Buckingham-Philadelphia 1999, σ. 83.

9. L. Bennett, *ό.π.*, σ. 13-29 και 347-354.

10. Κατά τον Fairclough, η απλούστευση του λόγου (conversationalization) ή «ψυγαγωγποίηση» του ενημερωτικού τηλεοπτικού προγράμματος συμβαδίζει με την εμπορευματοποίηση των προϊόντων των ΜΜΕ. N. Fairclough, «Conversationalization of Public Discourse and the Authority of Consumer», στο R. Keat - N. Whiteley - N. Ambergrombie (επιμ.), *The Authority of Consumer*, Routledge, Λονδίνο 1994.

11. Γ. Πλειός, *ό.π.*, 4ο κεφ., και για τον κινηματογράφο: Σ. Αϊξενστάιν, *Η μορφή του φιλμ*, τόμ. 1, Αιγόκερως, Αθήνα, σ. 7-8.

12. Παρόμοια διάκριση (ενημέρωση, ψυχαγωγία και διαφήμιση) κάνει ο N.

πλέον πρόσφατη μορφή αυτή της ενημερωδιασκέδασης. Η εν λόγω διαπλοκή συμβάλλει στην εντονότερη προσέγγιση των τηλεοπτικών προγραμμάτων προς τον ευρύτερο προπαγανδιστικό λόγο.¹³

Η διαπλοκή αυτή δεν συνιστά μόνο δομικό στοιχείο του τηλεοπτικού λόγου ή, άλλως, λογική του μέσου. Σύμφωνα με το πνεύμα του κριτικού-ερμηνευτικού παραδείγματος,¹⁴ πραγματοποιείται σε ένα κοινωνικό-οικονομικό και πολιτιστικό πλαίσιο. Αυτό, για μας, έχει ως άξονα την παραγωγή και κατανάλωση εμπορευμάτων συμβόλων, που προορίζονται για ατομική κατανάλωση (λογική της αγοράς).¹⁵ Η ενημερωδιασκέδαση αποτελεί την πληροφοριακή εκδοχή της σύγκλισης ρεαλισμού και ερμηνείας-διασκέδασης, σε μια υστερο-νεωτερική κοινωνία καταναλωτισμού, απο-διαφοροποίησης, κ.ο.κ.¹⁶

Επειδή μας ενδιαφέρουν κυρίως οι διακυμάνσεις του πληροφοριακού προγράμματος (ειδήσεις και ενημέρωση), χρησιμοποιώντας ως μονάδα ανάλυσης την κατηγορία προγράμματος την οποία προσεγγίζουμε μέσα από το δίπολο πληροφόρηση-διασκέδαση, διακρίνουμε το τηλεοπτικό πρόγραμμα σε 2 κατηγορίες: 1) στο πληροφοριακό και 2) στο ψυχαγωγικό. Σε κάθε κατηγορία διακρίνουμε δυο μορφές: στο πληροφοριακό, 1α) *ειδήσεις* και 1β) *ενημερωτικές εκπομπές*, και στο διασκέδαστικό 2α) προγράμματα *πλοκής (fiction)* και 2β) *ψυχαγωγία*.

Οι ειδήσεις συνιστούν μια περισσότερο πληροφοριακή εκδοχή του πληροφοριακού προγράμματος, ενώ η ενημέρωση μια περισσότερο διασκέδαστική. Αντιστοίχως, τα *fiction* αποτελούν μια περισσότερο διασκέδαστική εκδοχή του ψυχαγωγικού προγράμματος και η ψυχαγωγία μια περισσότερο πληροφοριακή.¹⁷

Luhmann στο έργο του, *Η πραγματικότητα των μέσων μαζικής επικοινωνίας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 67-127.

13. Γ. Πλειός *ό.π.*, 1ο κεφ.

14. Ν. Δεμερτζής, *Η Πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

15. Για τη σχέση ανάμεσα στον καταναλωτισμό και την αγορά, πρβλ. F. Jameson, *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, Λονδίνο 1991, και C. Hammett - L. McDowell - Ph. Sarre, *The Changing Social Structure*, Sage, Λονδίνο 1989.

16. S. Crook - J. Pakulski - M. Waters, *Postmodernization. Change in Advanced Society*, Sage, Λονδίνο 1992· S. Lash - J. Urry, *Economies of Signs and Space*, Sage, Λονδίνο 1994.

17. Οι ειδήσεις είναι σκηνοθετημένες αλλά δεν κατασκευάζουν τα πραγματο-

Σύμφωνα με τις θεωρητικές μας παραδοχές, ένα εμπορικό και ανακλαστικό (ύστερη νεωτερικότητα) επικοινωνιακό σύστημα¹⁸ ευνοεί την εκδήλωση εγγενών ιδιοτήτων του μέσου (ειδικότερα την απλούστευση του λόγου) και συμβάλλει στην παράκαμψη άλλων μορφών λόγου, που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο μέσο και στην κοινωνική υποδοχή του¹⁹ (όπως συμβαίνει κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, ιδιαίτερα στην Ευρώπη), καθώς και στην εξουδετέρωση των θεσμικών φορέων αυτών των λόγων –κράτους, καλλιτεχνικών και εκπαιδευτικών φορέων κλπ.– όπως και το αντίστροφο: η διευρυμένη παρουσία της λογικής του μέσου ευνοεί την εμπορευματοποίηση της επικοινωνίας και, γενικότερα, των πληροφοριών και της γνώσης.²⁰

Επιπλέον, κατά την ιστορική διαδρομή της τηλεόρασης, για ποικίλους λόγους,²¹ μπορεί να διαπιστωθεί μια πορεία, από περισσότερο «καθαρά» είδη (όπως τα fiction και οι ειδήσεις) προς περισσότερο υβριδικά (όπως η ενημέρωση και η ψυχαγωγία). Τα «καθαρά» είδη προσιδιάζουν περισσότερο στην πρώιμη νεωτερικότητα, αλλά και σε ένα λιγότερο εμπορικό επικοινωνιακό σύστημα, ενώ τα υβριδικά στην ύστερη νεωτερικότητα και σε ένα περισσότερο εμπορικό επικοινωνιακό σύστημα.

Με βάση αυτές τις παραδοχές μελετήσαμε πώς προσεγγίζουν τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα, η κρατική τηλεόραση από τη μία και η ιδιωτική από την άλλη, κατά τα έτη εθνικών εκλογών, οπότε παρατηρείται ένταση της πληροφόρησης.²² Θελήσαμε να διαπιστώ-

λογικά γεγονότα. Αντίθετα, στα talk shows πολιτικό γεγονός είναι το επικοινωνιακό γεγονός. Ειδήσεις και talks shows περιέχουν πληροφόρηση και θέαμα, αλλά με διαφορετικό τρόπο.

18. S. Lash - J. Urry *ό.π.*, σ. 118-119.

19. Γ. Πλειός, «Η ιδιωτικοποίηση των ΜΜΕ και η διαμόρφωση του (τηλεοπτικού) πολιτικού λόγου», στο Ν. Δεμερτζής, *ό.π.* Πρβλ. επίσης, Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η τηλεόραση στον κόσμο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, και Ρ. Μανθούλης, *Το κράτος της τηλεόρασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σ. 38-49.

20. K. Morrison, «Centralism and the Education Market. Why Emulate the United Kingdom?», *European Journal of Education*, τχ. 4, 1994.

21. Π.χ. «rearviewmirrorism» (Μ. McLuhan, *Media: Οι προεκτάσεις του ανθρώπου*, Κάλβος, Αθήνα), διαφοροποίηση (S. Crook κ.ά., *ό.π.*). Το συμπέρασμα επιβεβαιώνεται και στη μελέτη των τηλεοπτικών περιεχομένων (J. Dominick, *The Dynamics of Mass Communication*, McGraw Hill, Νέα Υόρκη 1990, και S. Allan, *ό.π.*, σ. 35-47). Η μίξη των ειδών συνιστά γνώρισμα της ύστερης νεωτερικότητας.

22. Πρβλ. R. Perloff, *Political Communication: Politics: Press and Public in America*, Lawrence Erlbaum, Λονδίνο 1998, σ. 336-338.

σουμε σε ποιο βαθμό κάθε μορφή τηλεόρασης παράγει πολιτικό θέμα, διαμορφούμενη από, και διαμορφώνοντας, το κοινωνικό περιβάλλον και το επικοινωνιακό σύστημα, υπό το πρίσμα τριών υποθέσεων:

1η: Κατά τις εκλογικές χρονιές, η πληροφόρηση (ειδήσεις και ενημέρωση) είναι μεγαλύτερη εν σχέσει με το ψυχαγωγικό πρόγραμμα στα κρατικά κανάλια από ό,τι στα ιδιωτικά και παρουσιάζει μεγαλύτερη τάση αύξησης στα πρώτα.

2η: Κατά τις εκλογικές χρονιές, η αύξηση των ειδήσεων είναι μεγαλύτερη στα κρατικά κανάλια (ιδιαίτερα στις χώρες με λιγότερο εμπορικό επικοινωνιακό σύστημα).

3η: Κατά τις εκλογικές χρονιές, η αύξηση της ενημέρωσης είναι μεγαλύτερη στα ιδιωτικά κανάλια, ιδιαίτερα στις χώρες με περισσότερο εμπορικό επικοινωνιακό σύστημα. Στις χώρες αυτές αναμένεται ότι ασκείται πίεση στα κρατικά κανάλια, με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη αύξηση της ενημέρωσης από ό,τι των ειδήσεων.

Τις υποθέσεις αυτές διερευνήσαμε σε πέντε ευρωπαϊκές χώρες και ειδικότερα στα κανάλια που συγκεντρώνουν 60% και άνω της τηλεθέασης ετησίως:²³ α) στη Μ. Βρετανία στα κανάλια BBC, ITV, Channel 4 (συνολικά μερίδια τηλεθέασης 90,9% κατά το 1997 και 74,7% κατά το 2001)· β) στη Γαλλία στα France 2, France 3, Arte, TF1 (συνολικά μερίδια τηλεθέασης 80,70% και 72,5% αντιστοίχως)· γ) στη Γερμανία στα ZDF, ARD, SAT 1, Pro7, RTL (συνολικά μερίδια τηλεθέασης 88,3% και 65,9%)· δ) στην Ιταλία στους οργανισμούς RAI και MEDIASET (συνολικά μερίδια τηλεθέασης 90,30% και 90,40%)· και ε) στην Ελλάδα στα ET1, NET, MEGA, ANTENA, ALPHA (σύνολο μεριδίων τηλεθέασης 68,30% και 68,30% αντιστοίχως).

3. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

α. Μεγάλη Βρετανία²⁴

Το 2001 ήταν εκλογική χρονιά για τη Μεγάλη Βρετανία. Το πληροφοριακό πρόγραμμα (ειδήσεις και ενημέρωση) στο BBC (πίνακας

23. IP, *Television 1997: European Key Facts*, Reak Time, Λονδίνο 1997, και European Audiovisual Observatory, *Yearbook 2002*, Council of Europe, 2002, τόμ. 2.

24. Τα στοιχεία που παρατίθενται αναφορικά με τα βρετανικά κανάλια, περιέχονται στο European Audiovisual Observatory, *Yearbook 2002*, Council of Europe, 2002, τόμ. 5, επεξεργασία Γ. Πλειός.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

BBC (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)²⁵

	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	2.969 ή 17,5%	3.409 ή 19,7%	+14,8%
Ενημέρωση	4.017 ή 23,7%	4.186 ή 24,2%	+4,2%
Fiction	3.572 ή 21,1%	3.539 ή 20,4%	-0,9%
Ψυχαγωγία	2.507 ή 14,8%	2.817 ή 16,3%	+2,4%

1), αυξάνεται την περίοδο 2001-2000 κατά 8,71%.²⁶ Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει την πρώτη υπόθεση. Η αύξηση των ειδήσεων είναι μεγαλύτερη από εκείνη της ενημέρωσης, κάτι που επιβεβαιώνει τη δεύτερη υπόθεση. Οι ειδήσεις αυξάνονται σημαντικά, παρότι αποτελούν ήδη μεγάλο μέρος του προγράμματος. Παρατηρείται, λοιπόν, σημαντική αύξηση στην περισσότερο δραματοποιημένη και αποσπασματική, αλλά και περισσότερο «πραγματική» και «καθαρή» μορφή πληροφόρησης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι αυξάνεται η ψυχαγωγία, ενώ τα προγράμματα fiction παρουσιάζουν μικρή μείωση. Αυτό συνιστά ένδειξη ότι το BBC παραχωρεί μεγαλύτερο τμήμα σε υβριδικά προγράμματα, κάτι που συνάδει με τη λογική του μέσου και της αγοράς. Η έστω μικρή υποχώρηση των fiction («καθαρού» τύπου πρόγραμμα) φαίνεται να επιβεβαιώνει αυτή την εκτίμηση.

Μέρος του κοινού δεν αποδέχεται τη στρατηγική της κρατικής τηλεόρασης, όπως δείχνει η μείωση των τηλεμεριδίων των τριών της καναλιών, μεταξύ της προτελευταίας εκλογικής χρονιάς και του 2001.²⁷

Στο επίσης κρατικό Channel 4²⁸ (πίνακας 2), το πληροφοριακό πρόγραμμα, αν και σαφώς μικρότερο από το διασκεδαστικό, αυ-

25. Ο πίνακας παρουσιάζεται όπως έχει δημοσιευθεί στη μνημονευθείσα πηγή.

26. Επεξεργασία των διακηρύξεων του πληροφοριακού προγράμματος όπως και των διασκεδαστικών προγραμμάτων για όλα τα κανάλια, Γ. Πλειός.

27. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 82.

28. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 1, σ. 44.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

CHANNEL 4 (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	298 ή 3,4%	300 ή 3,5%	304 ή 3,5%	0,00%*
Ενημέρωση	1.138 ή 13%	1.018 ή 11,6%	1.089 ή 12,4%	+7%
Fiction	2.292 ή 26,2%	2.095 ή 23,9%	2.068 ή 23,5%	-1,8%
Ψυχαγωγία	1.840 ή 21%	2.039 ή 23,3%	2.080 ή 23,7%	+2%

* Με βάση το ποσοστό των ειδήσεων δεν παρατηρείται μεταβολή. Όμως, με βάση τον αριθμό ωρών, η μεταβολή την περίοδο 2001-2000 είναι +1,3%. Παρόμοιες αποκλίσεις παρατηρούνται και σε άλλους πίνακες. Επειδή δεν μπορούμε εξηγήσουμε πώς προκύπτουν, εκλαμβάνουμε τις μεταβολές όπως δίνονται από την πηγή. Οι αποκλίσεις αυτές δεν επηρεάζουν τα συμπεράσματά μας.

ξάνεται σημαντικά, γεγονός που επιβεβαιώνει την πρώτη υπόθεση. Μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάζει η ενημέρωση, ενώ οι ειδήσεις εμφανίζουν στασιμότητα, κάτι που πιθανόν μαρτυρά αύξηση της προσοχής του καναλιού προς υβριδικά προγράμματα και τη λογική του μέσου. Αυτό επιβεβαιώνει τη δεύτερη υπόθεση, αν δεχτούμε την υποχώρηση του κρατικού καναλιού στη λογική της αγοράς, σε ένα εμπορευματοποιημένο τηλεοπτικό πεδίο.

Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από την αύξηση των ψυχαγωγικών προγραμμάτων και μείωση των fiction, όπως και στο BBC. Παρατηρούμε ένταση της λογικής του μέσου, που συμβαδίζει με την επίταση των εμπορικών γνωρισμάτων του καναλιού (θεωρείται από ορισμένους ως αντιπροσωπευτική περίπτωση του νέου, ευέλικτου, υστερονεωτερικού τρόπου τηλεοπτικής παραγωγής²⁹) και του επικοινωνιακού συστήματος.³⁰

Εντούτοις, τη στρατηγική και αυτού του καναλιού φαίνεται να μην την αποδέχεται μέρος του κοινού – μεταξύ της προτελευταίας

29. D. Shapiro - N. Abercrombie - S. Lash - C. Lury, «Flexible Specialization in the Culture Industries», στο H. Ernste - V. Meier (επιμ.), *Regional Development and Contemporary Industrial Response*, Belhaven, Λονδίνο 1992.

30. N. Fairclough, *ό.π.*

και της τελευταίας εκλογικής χρονιάς, το τηλεμερίδιό του μειώνεται κατά 6%.³¹

Στο ιδιωτικό ΙΤV (πίνακας 3), κατά την εκλογική χρονιά, το πληροφοριακό πρόγραμμα αυξάνεται κατά 5,01%. Η αύξηση είναι μικρότερη από την αντίστοιχη στο BBC. Αυτό *επιβεβαιώνει και εμμέσως την πρώτη υπόθεση* τόσο ως προς το ιδιωτικό όσο και στη σχέση του ιδιωτικού καναλιού με τα κρατικά. Περισσότερο, όμως, αυξάνεται η ενημέρωση, κάτι που *επιβεβαιώνει την 3η υπόθεση*. Με τον τρόπο αυτό αυξάνονται περισσότερο οι ενημερωτικές εκπομπές, δηλαδή η περισσότερο προσωποποιημένη και κανονικοποιημένη, αλλά και η περισσότερο ενημερωδιασχεδαστική μορφή πληροφόρησης. Αυτό επιβεβαιώνει την παρατηρούμενη, όπως και στην κρατική τηλεόραση, αύξηση της ψυχαγωγίας, η οποία συμβαδίζει με αξιωματώτη μείωση των («καθαρού» τύπου) προγράμμάτων fiction.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΙΤV (ετήσιος σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	585 ή 8,7%	589 ή 8,8%	605 ή 9,1%	+2,7%
Ενημέρωση (current affairs)	127 ή 1,9%	129 ή 1,9%	149 ή 2,2%	+15,4%
Fiction	2.071 ή 30,8%	1.913 ή 28,5%	1.764 ή 26,5%	-7,8%
Ψυχαγωγία	756 ή 11,3%	802 ή 1,9%	908 ή 13,6%	+13,2%

Η στρατηγική του ΙΤV, του οποίου το μοντέλο παραγωγής μοιάζει με εκείνο του BBC και είχε το υψηλότερο κόστος παραγωγής προγράμματος ανά ώρα,³² φαίνεται να μη γίνεται αποδεκτή από μέρος του κοινού – το τηλεμερίδιό του μειώνεται σημαντικά (-22,23%) κατά το τελευταίο εκλογικό έτος εν σχέσει με το προτελευταίο.³³

31. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 82.

32. S. Harvey, «Deregulation, Innovation and Channel Four», *Screen*, τχ. 30, 1989, σ. 57-72.

33. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 82. Όπως διαφαίνεται, μειώνεται η τηλεθέαση όλων των καναλιών που αναλύονται, όπως και στη Γερμα-

Οι τάσεις στη βρετανική τηλεόραση

Συνολικά στη βρετανική τηλεόραση *επιβεβαιώνονται και οι τρεις υποθέσεις* που διατυπώσαμε.

Κατά το εκλογικό έτος αυξάνεται το πληροφοριακό πρόγραμμα τόσο στην κρατική όσο και στην ιδιωτική τηλεόραση. Στην κρατική καταγράφεται μεγαλύτερη αύξηση των ειδήσεων, ενώ στην ιδιωτική της ενημέρωσης. Ταυτόχρονα, και στις δύο παρατηρείται αύξηση των υβριδικών προγραμμάτων και μείωση των «καθαρού» τύπου, τόσο στην πληροφόρηση όσο και στη διασκέδαση. Και στις δύο μορφές τηλεόρασης, περισσότερο όμως στην ιδιωτική, αυξάνεται η ψυχαγωγία και μειώνονται τα fiction, προβάλλει εντονότερα η λογική του μέσου.

Μέρος του κοινού φαίνεται πως δεν υιοθετεί τη στροφή στην ενήμερωδιασκέδαση πιθανόν, όπως και στη Γαλλία, αυτό να οφείλεται σε κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που εξετάζονται ακολούθως.

β. Γαλλία³⁴

Στην Γαλλία, πρόσφατη εκλογική χρονιά είναι το 2002, που «σημαδεύτηκε» από τα γνωστά γεγονότα γύρω από την εκλογική άνοδο Εθνικού Μετώπου. Ορισμένοι συνδέουν πολλές από τις διεργασίες που έλαβαν χώρα ως προς το περιεχόμενο των εκπομπών των τηλεοπτικών σταθμών και ιδιαίτερα των κρατικών, με αυτά τα γεγονότα και αντιστρόφως, αποδεχόμενοι τη δύναμη των μέσων να προκαλούν ή να αποτρέπουν πολιτικές διεργασίες.³⁵

Στο κρατικό France 2 (πίνακας 4) το πληροφοριακό πρόγραμμα αυξάνεται κατά 8,99%, το προεκλογικό 2001, κάτι που *επιβεβαιώνει την πρώτη υπόθεση*. Τη χρονιά των προηγούμενων εκλογών

νία, υπό την εμφάνιση άλλων τηλεοπτικών σταθμών και τύπων τηλεόρασης. Η μείωση του τηλεμεριδίου του ιπν δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνον από αυτό. Έστω και μερικώς, οφείλεται στους παράγοντες που εξετάζουμε.

34. European Audiovisual ό.π., τόμ. 5, & 1999, 2000, επεξεργασία Γ. Πλειός.

35. Για εμπορικούς λόγους, τα ΜΜΕ εστίασαν αρχικά στον Λεπέν, ενώ προέβλεπαν υπερβολικά προβλήματα που τον ενόησαν. Κατά τη *Le Monde*, οι τηλεοπτικοί σταθμοί αφιέρωσαν 18.766 ρεπορτάζ σε εγκληματικές πράξεις. (http://www.osce.org/odihr/documents/reports/election_reports/fr/fr_prel_april2002_asm.php 3). Αργότερα, διαβλέποντας μια πολιτική απειλή (<http://www.counterpunch.org/madarasz0527.htm>), τάχθηκαν εναντίον του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

FRANCE 2 (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1996	1997	1997-1996	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	1.209	1.191 ή 13,6%	-1,5%	1.221	1.254 ή 14,4%	+2,7%
Ενημέρωση	1.632	1.640 ή 18,8%	+0,5%	1.869	2.114 ή 24,2%	+13,1%
Fiction	2.275	2.226 ή 25,5%	-2,2%	2.443	2.597 ή 29,7%	+6,3%
Ψυχαγωγία	1.669	1.746 ή 20,0%	+4,6%	1.320	1.127	-14,6%

(1997) είχαν μειωθεί ελαφρά οι ειδήσεις, γεγονός που καθιστά την εικόνα του France 2 αντιφατική. Αντίθετα από τη Μ. Βρετανία, η αύξηση των πληροφοριακών προγραμμάτων το 1997 και το 2001 είναι μεγαλύτερη στην ενημέρωση, γεγονός που, *εν μέρει, επιβεβαιώνει τη δεύτερη υπόθεση.*

Παράλληλα, το 2001 υποχωρεί σημαντικά η ψυχαγωγία, ενώ το 1997 είχε αυξηθεί. Αυτό μαρτυρά μεγαλύτερη εστίαση του France 2 στο πολιτικό γίγνεσθαι, η οποία, όπως σημειώσαμε, δεν είναι άσχετη με τα γεγονότα που σημάδεψαν τις τελευταίες προεδρικές εκλογές. Σε αυτό πρέπει να προσθέσουμε και την ανάγκη για περισσότερη ενημέρωση, που προκαλείται από την απαγόρευση πολιτικών διαφημίσεων τρεις μήνες πριν από τη διενέργεια των εκλογών.

Συνολικά, οι ειδήσεις αυξάνονται στο μεσοδιάστημα των εκλογών, η ενημέρωση αυξάνεται σταθερά κατά το εκλογικό και τα μετεκλογικά έτη, κάτι που σημαίνει ότι η πληροφόρηση παίρνει περισσότερο τη μορφή της ενημερωδιασκέδασης. Το 1997 η ψυχαγωγία αυξήθηκε, ενώ στα μετεκλογικά έτη μειώθηκε, κάτι που και εδώ μαρτυρά την πιθανή παρουσία προπαγανδιστικών πρακτικών,³⁶ ε-

36. Η προπαγάνδα, όπως περιγράφηκε από τους επινοητές του ναζισμού, για τους οποίους είχε αναλογίες με τη διαφήμιση (N. Reeves, *The Power of Film Propaganda*, Cassel, Λονδίνο 1999, σ. 83): περιέχει υψηλό ποσοστό ψυχαγωγίας και μικρότερο προπαγάνδας, ενώ απευθύνεται και στους πλέον αδαείς. Είναι εκτεταμένη στη μαζική κουλτούρα, ιδιαίτερα στην τηλεόραση (T. Αντόρνο, «Η τηλεόραση και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας», στο Kraus, Adorno κ.ά., *Η κουλτούρα των μέσων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991).

νώ τα fiction μειώνονται στην εκλογική χρονιά και αυξάνονται μετά από αυτή. Έτσι, κατά την εκλογική χρονιά φαίνεται ότι περισσότερο ενισχυμένη είναι η ενημέρωση (στην πληροφόρηση) και η ψυχαγωγία (στα διασκεδαστικά προγράμματα).

Στο επίσης κρατικό France 3 (πίνακας 5), αυξάνεται το πληροφοριακό πρόγραμμα τόσο κατά το 2001, όσο και κατά το εκλογικό έτος 1997. Η σημαντική αύξηση των ειδήσεων και η μείωση της ενημέρωσης κατά το 2001 και η αξιοσημείωτη μείωσή τους κατά το 1997, παράλληλα με την αύξηση της ενημέρωσης (εν σχέσει με το 1996) επιβεβαιώνει, εν μέρει, την πρώτη και τη δεύτερη υπόθεση. Φαίνεται ότι μεταξύ 1997 και 2001 το France 3 κινήθηκε από τη λογική του μέσου προς την εκτός μέσου λογική και από τα υβριδικά προς τα «καθαρού» τύπου προγράμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

FRANCE 3 (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1996	1997	1997-1996	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	1.234	1.144 ή 15,6%	-7,3%	1.336	1.587 ή 21,4%	+18,8%
Ενημέρωση	1.216	1.418 ή 19,3%	+16,6%	1.741	1.682 ή 22,7%	-3,4%
Fiction	2.449	2.480 ή 33,7%	+1,3%	2.503	2.439 ή 32,9%	-2,6%
Ψυχαγωγία	636	516 ή 7%	-18,9%	390	356 ή 4,8%	-8,7%

Εκτός από την πληροφόρηση, φαίνεται ότι το France 3 κινήθηκε προς τα «καθαρού» τύπου προγράμματα και τη διασκέδαση (οι κινηματογραφικές ταινίες αυξάνονται από 325 το 2000 σε 446 το 2001³⁷). Διακρίνεται πως το κανάλι απομακρύνεται κάπως από το κλίμα του επικοινωνιακού πεδίου στο οποίο είχε κινηθεί κατά το 1997.

Συνεπώς, στο France 3 παρατηρείται αύξηση της εκτός μέσου λογικής και κατηγοριοποίηση του προγράμματος κατά τρόπο εγγύτερο στην πρώιμη νεωτερικότητα. Δεν πρέπει να θεωρείται ά-

37. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 5.

σχετη με αυτό και η σχετικά αυξημένη κάλυψη των Σιράκ και Ζοσπέν (κάτι που δεν αφορά μόνο το France 3) από τα ραδιοτηλεοπτικά ΜΜΕ και, ιδιαίτερα, τα κρατικά, τον περιορισμό της οποίας ζήτησε με προτροπή του το γαλλικό ΕΣΡ, ώστε να δοθούν ίσες ευκαιρίες σε όσους μετείχαν στην προεκλογική εκστρατεία.³⁸

Από την άλλη, μέρος του κοινού δεν φαίνεται να επιβραβεύει αυτή τη στροφή, καθώς μεταξύ 1997 και 2001 το τηλεμερίδιο του France 3 παραμένει σταθερό (17,1%),³⁹ εν αντιθέσει με εκείνο του France 2, που ενισχύει την ενημέρωση και την ψυχαγωγία, το οποίο μειώνεται (11%).⁴⁰

Στο κρατικό και ψυχαγωγικό ARTE (πίνακας 6) αυξάνεται το πληροφοριακό πρόγραμμα κατά το εκλογικό 1997, αλλά και κατά το προεκλογικό 2001. Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει την πρώτη

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ARTE (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1996	1997	1997-1996	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	170	209 ή 7,2%	22,9%	164	198 ή 6,8%	+20,7%
Ενημέρωση	1.113	1.266 ή 43,6%	13,7%	1.363	1.266 ή 43,5%	-7,1%
Fiction	1.249	1.170 ή 40,2%	-6,3%	1.109	1.145 ή 39,3%	+3,2 %
Ψυχαγωγία	9	4 ή 1,6%	-55,6%	23	19 ή 0,7%	-17,4%

υπόθεση. Η σημαντική αύξηση των ειδήσεων και τις δύο προαναφερθείσες χρονιές επιβεβαιώνει και τη δεύτερη υπόθεση.

Συνολικά, οι ειδήσεις αυξάνονται τη χρονιά των εκλογών και μειώνονται στο ενδιάμεσο. Η ενημέρωση αυξάνεται αρκετά την εκλογική χρονιά και, παρά τις διακυμάνσεις, διατηρείται σε υψηλά επίπεδα στο ενδιάμεσο των εκλογών. Τα προγράμματα fiction μει-

38. http://www.osce.org/odihr/documents/reports/election_reports/fr/fr_prel_april_2002_asm.php3.

39. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 81.

40. Από 23,75% που ήταν το 1997 μειώθηκε σε 21,1% το 2001, *στο ίδιο*.

ώνονται κατά τις εκλογές, αυξάνονται στη συνέχεια αλλά σε χαμηλότερα επίπεδα, ενώ τέλος η ψυχαγωγία παρότι μειώνεται σημαντικά στην εκλογική χρονιά (1997) ή στην προεκλογική (2001), στο ενδιάμεσο αυξάνεται και διατηρείται σε υψηλά επίπεδα.

Από τα στοιχεία αυτά συνάγουμε πως, αν και το ARTE είναι ένα εξειδικευμένο ψυχαγωγικό κανάλι, υιοθετεί μια επαμφοτερίζουσα στάση κατά την εκλογική χρονιά. Υιοθετεί την «καθαρή» λογική των ειδήσεων (αυξάνοντας το ποσοστό τους στο σύνολο του προγράμματος) αλλά υιοθετεί, μάλιστα πιο σταθερά, και υβριδικά πληροφοριακά προγράμματα. Μειώνει τα προγράμματα fiction, αλλά δεν τα επαναφέρει μετά τις εκλογές, προς όφελος της ψυχαγωγίας. Πάντως, κατά το προεκλογικό 2001, αυξάνονται τα «καθαρού» τύπου προγράμματα (ειδήσεις και fiction).

Και εδώ, παρατηρούμε ασθενή εισχώρηση της λογικής του μέσου κατά τις εκλογικές χρονιές. Το κοινό φαίνεται πως επιβραβεύει σχετικά αυτή τη στρατηγική – το τηλεμερίδιο του καναλιού αυξάνεται κατά 6,66% μεταξύ 1997 και 2001.⁴¹

Στο ιδιωτικό TF1 (πίνακας 7) αυξάνεται το πληροφοριακό πρόγραμμα κατά το 1997 (εκλογικό έτος) και ελαφρώς κατά το 2001 (προεκλογικό). *Η πρώτη υπόθεση* δεν επιβεβαιώνεται, όμως *επιβεβαιώνεται η πιο σημαντική για την ανάλυσή μας, η τρίτη*. Διότι παρά τη μικρή μείωση της ενημέρωσης το 2001, αυτή είναι σημαντικά αυξημένη την προηγούμενη εκλογική χρονιά (1997), ενώ μετά το εκλογικό έτος διατηρείται σε υψηλά επίπεδα. Έτσι *έμμεσα επιβεβαιώνεται και η δεύτερη υπόθεση*.

Συνολικά, οι ειδήσεις μειώνονται κατά το εκλογικό έτος, και παρά το ότι αυξάνονται μετά, κινούνται σε χαμηλότερα επίπεδα εν σχέσει με την προ των εκλογών περίοδο. Αντίθετα, η ενημέρωση αυξάνεται κατά το εκλογικό έτος και κατά τις μετεκλογικές χρονιές διατηρείται σε υψηλότερα επίπεδα.

Η εξέλιξη αυτή δεν πρέπει να θεωρείται άσχετη με τη στάση πολλών καναλιών, συμπεριλαμβανομένου του TF1, τα οποία εστίασαν στα κοινωνικά προβλήματα και μάλιστα, με προσέγγιση που τελικά ευνόησε τον Λεπέν.

Από την άλλη, τα προγράμματα fiction, παρά τη μικρή αύξηση την εκλογική χρονιά, κινούνται πτωτικά, ενώ η ψυχαγωγία γνωρίζει εκρηκτική άνοδο. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι, κατά

41. Από 1,5% το 1997 αυξάνεται σε 1,6% το 2001, στο ίδιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

TF1 (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1996	1997	1997-1996	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	981	904 ή 10,3%	-7,8%	714	799 ή 9,1%	+11,9%
Ενημέρωση	1.383	1.566 ή 17,9%	+13,2%	1.915	1.853 ή 21,2%	-3,2%
Fiction	3.599	3.666 ή 42,0%	+1,9%	3.680	3.426 ή 39,2%	-6,9%
Ψυχαγωγία	790	838 ή 9,6%	+6,08%	604	907 ή 10,4%	+50,1%

την εκλογική χρονιά, όχι μόνο αυξάνεται η πληροφόρηση αλλά και ενισχύεται η σημαντικά λογική της ενημερωδιασκέδασης, τόσο στην πληροφόρηση όσο και στη διασκέδαση. Μέρος του κοινού δεν επικροτεί αυτή τη λογική, καθώς το τηλεμερίδιο του TF1 μεταξύ 1997 και 2001 μειώνεται (κατά 6,58%).⁴²

Οι τάσεις στη γαλλική τηλεόραση

Στο σύνολο των γαλλικών καναλιών που εξετάσαμε, η πρώτη υπόθεση επιβεβαιώνεται, εκτός από το France 3 κατά το 1997 και το France 2 κατά το 2001. Η δεύτερη υπόθεση επιβεβαιώνεται στο ARTE και εν μέρει (κατά το 2001) στο France 2 και στο France 3, ενώ η τρίτη επιβεβαιώνεται στο TF1. Σημαντική θέση στην ενημέρωση δίνουν και τα κρατικά κανάλια (το 1997 το France 3 και το 2001 το France 2), γεγονός που μαρτυρά ότι η ιδιωτική τηλεόραση δίνει τον τόνο στο τηλεοπτικό πεδίο. Έτσι, συνάγεται ότι κατά την εκλογική χρονιά ενισχύεται η ενημερωδιασκέδαση, τόσο στην πληροφόρηση όσο και στην διασκέδαση, πρωταρχικά από την ιδιωτική τηλεόραση και δευτερευόντως από το κρατικό France 3.

Στα ιδιωτικά κανάλια αυξάνεται η λογική του μέσου, αν και μερικώς, ενώ στα κρατικά (France 3) είναι επίσης ισχυρή. Διαφαίνεται επίσης ότι η κρατική τηλεόραση, στον βαθμό που υιοθετεί αυτή τη λογική, την εστιάζει στην ενημέρωση.

Επιπλέον, μέρος του κοινού είναι επιφυλακτικό στην αύξηση

42. Από 35% το 1997 μειώνεται στο 32,7% το 2001, στο ίδιο.

της ενημερωδιασκέδασης τόσο στα ιδιωτικά όσο και στα κρατικά κανάλια, ενώ ταυτόχρονα επικροτεί την ενίσχυση της εκτός μέσου λογικής (ARTE). Το φαινόμενο αυτό, αν και χρειάζεται εκτεταμένη διερεύνηση, πιθανώς σχετίζεται με το ότι η Γαλλία, όπως και η Βρετανία, επέλεξαν για την αντιμετώπιση της κρίσης από το 1970 και μετά την ένταση του τεύλορισμού και την ιεραρχική οργάνωση,⁴³ και ίσως γι' αυτό, αλλά και ιστορικούς λόγους, είναι ενισχυμένα τα πρότυπα τηλεθέασης, όπως και τα πρότυπα κοινωνικών και πολιτικών συμπεριφορών, της πρώιμης νεωτερικής περιόδου τα οποία μπορούν να ερμηνευθούν και ως αντίσταση στον πολιτιστικό και τηλεοπτικό μετα-εκσυγχρονισμό (post-modernization). Με αυτό πιθανόν συνδέεται και η ενισχυμένη παρουσία του Εθνικού Μετώπου, που υπεριορίζει τη σημασία της εθνικής ταυτότητας, το οποίο όμως ευνοήθηκε από τη λογική της ενημερωδιασκέδασης.

γ. Γερμανία⁴⁴

Το 2002 είναι εκλογική χρονιά και για τη Γερμανία. Στο κρατικό ZDF (πίνακας 8), κατά το 2001, αυξάνεται το πληροφοριακό πρόγραμμα (+ 4,19%). Η αύξηση είναι μεγαλύτερη στην ενημέρωση και μικρότερη στις ειδήσεις. Όμως, την προτελευταία εκλογική χρονιά (1998) η εικόνα ήταν αντίστροφη. Συνεπώς, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η πρώτη και η δεύτερη υπόθεση και, εμμέσως, η τρίτη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από το 1998 και μετά το πληροφοριακό πρόγραμμα αυξάνεται σταθερά, ενώ το διασκεδαστικό γνωρίζει διακυμάνσεις. Η αύξηση της ενημέρωσης είναι μεγαλύτερη από ό,τι των ειδήσεων, ενώ οι διακυμάνσεις των fiction είναι μικρότερες από ό,τι της ψυχαγωγίας. Τα στοιχεία αυτά ερμηνεύονται αν δεχθούμε ότι το κρατικό κανάλι αποδέχεται τη λογική του μέσου κυρίως στην ενημέρωση και δευτερευόντως στην ψυχαγωγία, ενώ ενισχύει την εκτός μέσου λογική πρωτίστως στις ειδήσεις και δευτερευόντως στα fiction προγράμματα.

Αξίζει επίσης να αναφέρουμε, ότι κατά τη μετάβαση από την προεκλογική στην εκλογική χρονιά (1998), μετά τις ειδήσεις, σημαντική αύξηση παρατηρείται στην ψυχαγωγία και στα fiction, ο ό-

43. Πρβλ. Σ. Μάλπα (επιμ.), *Ευρωπαϊκή ενοποίηση, οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης και αποκλεισμού*, Εξάντας, Αθήνα 1994, σ. 17. Για το ίδιο ζήτημα, πρβλ. τη λεπτομερή ανάλυση στο S. Lash - J. Urry, *ό.π.*, σ. 86-89.

44. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 5, επεξεργασία Γ. Πλειός.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ZDF (ημερήσιο σύνολο λεπτών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1997	1998	1998-1997	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	107 ή 7,6%	123 ή 8,7%	+14,95%	129 ή 9,1%	139 ή 9,8%	140 ή 9,9%	+0,72%
Ενημέρωση	471 ή 33,4%	423 ή 29,9%	-10,19%	457 ή 32,1%	481 ή 33,8%	506 ή 35,7%	+5,2%
Fiction	375 ή 26,6%	392 ή 27,7%	+4,53%	386 ή 27,1%	326 ή 22,9%	395 ή 27,9%	+21,17%
Ψυχαγωγία	105 ή 7,4%	145 ή 10,2%	+38,10%	112 ή 7,9%	89 ή 6,3%	132 ή 9,3%	+48,3%

γκος των οποίων μειώνεται μετά τις εκλογές. Το ίδιο φαίνεται να επαναλαμβάνεται και ενόψει των τελευταίων (2002) εκλογών. Αυτό μοιάζει να συμβαδίζει με παλαιότερες μεθόδους προπαγάνδας, με ευρεία διάδοση σε πολλές περιοχές και MME του κόσμου (ιδιαίτερα, όμως, στην τηλεόραση), σύμφωνα με τις οποίες η πολιτική επιρροή είναι δυνατή μέσα σε ένα ευχάριστο κλίμα.

Μέρος του κοινού φαίνεται ότι δεν αποδέχεται την περιγραφείσα στρατηγική, καθώς το τηλεμερίδιο του ZDF μεταξύ 1998 και 2001 μειώνεται περίπου κατά 3%.⁴⁵

Συμπεραίνουμε ότι το κρατικό κανάλι αφ' ενός αποδέχεται τη λογική του μέσου στο πληροφοριακό και στο διασκεδαστικό πρόγραμμα, ενώ φαίνεται να συνοδεύει την αύξηση των ειδήσεων με αύξηση των ψυχαγωγικών προγραμμάτων. Συνεπώς, στην κρατική τηλεόραση παρατηρείται επίταση της λογικής του μέσου, αν και κυρίως στην περιοχή των διασκεδαστικών προγραμμάτων, ιδιαίτερα κατά την τελευταία προεκλογική χρονιά.

Στο επίσης κρατικό ARD⁴⁶ (πίνακας 9), αν και το ποσοστό του πληροφοριακού προγράμματος παρουσιάζει ελαφρά μείωση (-3,54%), κατά την τελευταία προεκλογική χρονιά (2001), είναι μεγαλύτερο από εκείνο του ψυχαγωγικού προγράμματος. Κυρίως, όμως αυξάνεται κατά την εκλογική χρονιά (1998), κάτι που επιβεβαιώνει την πρώτη υπόθεση. Η σημαντική αύξηση των ειδήσεων

45. Από 13,6% το 1998 μειώθηκε στο 13,2% το 2001 (βλ. European Audiovisual Observatory, *ό.π.* τόμ. 2, σ. 74).

46. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 1, σ. 44.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

ARD (ημερήσιο σύνολο λεπτών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1997	1998	1998-1997	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	130 ή 9,2%	144 ή 10,1%	+10,8%	153 ή 10,7%	137 ή 9,1%	136 ή 9,6%	-0,7%
Ενημέρωση	442 ή 29,9%	411 ή 28,9%	-7,01%	449 ή 31,5%	457 ή 30,4%	437 ή 30,8%	-4,4%
Fiction	386 ή 27,2%	393 ή 27,7%	+1,8%	389 ή 27,3%	388 ή 25,8%	408 ή 28,8%	+5,2%
Ψυχαγωγία	126 ή 8,9%	106 ή 7,5%	-15,9%	122 ή 8,6%	127 ή 8,4%	127 ή 8,9%	0%

κατά το εκλογικό 1998, επιβεβαιώνει την δεύτερη υπόθεση. Η μικρότερη μείωση των ειδήσεων εν σχέσει με την ενημέρωση, κατά το 2001, επιβεβαιώνει εμμέσως τη δεύτερη υπόθεση και για το 2001.

Η μείωση της ενημέρωσης (το 1998 και το 2001) φαίνεται να επιβεβαιώνει εμμέσως την τρίτη υπόθεση. Συνολικά, κατά το 1998 (προτελευταία εκλογική χρονιά), το ARD ενισχύει τα «καθαρού» τύπου προγράμματα που συνάδουν με τη λογική της πρώιμης νεωτερικότητας, αποδυναμώνοντας σημαντικά τα υβριδικά. Ενώ, κατά το 2001 (τελευταία προεκλογική χρονιά) ενισχύει περισσότερο τα διασκεδαστικά έναντι των πληροφοριακών, όπως έκανε αντιστοίχως το France 2.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι το κρατικό ARD αποδέχεται τη λογική του μέσου και της αγοράς, κυρίως στο μεσοδιάστημα των εκλογών. Τα προγράμματα fiction αυξάνονται κατά το 2001. Κυρίως, όμως, αυξάνονται τα τηλεοπτικά φιλμ (κατά 40,8%⁴⁷), που είναι η εκδοχή του μέσου σε αυτή την κατηγορία προγράμματος και λιγότερο οι ταινίες μυθοπλασίας (+13,9%), που είναι η εκτός μέσου εκδοχή.

Σταδιακά, όμως, η λογική του μέσου και της αγοράς αυξάνεται και σε εκλογικές χρονιές. Εμμέσως συμπεραίνουμε κάτι τέτοιο, αφού λ.χ. κατά το 2001 η ενημέρωση είναι μεγαλύτερη από ό,τι το 1997, ενώ η ψυχαγωγία κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα.

Πάντως στο ARD έχουμε περιορισμένη προβολή της εκτός μέσου

47. European Audiovisual Observatory, ό.π., τόμ. 5.

λογικής –της πρώιμης νεωτερικότητας– και επίταση της λογικής του μέσου. Μέρος του κοινού φαίνεται πως δεν αποδέχεται τη στρατηγική του ARD I, (το τηλεμερίδιό του μειώνεται από 15,4% το 1998 σε 13,9% το 2001), ενώ αποδέχεται τη στρατηγική του ARD III (το τηλεμερίδιό του αυξάνεται κατά 7% την ίδια περίοδο).

Στο ιδιωτικό κανάλι SAT 1 (πίνακας 10) καταγράφεται μείωση του πληροφοριακού προγράμματος (-2,77%) κατά το 2001, γεγονός που εμμέσως επιβεβαιώνει την πρώτη υπόθεση. Η πρώτη υπόθεση επιβεβαιώνεται με σαφέστερα από τη μείωση των ειδήσεων κατά την εκλογική χρονιά (1998). Εντούτοις, οι ειδήσεις αυξάνονται σταθερά μετά το 1998, ιδιαίτερα κατά το 2001 (προεκλογική χρονιά). Μάλιστα, είναι μεγαλύτερη από εκείνη που παρουσιάζουν τα δυο προαναφερθέντα κρατικά κανάλια. Πρέπει όμως να ληφθεί υπ' όψη, ότι το ποσοστό των ειδήσεων είναι χαμηλό στο σύνολο του προγράμματος. Έτσι, η πρώτη υπόθεση επιβεβαιώνεται πλήρως κατά τη χρονιά των (προηγούμενων) εκλογών, και εν μέρει (ως προς το ποσοστό των ειδήσεων στο σύνολο του προγράμματος) κατά το τελευταίο προεκλογικό έτος – το ποσοστό αύξησης των ειδήσεων στο ιδιωτικό κανάλι είναι μεγαλύτερο από ό,τι στα κρατικά.

Η ενημέρωση, μετά το εκλογικό 1998, αυξάνεται αλλά, κατά το προεκλογικό 2001, παρουσιάζει αξιοσημείωτη μείωση, γεγονός που δεν επιβεβαιώνει την τρίτη υπόθεση. Από την άλλη, όμως, κατά το 2001, υποχωρούν εμφανώς τα προγράμματα «καθαρού» τύπου, π.χ. fiction, και αυξάνονται τα υβριδικά, π.χ. ψυχαγωγία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

SAT 1 (ημερήσιο σύνολο λεπτών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1997	1998	1998-1997	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	34 ή 2,4%	33 ή 2,3%	-2,94%	39 ή 2,7%	38 ή 2,6%	46 ή 3,2%	+21,1%
Ενημέρωση	190 ή 13,2%	189 ή 13,1%	-0,53%	223 ή 15,5%	215 ή 14,9%	200 ή 13,9%	-7%
Fiction	572 ή 39,8%	544 ή 37,8%	-4,90%	512 ή 35,6%	440 ή 30,5%	412 ή 28,6%	-6,4%
Ψυχαγωγία	263 ή 18,3%	262 ή 18,2%	-0,38%	277 ή 19,3%	323 ή 22,4%	374 ή 26%	+15,8%

Συνοπτικά, διακρίνεται αλλαγή της στρατηγικής του καναλιού μεταξύ 1998 και 2001. Ενισχύονται οι ειδήσεις από τη μία και η ψυχαγωγία από την άλλη, γεγονός που επίσης θυμίζει το μοντέλο προπαγάνδας που αναφέρθηκε. Επομένως, όπως δείχνουν τουλάχιστον τα στοιχεία που παραθέτουμε, η εκτός μέσου λογική και η λογική του μέσου διαπλέκονται τόσο στην ιδιωτική όσο και στην κρατική γερμανική τηλεόραση.

Αξιοσημείωτο είναι ότι μέρος του κοινού δεν αποδέχεται τη «μικτή» στρατηγική του καναλιού – το τηλεμερίδιό του μειώνεται μεταξύ 1998 και 2001 κατά 11,21%.⁴⁸

Στο ιδιωτικό PRO 7 (πίνακας 11) καταγράφεται ενδιαφέρουσα εικόνα. Κατά το 1998 το πληροφοριακό πρόγραμμα μειώνεται σημαντικά, ενώ κατά το 2001 αυξάνεται σημαντικά (44,3%), κάτι που καθιστά την εικόνα *αντιφατική ως προς το πρώτο σκέλος της πρώτης υπόθεσης*. Αν, όμως, υπολογίσουμε ότι το ποσοστό των ειδήσεων είναι εξαιρετικά χαμηλό στο σύνολο του προγράμματος, τότε αυτή μάλλον επιβεβαιώνεται.

Η σημαντική αύξηση της ενημέρωσης μετά τις εκλογές, ιδιαίτερα κατά το 2001, παρά τη μικρή μείωση που παρουσίασε την προτελευταία εκλογική χρονιά (1998), *φαίνεται πως επιβεβαιώνει την τρίτη υπόθεση*.

Αν στην αύξηση της ενημέρωσης προσθέσουμε την αύξηση της ψυχαγωγίας κατά το 2001 και το 1998, τη μείωση των fiction το 2001 και την πτωτική τους πορεία μετά το 1998, τότε συνάγεται ότι ενισχύονται τα υβριδικά προγράμματα και η λογική του μέσου, η οποία είναι μεγαλύτερη στην περιοχή της πληροφόρησης προεκλογικά και στην περιοχή της ψυχαγωγίας την εκλογική χρονιά.

Παράλληλα, η σύνθεση του ποσοστού αύξησης των πληροφοριακών προγραμμάτων κατά το 2001, δείχνει ότι και εδώ διαπλέκεται η λογική του μέσου και η εξωτηλεοπτική λογική.

Μικρό μέρος του κοινού δεν αποδέχεται την εν λόγω στρατηγική, καθώς το τηλεμερίδιο του καναλιού μειώνεται μεταξύ 1998 και 2001 κατά 6,42%.⁴⁹

48. Από 11,6% που ήταν το 1998 μειώθηκε στο 10,3 το 2001, ενώ η μείωση είναι ακόμη μεγαλύτερη σε σύγκριση με το προηγούμενο προεκλογικό έτος (1997), οπότε το τηλεμερίδιο του σταθμού ήταν 13% (European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 75).

49. Το 1998 ήταν 7,8% και το 2001 μειώθηκε στο 7,3%, ενώ η μείωση είναι μεγαλύτερη εν σχέσει με το προτελευταίο προεκλογικό έτος (1997), κατά το οποίο

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

PRO 7 (ημερήσιο σύνολο λεπτών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1997	1998	1998-1997	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	23 ή 1,6%	14 ή 1%	-39,13%	20 ή 1,4%	17 ή 1,2%	19 ή 1,3%	+11,8%
Ενημέρωση	93 ή 6,5%	89 ή 6,2%	-4,30%	132 ή 9,2%	132 ή 9,2%	196 ή 13,6%	+48,5%
Fiction	717 ή 50,5%	720 ή 50,1%	+0,42%	625 ή 43,4%	685 ή 47,7%	680 ή 47,2%	-0,7%
Ψυχαγωγία	87 ή 6,1%	146 ή 10,2%	+67,824%	220 ή 15,3%	217 ή 15,1%	221 ή 15,3%	+1,8%

Στο ιδιωτικό RTL (πίνακας 12), κατά το 2001, μειώνεται (-4,36%) το πληροφοριακό πρόγραμμα, ενώ είχε αυξηθεί σημαντικά το 1998. Αυτό δεν επιβεβαιώνει το πρώτο σκέλος της 1ης υπόθεσης κατά την προτελευταία εκλογική χρονιά (1998), όχι όμως κατά την τελευταία προεκλογική (2001).

Οι ειδήσεις αυξάνονται την εκλογική χρονιά, αλλά μειώνονται στη συνέχεια, ενώ αυξάνεται σημαντικά η ενημέρωση την εκλογική χρονιά και συνεχίζεται η αύξηση και τις μετεκλογικές χρονιές. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει την τρίτη υπόθεση, καθώς και ότι η πληροφόρηση για τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα γίνεται με αυξανόμενο ρυθμό από την υβριδική κατηγορία προγράμματος, την ενημερωδιασκέδαση.

Τα fiction μειώνονται την εκλογική χρονιά, αλλά αυξάνονται στο ενδιάμεσο μεταξύ των εκλογών. Μάλιστα, το ποσοστό των fiction, αν και είναι μεγάλο στο σύνολο του προγράμματος, μεγαλύτερο και από την ενημέρωση, αυξάνεται. Αντιστρόφως, τα ψυχαγωγικά προγράμματα αυξάνονται κατά την εκλογική χρονιά, αλλά μειώνονται στο ενδιάμεσο μεταξύ των εκλογών.

Συνοπτικά, κατά την εκλογική χρονιά, αυξάνεται ιδιαίτερα η ενημέρωση και η ψυχαγωγία, κάτι που δείχνει επίταση της λογικής

το τηλεμερίδιο του καναλιού ήταν 8,8% (European Audiovisual Observatory, ό.π., τόμ. 2). Έτσι, αν συγκρίνουμε τα 2 τελευταία προεκλογικά έτη, η στρατηγική που ακολούθησε το κανάλι και την οποία αναφέρουμε, συναντά ακόμη μεγαλύτερη απορροφή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

RTL (ημερήσιο σύνολο λεπτών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1997	1998	1998-1997	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	99 ή 6,9%	106 ή 7,4%	+7,07%	101 ή 7%	94 ή 6,5%	66 ή 4,6%	-29,8%
Ενημέρωση	133 ή 9,2%	178 ή 12,4%	+33,83%	226 ή 15,7%	204 ή 14,2%	219 ή 15,2%	+7,4%
Fiction	477 ή 33,1%	419 ή 29,1%	-12,16%	398 ή 27,6%	439 ή 30,5%	464 ή 32,2%	+5,7%
Ψυχαγωγία	278 ή 19,3%	316 ή 21,9%	+13,67%	310 ή 21,5%	300 ή 20,8%	267 ή 18,5%	-11%

του μέσου και την ενημερωδιασκεδαστική προσέγγιση των γεγονότων. Μέρος του κοινού φαίνεται να επιδοκιμάζει αυτή τη στρατηγική (το τηλεμερίδιο του καναλιού αυξάνεται μεταξύ 1998 και 2001 κατά 6,57%⁵⁰), αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στα άλλα κανάλια που ακολουθούν μια «μικτή» στρατηγική ή επιστρέφουν σε τηλεοπτικά πρότυπα της πρώιμης νεωτερικότητας.

Οι τάσεις στη γερμανική τηλεόραση

Στο σύνολο των καναλιών της γερμανικής τηλεόρασης επιβεβαιώνονται, όχι όμως απόλυτα, οι τρεις υποθέσεις. Η λογική του μέσου (υβριδικά προγράμματα και ενημερωδιασκέδαση) κερδίζει έδαφος, ιδιαίτερα στην ιδιωτική τηλεόραση αλλά και σε μέρος της κρατικής. Στο μεγαλύτερο μέρος της κρατικής και ιδιωτικής γερμανικής τηλεόρασης (με εξαίρεση το RTL) φαίνεται πως η λογική των «καθαρών» προγραμμάτων και της ενημερωδιασκέδασης αλληλοδιαπλέκονται, σε διαφορετικό βαθμό, κατά την εκλογική χρονιά. Επίσης, διαφαίνεται διατήρηση παλαιότερων μοντέλων προπαγάνδας.

Αντίθετα από τη Γαλλία, φαίνεται πως μέρος του κοινού τείνει να αποδέχεται την αύξηση της ενημερωδιασκέδασης, ενώ δεν αποδέχεται «μικτές» στρατηγικές ή επιστροφή στα «καθαρού» τύπου προγράμματα. Ή, άλλως, είναι περισσότερο ευεπίφορο στη λογική του μέσου και της αγοράς. Αυτό πιθανώς σχετίζεται με το ότι η

50. Από 15,2% το 1998 αυξάνεται σε 16,2% το 2001 (European Audiovisual Observatory, ό.π., τόμ. 2).

Γερμανία, όπως και άλλες χώρες του αλπικού τόξου, υιοθέτησαν οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές «ανακλαστικού εκσυγχρονισμού» και εξατομίκευσης της εργασίας και των κοινωνικο-πολιτιστικών πρακτικών.⁵¹

δ. Ιταλία⁵²

Στην Ιταλία, εκλογική χρονιά είναι το 2001. Στη RAI (πίνακας 13) αυξάνεται σημαντικά το πληροφοριακό πρόγραμμα (21,93%). Εντούτοις, η μεγάλη αύξηση καταγράφεται στην ενημέρωση, ενώ μειώνονται σημαντικά οι ειδήσεις. Εδώ διαψεύδεται η πρώτη και η δεύτερη υπόθεση. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι στην κρατική τηλεόραση, κατά την εκλογική χρονιά, διαρκώς μεγαλύτερο μέρος της πληροφόρησης γίνεται μέσω της ενημέρωσης. Επιπλέον φαίνεται ότι η κρατική τηλεόραση αποδέχθηκε σε μεγάλο βαθμό την ενημερωδιασκεδαστική λογική της ιδιωτικής τηλεόρασης και του μέσου, τουλάχιστον στα πληροφοριακά προγράμματα.

Η διολίσθηση της κρατικής ιταλικής τηλεόρασης στα υβριδικά προγράμματα είναι μικρότερη στο διασκεδαστικό πρόγραμμα, γεγονός που μάλλον σημαίνει ότι εστίασε την υποχώρησή της κυρίως στην πληροφόρηση, όπως άλλωστε συνέβη και στη Γαλλία, ιδιαίτερα στο France 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

RAI (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος)

	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	4.261	3.229	-24%
Ενημέρωση	1.636	3.961	+142%
Fiction	7.235	7.101	-2%
Ψυχαγωγία	4.283	4.130	-4%

Το κοινό φαίνεται πως επιδοκίμασε τη στρατηγική της RAI – τα τηλεμερίδια των καναλιών της ιταλικής κρατικής τηλεόρασης, με εξαίρεση της RAI II, αυξήθηκαν.⁵³

51. Πρβλ. Σ. Μάππα *ό.π.*, και S. Lash, *ό.π.*

52. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 5.

53. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 88.

Στην ιδιωτική τηλεόραση (MEDIASET, πίνακας 14), το πληροφοριακό πρόγραμμα αυξάνεται σημαντικά (+17,19%) αν και λιγότερο από ό,τι στη RAI. Αυτό είναι θετικά ενδεικτικό για την *πρώτη υπόθεση*. Η μεγαλύτερη αύξηση παρατηρείται στην ενημέρωση, ενώ η μικρότερη, παρότι και αυτή είναι σημαντική, στις ειδήσεις (+13,9%). Αυτό επιβεβαιώνει την *τρύτη* υπόθεση. Παρόλα αυτά, η εικόνα της ιδιωτικής ιταλικής τηλεόρασης μοιάζει πιο πολύ με την εικόνα της κρατικής των άλλων ευρωπαϊκών χωρών που εξετάσαμε, ενώ το αντίστροφο μοιάζει να συμβαίνει με την κρατική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

MEDIASET (Canale 5, Rete 4, Italia 1) (ετήσιο σύνολο ωρών ανά κατηγορία προγράμματος και ποσοστιαία συμμετοχή του στο σύνολο του προγράμματος)

	1999	2000	2001	2001-2000
Ειδήσεις	5.629 ή 21,4%	3.919 ή 14,9%	4.462 ή 17%	+13,9%
Ενημέρωση	125 ή 0,5%	478 ή 1,8%	691 ή 2,6%	+44,6%
Fiction	13.999 ή 53,3%	14.604 ή 55,4%	14.451 ή 55%	-1%
Ψυχαγωγία	5.155 ή 19,6%	5.764 ή 21,9%	5.359 ή 20,4%	-7%

Τα προγράμματα fiction στη MEDIASET σημειώνουν μικρή κάμψη, αλλά η ψυχαγωγία ακόμη μεγαλύτερη, κάτι που επιβεβαιώνει την προηγούμενη παρατήρησή μας. Πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι ο ιδιοκτήτης της ιδιωτικής τηλεόρασης δεν είναι απλός επιχειρηματίας, αλλά δραστηριοποιείται στη πολιτική, χρησιμοποιώντας τα υπό την ιδιοκτησία του τηλεοπτικά ΜΜΕ.⁵⁴ Συνεπώς, δεν μπορεί να εξετασθεί η ιδιωτική τηλεόραση με τον ίδιο τρόπο όπως στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ως αμιγώς επιχειρηματική υπόθεση. Έχει κοινά χαρακτηριστικά με την κρατική τηλεόραση, καθ' όσον εξυπηρετεί εξω-οικονομικούς σκοπούς. Έστω και με αυτούς τους όρους, διαφαίνεται ότι η ιδιωτική ιταλική τηλεόραση αποδέχεται εν μέρει τη λογική των κρατικών καναλιών, ενώ τα τηλεμερίδια ι-

54. A. Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 515.

διωτικών και κρατικών τηλεοπτικών καναλιών είναι περίπου ισοδύναμα (45,92% της κρατικής την περίοδο Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 2003,⁵⁵ όπως και τις προηγούμενες χρονιές⁵⁶), με τα τηλεμερίδια των ιδιωτικών καναλιών να αυξάνονται την τελευταία εκλογική χρονιά σε σχέση με την προτελευταία.⁵⁷

Οι τάσεις στην ιταλική τηλεόραση

Οι υποθέσεις μας δεν επιβεβαιώνονται στην κρατική ιταλική τηλεόραση και εν μέρει ούτε και στην ιδιωτική. Η ενίσχυση των υβριδικών προγραμμάτων και της λογικής του μέσου είναι εντονότερη στην περιοχή της ενημέρωσης, τόσο στην κρατική όσο και στην ιδιωτική. Επιπλέον, η πολιτική παρουσία του ιδιοκτήτη της ιδιωτικής τηλεόρασης, την κάνει να μοιάζει με την κρατική, ενώ ταυτόχρονα φαίνεται να «υποχρεώνει» την κρατική να συμπεριφέρεται, σε κάποιο βαθμό, όπως η ιδιωτική.

Αυτό που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι, μάλλον, ιδιωτική και κρατική τηλεόραση αντάλλαξαν ρόλους και λογικές. Η κρατική αποδέχθηκε τη λογική της ιδιωτικής και των υβριδικών προγραμμάτων, και η ιδιωτική το αντίστροφο. Αυτό που παρατηρείται είναι μια ακραία εκδήλωση τάσεων που παρατηρούνται και στη γαλλική τηλεόραση (έχοντας υπόψη το France 2 και το TF1 αντίστοιχα).

Γι' αυτό υπάρχουν ενδείξεις (που χρειάζεται να ερευνηθούν περυσότερο) ότι η σημαντική υποχώρηση της κρατικής τηλεόρασης στη λογική του μέσου και των υβριδικών προγραμμάτων, ιδιαίτερα όταν η ιδιωτική τηλεόραση αποδέχεται τη λογική της κρατικής τηλεόρασης στην πληροφόρηση, συμβαδίζει με άνοδο λαϊκιστικών συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων.

ε. Ελλάδα⁵⁸

Στην ΕΤ1 (πίνακας 15), μετά την εκλογική χρονιά (2000), μειώνεται σταθερά ο όγκος των πληροφοριακών προγραμμάτων. Όμως, κα-

55. http://www.agb.com/public/countries/audiencedata/italy_203.htm.

56. Γ. Πλειός, «Η ιδιωτικοποίηση των ΜΜΕ και η διαμόρφωση του (τηλεοπτικού) πολιτικού λόγου», *ό.π.*

57. European Audiovisual Observatory, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 88.

58. Αν και θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε στοιχεία για την Ελλάδα από την ίδια πηγή όπως και για τις άλλες χώρες, η απουσία τους μας ανάγκασε να χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία της AGB· πρβλ. AGB, *Yearbook 2002*.

τά το 2000 αυξήθηκαν σημαντικά. Έτσι επιβεβαιώνεται η *πρώτη υπόθεση*. Είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε τι συμβαίνει με τη *δεύτερη υπόθεση*, καθώς τα στοιχεία αφορούν συνολικά το πληροφοριακό πρόγραμμα, και όχι ξεχωριστά ειδήσεις και ενημέρωση.

Η εξειδίκευση της ET1 στην ψυχαγωγία, παράλληλα με τη μείωση του ποσοστού της τελευταίας το 2000-2002, δείχνει ότι το κανάλι, αλλά και η κρατική τηλεόραση συνολικά, επιχειρούν να ενσωματώσουν τη λογική του μέσου. Οι μετρήσεις έδειξαν ότι το τηλεμερίδιο της ET1, αν και χαμηλό, ήταν την προηγούμενη περίοδο υψηλότερο από το αντίστοιχο της NET.⁵⁹ Φαίνεται παράδοξο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό ψυχαγωγικών προγραμμάτων στο σύνολο του προγράμματος καταγράφεται τη χρονιά των εκλογών. Πριν και μετά από αυτή, είναι χαμηλό. Τούτο φαίνεται να ανταποκρίνεται στο προαναφερθέν μοντέλο προπαγάνδας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

ET1 (ποσοστό των κατηγοριών προγράμματος στο σύνολο του προγράμματος ετησίως)

	1996- 1997	1997- 1998	1998- 1999	1999- 2000	2000- 2001	2001- 2002	98/99- 99/00	01/02- 99/00
Ειδήσεις & Ενημέρωση	-	23,1%	35,5%	40,5%	43,3%	37,5%	+14,08%	-7,41%
Fiction & Ψυχαγωγία	-	32,1%	32,1%	31,4%	27,7%	28,5%	-2,18%	-11,21%

Σε ό,τι αφορά τις ειδήσεις, καταγράφεται μηδενική μεταβολή (στην ET1 και την NET μαζί), ενώ σημειώνεται αύξηση της τηλεθέασης των πολιτικών *talks shows* και των δυο κρατικών καναλιών (από 3,4% σε 4,1%) την περίοδο 2000/01-2001/02, παράλληλα με μείωση των λοιπών *talks shows* (από 5,2% σε 3,2%). Αυτό σημαίνει ότι και στα δυο κρατικά κανάλια, μεγαλύτερο μέρος των γεγονότων προσεγγίζεται μέσω της ενημέρωσης. Επιβεβαιώνεται ότι και στην Ελλάδα η κρατική τηλεόραση αποδέχεται συγκρατημένα τη λογική

59. Το 1998-99 της ET1 ήταν 5,4 έναντι 4,0 της NET, το 1999-2000 της ET1 ήταν 5,9 έναντι 3,9 της NET, το 2000-2001 της ET1 ήταν 6,1 έναντι 4,2 της NET και το 2001-2002 της ET1 ήταν 5,6 έναντι 4,5 της NET. (AGB, *Yearbook 1999-2000, 2000-2001 & 2001-2002*).

του μέσου και της αγοράς, κυρίως στο πεδίο της ενημέρωσης, όπως στη Γερμανία.

Στη NET (πίνακας 16), είναι υψηλότερο το ποσοστό πληροφοριακού προγράμματος σε σχέση με το ψυχαγωγικό, αλλά μειώνεται ελαφρώς την εκλογική χρονιά (2000). Η αντίφαση μεταξύ αυτών των δεδομένων και της πρώτης υπόθεσης μπορεί να εξηγηθεί από το υψηλό ποσοστό των πληροφοριακών προγραμμάτων και το ότι σε εκλογικές χρονιές η «πίτα» της πληροφόρησης μοιράζεται μεταξύ όλων των καναλιών. Αυτό φαίνεται και από τη σύγκριση της NET με τα ιδιωτικά κανάλια κατά την περίοδο μεταξύ της εκλογικής και της προεκλογικής χρονιάς. Υπό την έννοια αυτή, η πρώτη υπόθεση εν μέρει επιβεβαιώνεται.

Η αύξηση όμως της τηλεθέασης των πολιτικών talk shows, όπως επισημάναμε στην περίπτωση της ET1, δείχνει διολίσθηση και της

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

*NET (ποσοστό των κατηγοριών προγράμματος
στο σύνολο του προγράμματος ετησίως)*

	1996- 1997	1997- 1998	1998- 1999	1999- 2000	2000- 2001	2001- 2002	98/99- 99/00	01/02- 99/00
Ειδήσεις & Ενημέρωση	-	72,7%	76,7%	74,9%	76,3%	74,1%	-2,35%	-1,07%
Fiction & Ψυχαγωγία	-	12,4%	8,3%	28%	7,9%	8,2%	+237,35%	-241,46%

NET προς τη λογική του μέσου και τα υβριδικά προγράμματα, που είναι ιδιαίτερα έντονη σε χρονιές με σημαντικά γεγονότα (όπως το 2003 λόγω του τρόπου και όγκου κάλυψής του πολέμου στο Ιράκ από τη NET).⁶⁰

Στον Αντέννα (πίνακας 17), κατά το 2000 αυξάνεται σημαντικά το πληροφοριακό πρόγραμμα, λιγότερο όμως από ό,τι στην ET1. Αν σε αυτό προσθέσουμε το υψηλό ποσοστό πληροφόρησης στη NET, καθώς και τη σταδιακή μείωση του ποσοστού της πληροφόρησης στο σύνολο του προγράμματος του Αντέννα μετά τις εκλογές, τότε επιβεβαιώνεται η πρώτη μας υπόθεση.

60. Πρβλ. Κ. Χαλβατζιάκης, «Οι πολέμαρχοι των καναλιών», *Το Βήμα της Κυριακής*, 6/4/2003, σ. Α56.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

ANTENNA (ποσοστό των κατηγοριών προγράμματος
στο σύνολο του προγράμματος ετησίως)

	1996- 1997	1997- 1998	1998- 1999	1999- 2000	2000- 2001	2001- 2002	98/99- 99/00	01/02- 99/00
Ειδήσεις & Ενημέρωση	44,9%	46%	43,5%	48,6%	39,1%	36,5%	+11,72%	-24,90%
Fiction & Ψυχαγωγία	39,9%	37,3%	42,9%	41,7%	48,6%	54,3%	-2,8%	+30,22%

Επιπλέον, η μεγάλη αύξηση των διασκεδαστικών προγραμμάτων, όπως και η μείωση της τηλεθέασης των πολιτικών και λοιπών ενημερωτικών προγραμμάτων, σε συνάρτηση με την αύξηση της τηλεθέασης των μαγκαζίνο κλπ.,⁶¹ δείχνουν ιδιαίτερα σαφή επίταση της λογικής του μέσου και της αγοράς, η οποία συγκρατείται από τα υψηλά ποσοστά του πληροφοριακού προγράμματος και έτσι εκδηλώνεται στα κατεξοχήν υβριδικά είδη προγράμματος, όπως η ψυχαγωγία και η ενημέρωση, κατά τρόπο που επιβεβαιώνει την *τρίτη υπόθεση*.

Η παρουσία της εξωτηλεοπτικής λογικής είναι ενισχυμένη στις ειδήσεις και συμβαδίζει με την κορύφωση του πληροφοριακού προγράμματος κατά την εκλογική χρονιά. Η εξωτηλεοπτική λογική, αν και ενισχύεται, είναι περιορισμένη από το γεγονός ότι οι ειδήσεις έχουν υβριδική μορφή στην ιδιωτική ελληνική τηλεόραση, καθώς συνοδεύονται από εκτενέστατα «παράθυρα». Συνεπώς, σημαντικό μέρος των ποσοτικών στοιχείων που αναφέρονται στις ειδήσεις, ουσιαστικά αφορούν την ενημέρωση και υβριδικού τύπου προγράμματα.

Ανάλογες διαπιστώσεις ισχύουν και για το MEGA (πίνακας 18). Η πιο σημαντική διαφορά είναι ότι το ποσοστό αύξησης των διασκεδαστικών προγραμμάτων κατά τα μετακλογικά έτη δεν είναι τόσο μεγάλο όπως στον Αντέννα, κάτι που δείχνει μικρότερη (σε σχέση με τον Αντέννα) επίταση της λογικής του μέσου και της αγοράς, τουλάχιστον στα ψυχαγωγικά προγράμματα.

61. AGB, *Yearbook, 2000-2001 & 2001-2002*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

MEGA (ποσοστό των κατηγοριών προγράμματος
στο σύνολο του προγράμματος ετησίως)

	1996- 1997	1997- 1998	1998- 1999	1999- 2000	2000- 2001	2001- 2002	98/99- 99/00	01/02- 99/00
Ειδήσεις & Ενημέρωση	44,3%	39%	40%	43,8%	45,4%	41,6%	+9,5%	-5,02%
Fiction & Ψυχαγωγία	44,9%	49,8%	48,9%	45%	43,5%	47,4%	-7,98%	+5,33%

Τέλος, στον τηλεοπτικό σταθμό ALPHA (πίνακας 19) παρατηρούνται μικτές διεργασίες. Από τη μια καταγράφονται διεργασίες παρόμοιες με εκείνες της NET, και από την άλλη παρόμοιες με εκείνες των άλλων δυο ιδιωτικών καναλιών που μνημονεύθηκαν. Τα πληροφοριακά προγράμματα αυξάνονται σταθερά μετά το 1996-97 και την εκλογική χρονιά (2000) παρουσιάζουν κάμψη, πιθανώς λόγω του μοιράσματος της πληροφοριακής πίτας, όπως και στη NET. Μειώνονται τον πρώτο μετεκλογικό χρόνο (όπως στα άλλα ιδιωτικά), αλλά αυξάνονται το δεύτερο, όπως στη NET. Συνολικά, στο διάστημα μετά τις εκλογές μόνον αυτό το κανάλι, από τα μνημονευθέντα, παρουσιάζει σημαντική αύξηση του πληροφοριακού προγράμματος, πιθανόν λόγω του ενημερωτικού προσανατολισμού του.

Έτσι, επιβεβαιώνεται εν μέρει η πρώτη υπόθεση, όπως και η τρίτη. Τα ψυχαγωγικά προγράμματα μειώνονται σημαντικά στο διάστημα μετά τις εκλογές, γεγονός το οποίο εμμέσως μαρτυρά επιτάση της λογικής του μέσου και των υβριδικών προγραμμάτων,

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ALPHA (ποσοστό των κατηγοριών προγράμματος
στο σύνολο του προγράμματος ετησίως)

	1996- 1997	1997- 1998	1998- 1999	1999- 2000	2000- 2001	2001- 2002	98/99- 99/00	01/02- 99/00
Ειδήσεις & Ενημέρωση	26,8%	49,2%	53%	50,9%	44,1%	59,9%	-3,96%	+17,68%
Fiction & Ψυχαγωγία	58,4%	36,3%	30,2%	41%	46,9%	33,7%	+35,76	-17,8%

αλλά στην περιοχή της ενημέρωσης, όπως συμβαίνει και με τα κρατικά κανάλια.

Οι τάσεις στην ελληνική τηλεόραση

Με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε μπορούν να εξαχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα.

1. Επιβεβαιώνονται σε μεγάλο βαθμό (εκτός από τον ALPHA και τη NET, μερικώς) και οι τρεις υποθέσεις.

Καταγράφεται ενίσχυση της λογικής του μέσου και των υβριδικών προγραμμάτων αλλά με μια ιδιότυπη ενίσχυση της εξωηλεοπτικής λογικής. Κατά την εκλογική χρονιά διαπιστώνεται μεγαλύτερη αποδοχή της εξωηλεοπτικής λογικής από τα ιδιωτικά κανάλια και αντίστοιχα της λογικής του μέσου από τα κρατικά κανάλια (κάτι που παρατηρείται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά στο μεσοδιάστημα των εκλογών). Το υπόλοιπο διάστημα τα κρατικά κανάλια ενισχύουν συγκρατημένα την εξωηλεοπτική λογική, ενώ τα ιδιωτικά τη λογική του μέσου και των υβριδικών προγραμμάτων. Συνολικά, φαίνεται πως τα ιδιωτικά κανάλια δίνουν τον τόνο στο τηλεοπτικό πεδίο.

2. Σε ορισμένα κανάλια (ET1, NET, MEGA) το πληροφοριακό πρόγραμμα συνεχίζει να αυξάνεται και κατά το πρώτο μετεκλογικό έτος. Αυτό σημαίνει ότι για τους πολιτικούς φορείς, το πρώτο μετεκλογικό έτος είναι σημαντικό για να διαπραγματευθούν τη δημόσια εικόνα τους γενικά ή σε σχέση με σημαντικές αποφάσεις και πρακτικές τους. Συνεπώς, επικοινωνιακές πρωτοβουλίες είναι κατάλληλες όχι μόνο στο τέλος της θητείας μιας κυβέρνησης αλλά και στην αρχή.

3. Από την άλλη επιβεβαιώνεται ότι η παρουσία των μέσων και ειδικότερα της τηλεόρασης στην πολιτική ζωή συμβάλλει στη δημοσιότητα μιας παρατεταμένης προεκλογικής περιόδου.⁶²

62. J.E. Combs - D. Nimmo, *The New Propaganda: The Dictatorship of Palaver in Contemporary Politics*, Longman, Νέα Υόρκη 1993, και D. Nimmo - M.W. Mansfield, *Government & the News Media: Comparative Dimensions*, Baylor University Press, 1998.

4. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΝΑΛΙΩΝ

1. Σε γενικές γραμμές, κατά τα εκλογικά έτη αυξάνονται οι πληροφοριακές εκπομπές, όπως αναμενόταν, ιδιαίτερα στα κρατικά κανάλια, με εξαίρεση τη RAI, το France 2 κατά 1997 και τη NET το 2000. Στην κρατική τηλεόραση, με ορισμένες εξαιρέσεις, σημειώνεται μεγαλύτερη αύξηση των ειδήσεων. Αντίθετα, στα ιδιωτικά κανάλια παρατηρείται αύξηση της ενημέρωσης.

Ωστόσο, σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, κατά τα εκλογικά έτη αυξάνεται η ενημέρωση και στα κρατικά κανάλια, ιδιαίτερα όταν το τηλεοπτικό πεδίο είναι αρκετά εμπορικό. Αυτό είναι έντονο σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία. Από την άλλη, παρατηρείται αύξηση των ειδήσεων σε πολλά ιδιωτικά κανάλια (σε Γαλλία, Ιταλία και Ελλάδα). Έτσι, καταγράφεται μια αλληλεπίδραση λογικής του μέσου (υβριδικά προγράμματα) και εκτός μέσου λογικής («καθαρού» τύπου προγράμματα) τόσο στην κρατική όσο και στην ιδιωτική τηλεόραση, γεγονός που συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός ενδιάμεσου προτύπου τηλεοπτικής προσέγγισης των πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων. Το πρότυπο αυτό και η σύγκλιση κρατικής και ιδιωτικής τηλεόρασης είναι εντονότερα τις εκλογικές χρονιές, ενώ στο μεσοδιάστημα εκδηλώνονται σαφέστερα τα χαρακτηριστικά της ιδιωτικής και της κρατικής τηλεόρασης αντίστοιχα, αν και διαφαίνεται ότι τα ιδιωτικά κανάλια ασκούν ηγεμονία στο τηλεοπτικό πεδίο, αφού παρασύρουν την κρατική τηλεόραση στην ενημερωδιασκέδαση, ιδιαίτερα στην περιοχή της πληροφόρησης.

2. Γενικά, φαίνεται ότι η κρατική τηλεόραση αποδέχεται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες (λ.χ. Γερμανία, Γαλλία, Ελλάδα) τη λογική του μέσου και των υβριδικών προγραμμάτων, την οποία αναθέτει σε ειδικά προς τούτο κανάλια (η συνήθης πρακτική) ή τη διαχέει σε όλα τα κρατικά κανάλια. Η αποδοχή της λογικής του μέσου συνήθως εστιάζεται στην ενημέρωση, δηλαδή στην πληροφόρηση, που ήταν πάντοτε το προνομακό πεδίο της κρατικής τηλεόρασης. Φαίνεται, ότι σε αυτό το πεδίο η κρατική τηλεόραση μπορεί να παρουσιάσει σημαντικές πρωτοβουλίες, διατηρώντας, από τη μία την παράδοση της κρατικής τηλεόρασης και, από την άλλη, αξιοποιώντας τη λογική του μέσου, την οποία αναδεικνύουν κυρίως τα ιδιωτικά κανάλια.

Σε μερικές χώρες (Γαλλία, Γερμανία) παράλληλα με τη διολίσθηση στη λογική του μέσου, ορισμένα κρατικά κανάλια ενισχύουν

την εκτός μέσου λογικής της ώριμης νεωτερικής περιόδου (π.χ. ARTE, ARD). Έτσι η γενική εικόνα είναι ότι τα κρατικά κανάλια υιοθετούν συγκρατημένα τη λογική του μέσου και της αγοράς.

3. Ωστόσο, μέρος του κοινού σε χώρες όπως η Βρετανία και η Γαλλία δεν επιδοκιμάζει τις «μικτές» στρατηγικές ή τη δυναμική προσχώρηση των καναλιών στην ενημερωδιασκέδαση. Αυτό δείχνει ότι η διαδικασία υπαγωγής της κρατικής αλλά και της ιδιωτικής τηλεόρασης στη λογική της αγοράς και των υβριδικών προγραμμάτων δεν είναι απλή ή γραμμική, ούτε εξαρτάται μόνο από τη διαμόρφωση ενός εμπορικού επικοινωνιακού συστήματος. Σημαντικό ρόλο δεν παίζει ο καπιταλισμός γενικά αλλά και το είδος του καπιταλισμού που επικρατεί στην (τηλεοπτική) αγορά.⁶³ Οικονομικές και κοινωνικές ρυθμίσεις που βρίσκονται εγγύτερα στο πνεύμα της ύστερης νεωτερικότητας (όπως στη Γερμανία) φαίνεται πως καθιστούν το κοινό περισσότερο ευεπίφορο στην ενημερωδιασκέδαση.⁶⁴ Συνεπώς, είναι πιθανό η «αγορά», πέρα από τις πιέσεις που ασκεί με την πραγματική της παρουσία, να λειτουργεί ως ιδεολόγημα που δεν δικαιώνεται πάντα και παντού.

4. Σε ορισμένες περιπτώσεις (λ.χ. Ελλάδα), η τάση αύξησης της πληροφόρησης διατηρείται και κατά το πρώτο μεταεπολεμικό έτος, γεγονός που συνεπάγεται ευκαιρίες προβολής για πολιτικούς οργανισμούς και ηγέτες, αλλά και διεύρυνση της προεκλογικής περιόδου, στην οποία η αύξηση της ενημέρωσης παίζει σημαντικό ρόλο. Έτσι η προεκλογική περίοδος όχι μόνο συμβάλλει στην αύξηση της ενημέρωσης, αλλά και το αντίστροφο.

5. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε ορισμένες χώρες (λ.χ. Γερμανία, Ελλάδα) κατά τα εκλογικά έτη, όταν αυξάνεται το πληροφοριακό πρόγραμμα και ειδικότερα οι ειδήσεις ή/και η ενημέρωση, αυξάνονται ταυτόχρονα και τα διασκεδαστικά προγράμματα, ενώ μετά την εκλογική χρονιά μειώνονται. Αυτό μοιάζει με την εφαρμογή ενός παλαιού και διαδομένου μοντέλου προπαγάνδας –κάτι που χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση– που πιθανώς σχετίζεται με τον ρόλο του κράτους στην οικονομική και τη δημόσια ζωή της χώρας.

6. Σημαντικό είναι ότι σε ορισμένες χώρες (λ.χ. Γαλλία, Ιταλία) όπου η κρατική τηλεόραση επιχειρεί να αντιγράψει την ιδιωτική

63. Πρβλ. S. Lash - J. Urry, *ό.π.*, σ. 107-120, και M. Harloe - C. Pickvance - J. Urry, *Place, Policy and Politics*, Unwin Hyman, Λονδίνο 1990.

64. Για το ζήτημα αυτό, πρβλ. J.R. Gibbins - B. Reimer, *The Politics of Post-modernity*, Sage, Λονδίνο 1999.

και συγκεντρώνει την υποχώρησή της στον τομέα της ενημέρωσης, ενώ η ιδιωτική επιχειρεί να αντιγράψει την κρατική, αυτό φαίνεται να συμβαδίζει με την άνοδο λαϊκιστικών συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων – κάτι που επίσης χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση.

5. ΕΠΙΜΥΘΙΟ

Στον βαθμό που ευσταθούν τα προηγούμενα συμπεράσματα μπορούμε να διατυπώσουμε ορισμένες εκτιμήσεις σχετικά με την παρουσία της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας στα πληροφοροεπικοινωνιακά τηλεοπτικά προγράμματα και τα πολιτικά-κοινωνικά αποτελέσματά της, με αφορμή τις εκλογικές χρονιές.

Η παρουσία διαφόρων κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων (όπως οι εθνικές εκλογές) στη ζωή των ευρωπαϊκών κοινωνιών συμβάλλει καταλυτικά στην αύξηση των πληροφοροεπικοινωνιακών προγραμμάτων της κρατικής και της ιδιωτικής τηλεόρασης. Από την άλλη όμως, διαπιστώνεται, σύμφωνα με την αντίληψη του κριτικού ερμηνευτικού παραδείγματος, μια άρρηκτη σχέση μεταξύ των μεταβολών στα τηλεοπτικά είδη (κατηγορίες προγράμματος) και στο κοινωνικο-πολιτιστικό περιβάλλον. Ειδικότερα, λόγω της διαμόρφωσης ενός εμπορικού επικοινωνιακού συστήματος,⁶⁵ αλλά και λόγω ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικο-πολιτικών και πολιτιστικών μεταβολών (μετάβαση στην ύστερη νεωτερικότητα), φαίνεται ότι ενισχύεται η λογική του μέσου (ιδιαίτερα τα υβριδικά ψυχαγωγο-ενημερωτικά προγράμματα)⁶⁶ κατά την προσέγγιση αυτών των γεγονότων στα σχετικά τηλεοπτικά είδη (genres), όπως επιβεβαιώνουν και άλλες έρευνες.⁶⁷

Αυτό είναι εμφανές από το ότι η αύξηση είναι εντονότερη στην περιοχή της ενημέρωσης. Η ενίσχυση της ενημερωδιασκέδασης δεν περιορίζεται μόνο στην αύξηση της ενημέρωσης αλλά και στο σύ-

65. Πρβλ. S. Papathanasopoulos, *European Television in the Digital Age: Issues, Dynamics and Realities*, Polity Publications, Λονδίνο 2002, και Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η τηλεόραση στον κόσμο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996· European Audiovisual Observatory, 2002, ό.π., τόμ. 1.

66. Πρβλ. στα J.R. Gibbins - B. Reimer, ό.π., και J. Fiske, «Postmodernism and Television», στο J. Curran - M. Gurevitch (επιμ.), *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Λονδίνο 1991.

67. N. Fairclough, ό.π., και N. Fairclough, *Media Discourse*, Edward Arnold, Λονδίνο 1995.

νολο του τηλεοπτικού προγράμματος. Επεκτείνεται στη διαμόρφωση των ειδήσεων⁶⁸ (λ.χ. «παράθυρα»). Για να τεκμηριωθεί επαρκώς αυτό χρειάζεται περαιτέρω έρευνα, κυρίως στο περιεχόμενο των ειδήσεων.

Συνεπώς, η εμφάνιση σημαντικών πολιτικών γεγονότων όπως οι εκλογές, δεν συμβάλλει μόνο στην αύξηση των πληροφοριακών προγραμμάτων, αλλά και στην ποιοτική μεταβολή τους. Σημαντικότερο είναι ότι η ενίσχυση της ψυχαγωγικής προσέγγισης αυτών των γεγονότων φαίνεται πως συμβάλλει στη συρρίκνωση του πολιτικού τους χαρακτήρα, άρα ενισχύει τη μετάθεσή τους από την πολιτική αρένα και αντιμετώπιση.⁶⁹ Ταυτόχρονα, η σημαντική παρουσία talk shows και άλλων ενημερωτικών προγραμμάτων συμβάλλει στη μετατροπή της τηλεόρασης σε παραγωγό πρωτογενών πολιτικών γεγονότων, και όχι απλά σε φορέα ερμηνείας και αξιολόγησής τους. Με τον τρόπο αυτό η κατασκευή της πολιτικής πραγματικότητας από την τηλεόραση γίνεται πρωτογενής και κυριολεκτική. Το πολιτικό θέαμα γίνεται καταλύτης στην εμφάνιση πρωτογενών πολιτικών γεγονότων, τα οποία πιθανώς δεν θα συνέβαιναν, τουλάχιστον με αυτή τη μορφή, χωρίς τη διαμεσολάβησή του.⁷⁰

Αύξηση της ενημέρωσης παρουσιάζεται και στα κρατικά κανάλια. Μάλιστα είναι εκείνο το σημείο στο οποίο η κρατική τηλεόραση, σε πολλές χώρες, εστιάζει την αποδοχή της λογικής του μέσου και της αγοράς. Εντούτοις, το υβριδικό πρόγραμμα και η ενημερωδιασκέδαση, συνιστά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ιδιωτικής τηλεόρασης.⁷¹ Η αύξησή της στην ιδιωτική τηλεόραση είναι ιδιαίτερα σημαντική, σημαντική είναι όμως και η επιρροή που ασκεί στο περιεχόμενο (θέματα) και τον τρόπο κάλυψής τους. Συνεπώς, η αύξηση της ενημέρωσης και των υβριδικών προγραμμάτων, συμβαδίζει με την άσκηση ηγεμονικού ρόλου εκ μέρους της ιδιωτικής τηλεόρασης στο τηλεοπτικό και, ευρύτερα, στο επικοινωνιακό πεδίο. Κάτι που μακροπρόθεσμα μπορεί να έχει επιπτώσεις πέραν των

68. L. Bennett, *ό.π.*

69. Φαινόμενο, το οποίο ο S. Allan αποκαλεί «αποπολιτικοποίηση των κυρίαρχων νοημάτων» («depolitization of dominant meanings»): πρβλ. S. Allan, *ό.π.*, σ. 83 και N. Δεμερτζής, *ό.π.*

70. Για το ζήτημα αυτό, πρβλ. την εκτεταμένη και συστηματική ανάλυση στο N. Δεμερτζής, *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, 1ο κεφ.

71. N. Fairclough, *Media Discourse*, *ό.π.*

τηλεοπτικών προτιμήσεων του κοινού, σε πεδία όπως η αισθητική, η πολιτική, η ιδεολογία,⁷² κλπ.

Αυτό που επίσης έχει ιδιαίτερη σημασία, και επισημαίνεται στη βιβλιογραφία, είναι ότι η στροφή προς το πολιτικό θέαμα φαίνεται να σχετίζεται με μια διαχειριστική και, πιθανώς, συντηρητική αντίληψη της πολιτικής, που θέτει τον πολίτη εκτός των πολιτικών διεργασιών,⁷³ τις οποίες και αντιλαμβάνεται όλο και λιγότερο με πολιτικούς όρους, όλο και περισσότερο με ψυχαγωγικούς ή ευρύτερα πολιτιστικούς (ανάλογα με την παράδοση, το πολιτιστικό και ιδεολογικό υπόβαθρο κάθε κοινωνίας).

72. Πρβλ. τη σχετική έρευνα των G. Gerbner - L.Gross - M. Morgan - N. Signorielli, «Charting the mainstream: television's contribution to political orientations», στο *Journal of Communication*, τχ. 32 (2) 1982, σ. 100-127, και J. Shanahan - M. Morgan, *Television and its viewers*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1999, σ. 90-93, 137-145, όπως και στα Γ. Πλειός, *Ο λόγος της εικόνας*, ό.π., και Κ. Morrison, ό.π.

73. Πρβλ. L. Bennett, ό.π., και Ν. Δεμερτζής, *Πολιτική επικοινωνία*, ό.π., σ. 63.

ΜΜΕ ΚΑΙ ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ: Η ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Το παρόν άρθρο επιχειρεί μια συνοπτική επισκόπηση της επιστημονικής συζήτησης για τις επιδράσεις της ημερήσιας διάταξης των ΜΜΕ στο κοινό. Περιγράφονται οι βασικές έννοιες που συγκροτούν το θεωρητικό πλαίσιο του παραδείγματος και οι κύριες αναλυτικές διακρίσεις για τη μελέτη της διαδικασίας καθορισμού της θεματολογίας. Καταγράφονται οι κύριοι εξωγενείς και παρεμβαίνοντες παράγοντες που περιορίζουν ή ενισχύουν την επίδραση των ΜΜΕ στις θεματολογικές προτεραιότητες του κοινού. Η παρουσίαση ολοκληρώνεται με την αναφορά στις προοπτικές που διαγράφονται σε ό,τι αφορά τη συζήτηση για τη σχέση των δύο θεματολογιών, δίνοντας έμφαση σε ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με τη διαδικασία και το επίπεδο εκδήλωσης των επιδράσεων καθώς και σε μεθοδολογικές στρατηγικές για την περαιτέρω διερεύνηση της σχέσης αυτής.

Οι επιδράσεις των μέσων ενημέρωσης στο εκλογικό κοινό απασχολούν τους μελετητές της Πολιτικής Επικοινωνίας επί τουλάχιστον πέντε δεκαετίες. Αν και η επιστημονική έρευνα σχετικά με το επίδικο αυτό θέμα αρχικά επικεντρώθηκε στο πλαίσιο των προεκλογικών εκστρατειών, στη συνέχεια επεκτάθηκε σε άλλα πεδία της δημόσιας ζωής όπως η κοινή γνώμη, οι πολιτικοί θεσμοί, η λειτουργία και το περιεχόμενο των ΜΜΕ, η πολιτική ρητορική, κ.ά.¹ Η διεύρυνση αυτή ωθήθηκε σημαντικά με την υιοθέτηση θέσεων της γνωστικής ψυχολογίας και τη σταδιακή εξασθένηση της επιρροής που ασκούσε η ψυχολογία της συμπεριφοράς κατά τις δεκαετίες

* Ο Παναγιώτης Τσιλιγιάννης είναι Πολιτικός Επιστήμονας, απόφοιτος του Π.Μ.Σ. του τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Για μια επισκόπηση της θεωρητικής και ερευνητικής εξέλιξης του κλάδου της Πολιτικής Επικοινωνίας, βλ. Ν. Δεμερτζής, *Πολιτική Επικοινωνία: Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

του 1940 και του 1950. Οι προσκείμενες στον συμπεριφορισμό θεωρήσεις αναζήτησαν –και κατά κανόνα απέτυχαν να τεκμηριώσουν– άμεσες και ισχυρές επιδράσεις των ΜΜΕ στην παρατηρήσιμη συμπεριφορά των ατόμων και, κυρίως, στη μεταστροφή των στάσεων και πεποιθήσεων των ψηφοφόρων σχετικά με πολιτικούς θεσμούς και πολιτικά πρόσωπα. Τα αρνητικά προς την παραπάνω κατεύθυνση ερευνητικά πορίσματα συνοψίζει η επικρατούσα έως και το τέλος της δεκαετίας του 1960 θεώρηση των «περιορισμένων επιδράσεων» των ΜΜΕ.²

Αξιοποιώντας τα ευρήματα της γνωστικής έρευνας, ο καθορισμός της ημερήσιας διάταξης (agenda setting) αποτέλεσε –από τις αρχές της δεκαετίας του 1970– ένα από τα κυρίαρχα παραδείγματα για τη μελέτη των επιδράσεων των μέσων.³ Το παράδειγμα υιοθετεί την οπτική της γνωστικής ψυχολογίας σύμφωνα με την οποία τα άτομα είναι δημιουργοί νοήματος μέσω αναπαραστάσεων για τον εαυτό τους και το κοινωνικό περιβάλλον τους και εξετάζει τις διεργασίες διά των οποίων το κοινό διαμορφώνει γνώση γύρω από ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Η σημασία του καθορισμού της ημερήσιας διάταξης έγκειται στο γεγονός ότι κατέστησε εκ νέου επίκαιρη τη συζήτηση περί μακροπρόθεσμων και σωρευτικών επιδράσεων των ΜΜΕ στις απόψεις και τις αντιλήψεις του κοινού και του εκλογικού σώματος. Υπό αυτή την οπτική, υπογράμμισε τη λειτουργία των ΜΜΕ σε ό,τι αφορά τον καθορισμό του περιεχομένου του δημοσίου διαλόγου και την επίδρασή τους στη σχετική σπουδαιότητα των θεμάτων που τον συγκροτούν.

Η άνθηση των ερευνών σχετικά με τις θεματολογικές επιδράσεις των μέσων ενημέρωσης αντανακλά επίσης τις αλλαγές που

2. Βλ., J. Klapper, *The Effects of Mass Communication*, Free Press, Νέα Υόρκη 1960.

3. Για την απόδοση του όρου «agenda» στην ελληνική χρησιμοποιούνται εναλλακτικά οι όροι «θεματολογία» και «ημερήσια διάταξη», σύμφωνα με το κρατούν στην εγχώρια βιβλιογραφία μεταφραστικό υπόδειγμα. Εξάλλου, ο όρος «ημερήσια διάταξη» είναι συμβατός με τη χρονική οργάνωση του ειδησεογραφικού περιεχομένου σε καθημερινή βάση. Από επιστημολογική άποψη, ο καθορισμός της θεματολογίας αναφέρεται ως επιστημονικό παράδειγμα –με την έννοια της «παραδειγματικής μήτρας» (paradigmatic matrix)– διότι συνέχει υπό τη σκέπη του διάφορα θεωρητικά μοντέλα σχετικά με τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, όπως η θυροφύλαξη των ΜΜΕ (media gatekeeping), η διάχυση των ειδησεογραφικών γεγονότων (diffusion of news events), η σπειροειδής γραμμή της σιωπής (spiral of silence), κ.ά.

χαρακτήρισαν τις πρακτικές της πολιτικής επικοινωνίας ως αποτέλεσμα του εν γένει καταλυτικού ρόλου των ΜΜΕ στην τριμερή σχέση πολιτικών-ΜΜΕ-κοινού εντός των σύγχρονων συστημάτων πολιτικής επικοινωνίας. Ο προσανατολισμός των πολιτικών στα ΜΜΕ προκειμένου να εξασφαλίσουν διευρυμένη ορατότητα και η διαχείριση της εικόνας πολιτικών φορέων και προσώπων από επαγγελματίες της επικοινωνίας είναι μερικές συνιστώσες αυτής της μεταβολής.

Η έννοια «καθορισμός της θεματολογίας» εισήχθη στο λεξιλόγιο της Πολιτικής Επικοινωνίας με τη μελέτη που δημοσίευσαν το 1972 οι Μ. McCombs και D. Shaw. Οι δύο ερευνητές τεκμηρίωσαν την επίδραση της ημερήσιας διάταξης των ΜΜΕ στις θεματολογικές προτιμήσεις 100 ψηφοφόρων στο Chapel Hill της Καλιφόρνιας, συγκρίνοντας το ειδησεογραφικό περιεχόμενο εννέα ΜΜΕ με τα προβλήματα που οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι τους απασχολούν περισσότερο και τα οποία όφειλαν, κατά τη γνώμη τους, να αποτελέσουν προτεραιότητες της κυβερνητικής πολιτικής. Η σχεδόν τέλεια συσχέτιση μεταξύ της θεματικής ιεράρχησης των ΜΜΕ και των ερωτώμενων οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα ΜΜΕ όρισαν τις θεματολογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων.⁴

1. ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ: ΟΡΙΣΜΟΙ-ΑΝΑΛΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Η διαμόρφωση της θεματολογίας αναφέρεται κυρίως στη διαδικασία κατά την οποία τα ΜΜΕ παρέχουν ενδείξεις στο κοινό για τη σχετική σημασία διαφόρων θεμάτων. Η έμφαση των ΜΜΕ σε συγκεκριμένα θέματα σε μια δεδομένη χρονική περίοδο συνδέεται αιτιωδώς με τη σημασία που τους αποδίδει το κοινό. Κρίσιμος για την κατανόηση της διαδικασίας είναι ο όρος της «σχετικής ή συγκριτικής υπεροχής» (salience) ο οποίος αναφέρεται στον βαθμό στον οποίο ένα αντικείμενο της ημερήσιας διάταξης προσλαμβάνεται ως σημαντικό. Ο βαθμός της συγκριτικής σημασίας του μεταβάλλεται αναλόγως της θέσης που κατέχει σε κάποια(ες) θεματολογία(ες). Στη σχετική βιβλιογραφία έχουν χρησιμοποιηθεί και συνώνυμα του όρου είτε χάριν εναλλακτικής διατύπωσης είτε λόγω

4. M. McCombs - D. Shaw, «The Agenda-Setting Function of Mass Media», *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 36, τχ. 2, 1972, σ. 176-187.

των διαφορετικών λειτουργικών ορισμών που έχουν τεθεί για κάθε μία από τις υπό μελέτη μεταβλητές.⁵ Η επίδραση της θεματολογίας των ΜΜΕ μπορεί να ισχύει και αντιστρόφως: η μηδαμινή ή η ισχνή ειδησεογραφική κάλυψη ενός θέματος ενδεχομένως συμβάλλει αρνητικά στην πρόσληψή του από το κοινό ως σημαντικού προβλήματος.

Τα «αντικείμενα» (objects) των θεματολογιών αναφέρονται σε θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος ή σημαντικά ζητήματα (issues), δηλαδή θέματα τα οποία έχουν κατ' αρχάς γίνει αντιληπτά από τα μέλη του κοινού ως τέτοια. Το θέμα προκύπτει ως «κατάσταση ανταγωνισμού μεταξύ διακριτών ομάδων για ουσιώδη ή διαδικαστικά ζητήματα που αφορούν τη κατανομή πόρων και θέσεων».⁶ Από την άποψη αυτή, ο ορισμός περιλαμβάνει τόσο τα «θέματα θέσης» (controversial issues) τα οποία συνήθως εγείρουν αμφισβητήσεις και αντιτιθέμενες απόψεις όσο και «θέματα ισχύος» (valence issues) με τα οποία τίθενται πολιτικοί στόχοι «γενικώς παραδεκτοί» (π.χ. ανάγκη καταπολέμησης της χρήσης ναρκωτικών). Τα τελευταία δεν μένουν στο «απυρόβλητο» καθώς υφίστανται την πίεση «υποστηρικτών» άλλων θεμάτων (issue proponents) που ανταγωνίζονται για την προσέλκυση της προσοχής του κοινού και τη διεκδίκηση οικονομικών και άλλων πόρων.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η ημερήσια διάταξη δεν είναι μόνο μια σημασιακή ταξινόμηση θεμάτων ή γεγονότων σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα. Περιγράφει, επίσης, την πολιτική διαδικασία κατά την οποία οι «συνήγοροι» συγκεκριμένων θεμάτων ανταγωνίζονται μεταξύ τους προκειμένου να προσελκύσουν την προσοχή των ΜΜΕ, των πολιτών και των πολιτικών ελίτ.⁷ Ως εκ τούτου, η έννοια της θεματολογίας λαμβάνει μια «δυναμική» διάσταση η οποία εμπεριέχει το χαρακτηριστικό της «σύγκρουσης» καθώς οι κατανομές οιωνδήποτε «πόρων» προκύπτουν ύστερα από διαπραγμάτευση μεταξύ «ομάδων πίεσης».

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 εισήχθησαν στο πεδίο της Πο-

5. Για την κριτική σχετικά με τη χρήση του όρου «συγκριτική υπεροχή» (salience), βλ. A. Edelstein, «Thinking About the Criterion Variable in Agenda-Setting Research», *Journal of Communication*, τόμ. 43, τχ. 2, 1993, σ. 85-99.

6. R. Cobb - C. Elder, *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda Building*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1983, σ. 32.

7. J.W. Dearing - E.M. Rogers, *Communication Concepts 6: Agenda Setting*, Sage Publishing, Καλιφόρνια, 1996, σ. 1-5.

λιτικής Επικοινωνίας οι όροι framing («πλαisiώση») και priming («ιεράρχηση κριτηρίων αξιολόγησης»)⁸. Ο πρώτος αναφέρεται στην οροθέτηση ενός πλαισίου αναφοράς και ερμηνείας της είδησης μέσα από την εξακολουθητική επιλογή και αποκλεισμό συγκεκριμένων στοιχείων της. Η πλαisiώση ορίζει κατά κάποιο τρόπο την οπτική προσέγγισης του κοινωνικού προβλήματος και τις παραμέτρους συζήτησης του θέματος από τους πολίτες. Διακρίνεται συνήθως σε «θεματική» (thematic) –τα θέματα προσεγγίζονται εντός ενός ευρύτερου και γενικότερου πλαισίου και εξετάζονται οι αιτίες ή οι επιπτώσεις τους– και σε «περιπτωσιολογική» (episodic) – με επικέντρωση δηλαδή σε διακριτά, συγκεκριμένα γεγονότα στα οποία τα υποκείμενα εμπλέκονται σε ορισμένο τόπο και χρόνο. Ο τύπος πλαisiώσης επιδρά σημαντικά στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα καταμερίζουν τις ευθύνες για ένα θέμα: η περιπτωσιολογική πλαisiώση τείνει να αποδώσει ευθύνες σε ατομικό επίπεδο ενώ η θεματική σε κοινωνικό/δομικό επίπεδο. Η ιεράρχηση κριτηρίων αξιολόγησης αναφέρεται στη γνωστική διαδικασία κατά την οποία η έμφαση της ημερήσιας διάταξης σε συγκεκριμένα θέματα δεν επηρεάζει μόνο τη συγκριτική υπεροχή των θεμάτων αλλά μεταβάλλει επίσης τα στοιχεία με τα οποία το κοινό αξιολογεί πολιτικά πρόσωπα, θεσμούς και δραστηριότητες. Η πλαisiώση και η ιεράρχηση κριτηρίων αξιολόγησης συνιστούν το δεύτερο (και όχι δευτερεύον) επίπεδο των (έμμεσων) γνωστικών επιδράσεων.

Η διαδικασία καθορισμού της ημερήσιας διάταξης δύναται να εμπλέκει τρεις επιμέρους –και ενίοτε συσχετιζόμενες μεταξύ τους⁹– θεματολογίες: τη θεματολογία των ΜΜΕ, τη δημόσια θεματολογία και την πολιτική θεματολογία. Η ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ (media agenda) αναφέρεται στην ιεράρχηση ενός συνόλου θεμάτων τα οποία προβάλλουν τα ΜΜΕ. Η αντίστοιχη ερευνητική παράδοση (media agenda studies) λαμβάνει τη θεματολογία των ΜΜΕ ως εξαρτημένη μεταβλητή, ήτοι επικεντρώνει στους παράγοντες εκείνους οι οποίοι την καθορίζουν.

Η δημόσια θεματολογία (public agenda) αναφέρεται στην ιεράρχηση μιας ομάδας θεμάτων από τους πολίτες. Με άλλα λόγια, ανα-

8. Βλ., ενδεικτικά: S. Iyengar, *Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues*, The University of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο 1991.

9. Βλ., για παράδειγμα, J. Manheim, «A model of agenda dynamics», στο M. McLaughlin (επιμ.), *Communication Yearbook*, τόμ. 10, Sage Publishing, Καλιφόρνια 1986, σ. 499-516.

φέρεται στα θέματα εκείνα τα οποία οι πολίτες σε μια δεδομένη χρονική περίοδο αξιολογούν ως τα πιο σημαντικά. Στις σχετικές μελέτες (public agenda studies) –που αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης στη συγκεκριμένη εργασία– η δημόσια θεματολογία τίθεται ως εξαρτημένη μεταβλητή, με εστίαση δηλαδή στους παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τη διαμόρφωσή της. Για τη μέτρηση της συγκεκριμένης μεταβλητής επιστρατεύεται, κατά κανόνα, η καθιερωμένη σε έρευνες κοινής γνώμης ερώτηση αναφορικά με το «πιο σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα» (Most Important Problem, MIP). Ήδη, όμως, από την πρόιμη περίοδο της εμπειρικής έρευνας οι μελετητές διέκριναν τη θεματολογία του κοινού σε προσωπικό και διαπροσωπικό επίπεδο, κάνοντας λόγο για τρεις εκδοχές της: α) την προσλαμβανόμενη θεματολογία της κοινότητας (perceived community agenda) η οποία επικεντρώνει στα θέματα που το άτομο προσλαμβάνει ως το πιο σημαντικά προβλήματα για την κοινωνική ομάδα ή άλλη μορφή συλλογικής οργάνωσης εντός της οποίας (αυτο)τοποθετείται, β) στην ατομική ή (ενδο)προσωπική θεματολογία (individual ή intrapersonal agenda) η οποία αναφέρεται στο φάσμα των θεμάτων που ο ερωτώμενος θεωρεί ότι τον απασχολούν προσωπικά και γ) στη διαπροσωπική θεματολογία (interpersonal agenda) η οποία εξετάζει τη συχνότητα συζήτησης ενός θέματος σε συζητήσεις με άλλα άτομα. Έχει παρατηρηθεί ότι οι επιμέρους θεματολογίες (ενδοπροσωπική και διαπροσωπικές) διαφοροποιούνται ως προς τη σύνθεση και την ιεράρχηση των θεμάτων τους: η ατομική θεματολογία δεν συμπίπτει απαραίτητα με την προσλαμβανόμενη θεματολογία της κοινότητας ενώ αμφότερες φαίνεται ότι αποκλίνουν από τη διαπροσωπική θεματολογία. Ως εκ τούτου, φαίνεται εύστοχη η παρατήρηση σύμφωνα με την οποία ο προσδιορισμός των θεμάτων που απασχολούν κάθε φορά τα μέλη του κοινού είναι δέσμιος εννοιολογικών διαφοροποιήσεων και μεθοδολογικών επιλογών.¹⁰

Η πολιτική θεματολογία (policy agenda) συνίσταται στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων των πολιτικών ελίτ σχετικά με την υιο-

10. Για τη διάκριση της δημόσιας θεματολογίας, βλ. J. McLeod - L. Becker - J. Byrnes, «Another look at the agenda-setting function of the press», *Communication Research*, τόμ. 1, 1974, σ. 131-166· M. McCombs - T. Bell, «The Agenda-Setting Role of Mass Communication», στο M. Salwen - J. Stacks (επιμ.), *An Integrated Approach to Mass Communication Theory and Research*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey 1996, σ. 102-103.

θέτηση και την εφαρμογή πολιτικών. Η αντίστοιχη ερευνητική παράδοση (policy agenda studies) –όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε σύγκριση με τις προαναφερθείσες– επιχειρεί να προσδιορίσει τους παράγοντες που επηρεάζουν τη συγκρότηση της εν λόγω θεματολογίας. Η αλληλόδραση της πολιτικής θεματολογίας με τις θεματολογικές επιλογές του κοινού και την ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ θα μπορούσε, από μόνη της, να αποτελέσει αντικείμενο διακριτού άρθρου και, ασφαλώς, δεν μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο της παρούσας επισκόπησης.

Σύμφωνα με μια κεντρική υπόθεση του παραδείγματος, τη διαδικασία καθορισμού της ημερήσιας διάταξης εκκινεί συνήθως η θεματολογία των ΜΜΕ η οποία θέτει ένα ζήτημα στη δημόσια θεματολογία που, με τη σειρά της, μπορεί να επηρεάσει την πολιτική θεματολογία, οδηγώντας σε κάποια αλλαγή πολιτικής για το συγκεκριμένο θέμα. Εντούτοις, αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι είναι δυνατόν η ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ να επηρεάζει ευθέως την πολιτική θεματολογία και αντιστρόφως, προκρίνοντας ένα μοντέλο πολλαπλής και κυκλικής αλληλεπίδρασης των δομικών στοιχείων αυτής της τριμερούς σχέσης.¹¹

2. ΜΜΕ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Οι μελέτες που διερευνούν τον καθορισμό της δημόσιας θεματολογίας ακολουθούν την ιεραρχική ή τη διαχρονική προσέγγιση.¹² Στις πρώτες, η ημερήσια διάταξη γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο ιεραρχημένων θεμάτων σε ορισμένο χρονικό σημείο. Στις άλλες, η θεματολογία επιμερίζεται σε ένα θέμα ή σε εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό θεμάτων που εξετάζεται(ονται) σε βάθος χρόνου. Η διαχρονική προσέγγιση αντανακλά τη θεώρηση του καθορισμού της θεματολογίας ως μιας εν εξελίξει διαδικασίας και παρέχει πληροφορίες αναφορικά με τη χρονική ακολουθία (time sequence) των

11. Βλ., ενδεικτικά, F. Baumgartner - B. Jones, *Agendas and Instability in American Politics*, University of Chicago Press, Σικάγο 1993, και C. Trumbo, «Longitudinal modeling in public issues: An application of the agenda-setting process to the issue of global warming», *Journalism Monographs*, 152.

12. Βλ. J. Dearing - E. Rogers, *Communication Concepts 6: Agenda Setting*, ό.π., σ. 40-71, όπου και αναλυτική επεξήγηση της διαφοροποίησης μεταξύ των δύο προσεγγίσεων καθώς και αντιπροσωπευτικές έρευνες.

μεταβλητών που εμπλέκονται στη διαδικασία καθορισμού της ημερήσιας διάταξης. Από την άλλη, η επικέντρωση σε ένα και μόνο θέμα συχνά αδυνατεί να εντοπίσει αλλαγές στη σύνθεση της θεματολογίας ως αποτέλεσμα της μεταβολής συσχετισμού της δυναμικής μεταξύ δύο ή περισσότερων θεμάτων.¹³

Για τη σχέση μεταξύ της θεματολογίας των ΜΜΕ και των θεματολογικών προτεραιοτήτων του κοινού έχουν αναγνωριστεί τρεις εκδοχές: α) υπάρχει επιρροή των ΜΜΕ στην κοινή γνώμη γι' αυτό και η πλέον ισχυρή συσχέτιση παρατηρείται μεταξύ του περιεχομένου των μέσων σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο και των γνώσεων/αντιλήψεων (cognitions) των πολιτών σε ένα ύστερο χρονικό διάστημα· β) οι θεματολογικές ιεραρχήσεις των πολιτών μεταφέρονται στη θεματολογία των μέσων, γι' αυτό και η πλέον ισχυρή συσχέτιση υπάρχει μεταξύ της κοινής γνώμης σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο και του περιεχομένου των μέσων σε ένα ακόλουθο χρονικό σημείο, και γ) δεν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των δύο θεματολογιών. Η πλειονότητα των ερευνών που εξετάζουν την παραπάνω σχέση –παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις σε ό,τι αφορά το(α) υπό μελέτη θέμα(τα), τις ερευνητικές μεθόδους και τους συμπερασματικούς περιορισμούς– υποστηρίζουν ότι η συγκριτική υπεροχή ενός θέματος στην ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την προσλαμβανόμενη σημαντικότητά του από το κοινό.¹⁴ Η μεταφορά της προτεραιότητας ενός θέματος από τη μία θεματολογία στην άλλη λαμβάνει χώρα βαθμιαία και σταδιακά, ως αποτέλεσμα του συσσωρευμένου αντίκτυπου επαναλαμβανόμενων μηνυμάτων τα οποία μεταφέρουν στο κοινό τη σημασία που πρέπει να αποδοθεί σε ένα ή περισσότερα θέματα.¹⁵

13. Ο Zhu θεωρεί ότι η δημόσια θεματολογία έχει περιορισμένη «φέρουσα ικανότητα» (capacity) και χαρακτηριστικά ενός «παιχνιδιού μηδενικού αθροίσματος» (zero sum game). Βλ. σχετικά: J. Zhu, «Issue competition and attention distraction: A zero sum theory of agenda-setting», *Journalism Quarterly*, τόμ. 69, τχ. 4, 1992, σ. 825-836.

14. Βλ., για παράδειγμα, S. Iyengar - D. Kinder, *News that matters: Television and American Opinion*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1987, καθώς και H. Brosius - H. Kepplinger, «The agenda-setting function of television news: Static and dynamic views», *Communication Research*, τόμ. 17, τχ. 2, 1990, σ. 183-211. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν τη δι-κατευθυντήρια και αμοιβαία σχέση μεταξύ των δύο θεματολογιών· βλ., για παράδειγμα, E. Rogers - J. Dearing, «Agenda-Setting Research: Where it has been, where it is going?», στο J. Anderson (επιμ.), *Communication Yearbook*, τόμ. 11, Sage Publishing, Newbury Park 1988, σ. 555-594.

15. D. Weaver, «Media agenda-setting and public opinion. Is there a link?», στο R.

Η διαχρονική προσέγγιση επέτρεψε τη μελέτη της χρονικής καθυστέρησης (time lag) με την οποία η σημαντικότητα ενός θέματος στην ιεράρχηση των ΜΜΕ μεταφέρεται στη δημόσια θεματολογία. Ορίζεται ως ο χρόνος που έχει παρέλθει από την τελευταία ημέρα διερεύνησης του περιεχομένου των ΜΜΕ έως την πρώτη ημέρα της συλλογής στοιχείων για τις θεματολογικές προτιμήσεις του κοινού. Το μήκος του χρονικού διαστήματος που απαιτείται για την εκδήλωση τυχόν επίδρασης των ΜΜΕ στη δημόσια θεματολογία φέρεται να εκτείνεται από μερικές εβδομάδες μέχρι και εννέα μήνες. Ποικίλλει δε μεταξύ διαφορετικών περιόδων (προεκλογικής και μη), διαφορετικών θεμάτων και έκτασης της ειδησεογραφικής κάλυψης. Το διάστημα εκείνο στο οποίο παρατηρείται η πλέον ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της έμφασης ενός θέματος στην ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ και της σημαντικότητάς του στη δημόσια θεματολογία έχει οριστεί ως το «βέλτιστο χρονικό διάστημα εκδήλωσης της επίδρασης» (optimal effect span).¹⁶

Η διερεύνηση των παραγόντων που συντείνουν στον καθορισμό της θεματολογίας συχνά περιλαμβάνει την εξέταση των «αντικειμενικών δεικτών πραγματικότητας» (real world indicators). Πρόκειται, συνήθως, για στατιστικούς δείκτες (π.χ. δείκτες ανεργίας και πληθωρισμού, θάνατοι κατ' έτος από τροχαία) που –εφ' όσον είναι αξιόπιστοι– παρέχουν ενδείξεις για τη δομικότητα ενός προβλήματος. Οι σχετικές έρευνες υποστηρίζουν ως γενικό συμπέρασμα ότι οι θεματολογίες των ΜΜΕ και του κοινού εμφανίζουν αρνητική ή καμία συσχέτιση με τους αντικειμενικούς δείκτες της πραγματικότητας και, επομένως, οι θεματολογικές προτεραιότητες των ΜΜΕ από τις οποίες το κοινό λαμβάνει ενδείξεις για τη σπουδαιότητα των θεμάτων δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στην πραγματική οξύτητα των θεμάτων αυτών.¹⁷

Bostrom (επιμ.), *Communication Yearbook* 8, τόμ. 2, Sage Publishing, Beverly Hills 1994, σ. 680-691.

16. Βλ. για παράδειγμα, C. Eyal - J. Winter - W. De George, «The concept of time frame in agenda-setting», στο G. Wilhoit - H. DeBock (επιμ.), *Mass Communication Review Yearbook*, τχ. 2, Sage Publishing, Beverly Hills 1981, σ. 212-218· J. Winter - C. Eyal, «Agenda-Setting for the Civil Rights Issue», *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 45, τχ. 3, 1981, σ. 376-383, και W. Neuman, «The Threshold of Public Attention», *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 54, 1990, σ. 159-176.

17. Βλ., για παράδειγμα, G. Funkhouser, «The issues of the sixties: An explanatory study in the dynamics of public opinion», *Journalism Quarterly*, τόμ. 37, τχ. 1, 1973, σ.

Η υποστήριξη της αιτιώδους σχέσης μεταξύ της ημερήσιας διάταξης των ΜΜΕ και της δημόσιας θεματολογίας σε διαφορετικού τύπου έρευνες (εργαστηριακά πειράματα, έρευνες πεδίου, συγκεντρωτικής ή μονο-θεματικής προσέγγισης) δεν εξηγεί, ωστόσο, επαρκώς τις επιμέρους αποκλίσεις των συμπερασμάτων. Οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται σε μια σειρά παραγόντων, οι οποίοι άλλοτε αποδυναμώνουν και άλλοτε ενισχύουν την επίδραση των ΜΜΕ στις θεματολογικές ιεραρχήσεις των πολιτών. Οι Dearing και Rogers σημειώνουν ότι η επίδραση των ΜΜΕ στον καθορισμό της θεματολογίας πιθανόν αίρεται υπό τις εξής συνθήκες: α) χαμηλή αξιοπιστία των ΜΜΕ ως πηγής ενημέρωσης (το άτομο ενδεχομένως θεωρεί χαμηλής αξιοπιστίας τα ΜΜΕ γενικά ή ιδιαίτερα εκείνα στα οποία εκτίθεται). Έχει υποστηριχθεί ότι τα άτομα εκείνα τα οποία θεωρούν τα ΜΜΕ αξιόπιστα ερεϊδονται για την πληροφόρησή τους σε αυτά και εμφανίζονται επιρρεπή στις ιεραρχήσεις των ΜΜΕ· β) το άτομο προσλαμβάνει αντιφατικές ενδείξεις από την προσωπική εμπειρία του ή άλλους επικοινωνιακούς διαύλους για τη σημαντικότητα ενός θέματος ή μιας «είδησης-γεγονότος», και γ) υπάρχει απόκλιση μεταξύ των ατομικών και των ειδησεογραφικών κριτηρίων για το «τι αποτελεί είδηση».¹⁸ Συνοπτικά, οι παράγοντες αυτοί μπορούν να διακριθούν σε εκείνους που σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά του κοινού και σε όσους αφορούν τη φύση του θέματος.

3. ΠΕΡΙΟΡΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

α. Τα χαρακτηριστικά του κοινού

Η αυξημένη έκθεση στα ΜΜΕ θεωρείται ότι ενισχύει την επίδραση της θεματολογίας τους στην ατομική ημερήσια διάταξη. Παρόλα αυτά, το ερμηνευτικό βεληνεκές της έκθεσης στα ΜΜΕ ως ανεξάρτητης μεταβλητής που εξηγεί την επίδραση των μέσων στο κοινό έχει θεωρηθεί πεπερασμένο διότι εμμένει σε ποσοτικούς και όχι σε ποιοτικούς δείκτες μέτρησης. Συγκεκριμένα, θεωρήθηκε ότι α) η

62-75 και C. Ader, «A longitudinal study of agenda-setting for the issue of the environmental pollution», *Journalism Quarterly*, τόμ. 72, τχ. 2, 1995, σ. 300-311.

18. E. Rogers - J. Dearing, «Agenda-Setting Research: Where it has been, where it is going?», ό.π.

θεματολογία των ΜΜΕ (ιδίως της τηλεόρασης) μπορεί να επιφέρει έμμεσες γνωστικές επιδράσεις σε άτομα που δεν έχουν εκτεθεί σε συγκεκριμένο περιεχόμενο των ΜΜΕ αλλά έχουν πληροφορηθεί σχετικά κατόπιν διαπροσωπικής επικοινωνίας και β) η προσλαμβανόμενη αξιοπιστία ενός μέσου δεν ισοδυναμεί με την έκθεση σε αυτό και δεν συνεπάγεται την έκθεση σε συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ως βελτιωτική των αδυναμιών της έννοιας της «έκθεσης» προτάθηκε εκείνη της εξάρτησης από τα μέσα (media dependency).¹⁹

Η «ανάγκη προσανατολισμού» («need for orientation») έχει τεθεί ως βασική ενδιάμεση μεταβλητή στη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της θεματολογίας των ΜΜΕ και της δημόσιας θεματολογίας. Η έννοια αναφέρεται στην ανάγκη των ατόμων να προσανατολιστούν στο κοινωνικό περιβάλλον τους, για τη «χαρτογράφηση» του οποίου χρησιμοποιούν και τα ΜΜΕ. Ο βαθμός της «ανάγκης για προσανατολισμό» συναρτάται με τις έννοιες της «συνάφειας» (relevance) και της «αβεβαιότητας» (uncertainty). Σύμφωνα με τους McCombs και Weaver, η υψηλή συνάφεια και η έντονη αβεβαιότητα για ένα θέμα συνεπάγονται αυξημένη ανάγκη για προσανατολισμό ενώ η υψηλή συνάφεια και η περιορισμένη αβεβαιότητα μετριάζουν την ανάγκη προσανατολισμού. Από την άλλη μεριά, η χαμηλή συνάφεια συνεπάγεται περιορισμένη ανάγκη για προσανατολισμό ανεξαρτήτως του βαθμού αβεβαιότητας. Βάσει αυτών των συσχετισμών, υποστηρίζεται ότι τα μέλη του κοινού τα οποία διακατέχονται από υψηλή συνάφεια και έντονη αβεβαιότητα είναι περισσότερο επιρρεπή στην ιεράρχηση της θεματολογίας των ΜΜΕ.²⁰

Άλλη αποφασιστική παρεμβαίνουσα μεταβλητή είναι η συχνότη-

19. Για μια σύνοψη της σχετικής επιχειρηματολογίας έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980, βλ., για παράδειγμα, R. Zukin, «Mass Communication and Public Opinion», στο D. Nimmo - K. Sanders (επιμ.), *Handbook of Political Communication*, Sage Publishing, Λονδίνο 1981, σ. 359-390. Για τη σχέση μεταξύ της αξιοπιστίας ενός ΜΜΕ και της έκθεσης σε αυτό, βλ. W. Wanta - Y. Hu, «The effects of credibility, reliance, and exposure on media agenda-setting: A path analysis model», *Journalism Quarterly*, τόμ. 71, τχ. 1, 1994, σ. 99-109.

20. Βλ. για παράδειγμα W. Severin - J. Tankard, *Communication Theories: Origins, Methods, And Uses In The Mass Media* (3η έκδ.), Longman, Νέα Υόρκη 1992 και ειδικότερα το κεφ. 12. Ο McCombs προτείνει ένα «συναλλακτικό μοντέλο» (transactional model) σύμφωνα με το οποίο η κοινή γνώμη συν-διαμορφώνεται αφ' ενός από το περιεχόμενο των ΜΜΕ, αφ' ετέρου από το κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου τα μέλη του κοινού προσλαμβάνουν το περιεχόμενο των μέσων, βλ. M. McCombs, «The Agenda-Setting Approach», στο D. Nimmo - K. Sanders (επιμ.), *Handbook of Political Communication*, Sage Publishing, Λονδίνο 1981, σ. 133-134.

τα των διαπροσωπικών συζητήσεων η οποία εξετάζει την επιρροή των διαπροσωπικών δικτύων επικοινωνίας στη διαμόρφωση των θεματολογικών επιλογών του κοινού. Τα εμπειρικά δεδομένα δίστανται μεταξύ της ενισχυτικής και της εξασθενητικής επίδρασης, προϋόν εν μέρει των διαφορετικών ορισμών αναφορικά με το τι είναι η θεματολογία των διαπροσωπικών συζητήσεων και πώς μετράται. Υποστηρίζεται ότι η διαπροσωπική επικοινωνία ενισχύει τη «συγκριτική υπερχογή» (salience) ενός θέματος στη δημόσια θεματολογία αν στο υπό συζήτηση αντικείμενο είχε προηγουμένως δοθεί ειδησεογραφική έμφαση.

Επίσης, ο χαμηλός βαθμός ενδιαφέροντος για την πολιτική και «πολιτικής δαημοσύνης» (political sophistication) φαίνεται ότι ενισχύει την αποδοχή των προτεραιοτήτων των ΜΜΕ από το κοινό. Αντιθέτως, η κομματική προτίμηση απομειώνει τις επιδράσεις των ΜΜΕ σε ό,τι αφορά την ιεράρχηση των κοινωνικών προβλημάτων από την κοινή γνώμη.²¹

β. Η «φύση» του θέματος

Έχει καταδειχθεί ότι η επίδραση της ημερήσιας διάταξης των ΜΜΕ ενισχύεται στην περίπτωση των μη παρεισφρητικών θεμάτων, δηλαδή των θεμάτων για τα οποία τα άτομα δεν έχουν άμεση εμπειρία και μπορούν να αποκτήσουν γνώση για αυτά κυρίως ή αποκλειστικά από τα ΜΜΕ. Από την άλλη, πιθανολογείται ότι η προσωπική εμπειρία για ένα θέμα ευαισθητοποιεί το άτομο, το τρέπει σε αναζήτηση περαιτέρω πληροφορίας στα ΜΜΕ με συνέπεια να προσαυξάνεται το ενδεχόμενο επίδρασης των μέσων στη θεματολογία του κοινού.²² Καθώς, όμως, ο βαθμός παρείσφρησης (obtusiveness) ενός θέματος ενδέχεται να ποικίλλει από άτομο σε άτομο,

21. Βλ. R. Perloff, *Political Communication. Politics, Press and Public in America*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey 1998, σ. 215, και D. Nimmo, *Political Communication and Public Opinion in America*, Goodyear, Santa Monica, 1978.

22. Σχετικά με αυτές τις απόψεις, βλ. H. Zucker, «The variable nature of news media influence», στο B. Ruben (επιμ.), *Communication Yearbook*, τόμ. 2, NJ: Transaction, New Brunswick 1978, σ. 235-236, και L. Erbring - E. Goldenberg - A. Miller, «Front-page news and real-world cues: A new look at the agenda-setting by the media», *American Journal of Political Science*, τόμ. 24, 1980, σ. 16-49. Οι τελευταίοι αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στο «κοινωνικό πλαίσιο πρόσληψης» του μηνύματος και στις προκαταλήψεις των μελών του ως πιθανές συνθήκες επίδρασης στην πρόσληψη της υποκειμενικής σημασίας ενός θέματος.

καθιστώντας ατελέσφορο τον *a priori* προσδιορισμό του, έχει υποστηριχθεί ότι η έννοια της «ανάγκης προσανατολισμού» επικαλύπτει το ερμηνευτικό βεληνεκές του δίπολου «παρεισφρητικό-μη παρεισφρητικό». Επιπροσθέτως, αξίζει να σημειωθεί ότι οι επιδράσεις της ημερησίας διάταξης των ΜΜΕ εξασθενίζουν προκειμένου για «αφηρημένα» θέματα – δηλαδή για θέματα τα οποία δύσκολα αναπαρίστανται νοηματικά– και όχι τόσο για συγκεκριμένα θέματα, εννοώντας εκείνα τα οποία προσλαμβάνονται με συγκριτική ευχέρεια.

Ο ρυθμός εξέλιξης ενός θέματος αποτελεί χρονική παράμετρο που μάλλον επηρεάζει την προσλαμβανόμενη σημασία του στην ημερησία διάταξη των πολιτών, ανεξαρτήτως αν είναι παρεισφρητικό ή μη. Όπως αναφέρθηκε, κάθε θέμα συνήθως προκύπτει από τη συσσώρευση επιμέρους «ειδήσεων-γεγονότων». Θέμα το οποίο εκκινεί «ραγδαία» (*rapid-onset issue*), συχνά μέσω ενός δραματικού «γεγονότος-ερεθίσματος» (*trigger event*), αναρριχάται ταχέως στην ιεραρχία της θεματολογίας των μέσων στα οποία και προστρέχει το άτομο ώστε να αποκτήσει γνώση. Αντιθέτως, θέμα το οποίο εμφανίζει «αργή εκκίνηση» (*slow-onset issue*), εξελίσσεται δηλαδή σε βάθος χρόνου, ενδέχεται να τεθεί στο πεδίο προσοχής των ΜΜΕ, πλην όμως όχι στο απόγειο της κοινωνικής του σοβαρότητας. Τα ΜΜΕ επιχειρούν να συμβάλουν στην επίλυση του προβλήματος και, ύστερα από ένα διάστημα, «αποστρέφουν» το εστιακό τους πεδίο όταν η σημασία του θέματος φθίνει στις προτιμήσεις των πολιτών ή/και των πολιτικών ελίτ.²³ Ως χαρακτηριστικά της φύσης ενός θέματος έχουν υποδειχθεί επίσης το ύψος της κοινωνικής του σημασίας, ο βαθμός πολυπλοκότητας καθώς και ο βαθμός κατά τον οποίο ένα θέμα δεν ομοιάζει με χαρακτηριστικά άλλων θεμάτων, στερείται δηλαδή αναλόγου προηγούμενου.²⁴

23. Η δυναμική που περιγράφεται παραπέμπει στο θεώρημα της «κυκλοειδούς (ή κυκλικής) προσοχής» σε ένα θέμα, βλ. A. Downs, «Up and Down With Ecology: The Issue Attention Cycle», *Public Interest*, τόμ. 28, τχ. 2, 1972, σ. 38-50, και B. Peters - B. Hogwood, «In Search of the Issue-Attention Cycle», *Journal of Politics*, τόμ. 47, τχ. 1, 1985, σ. 238-253.

24. R. Cobb - C. Elder, *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda Building*, ό.π.

4. ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η ποικιλότητα των παρεμβαίνουσών μεταβλητών που επηρεάζουν τη σχέση ημερήσιας διάταξης των ΜΜΕ και δημόσιας θεματολογίας καθιστά πρακτικώς αδύνατο το εγχείρημα συνεξέτασής τους σε μία και μόνο έρευνα: οι ερευνητές οφείλουν να παράσχουν τεκμήρια ότι το περιεχόμενο των ΜΜΕ είναι η αιτία της υπό μελέτη επίδρασης, ότι τα άτομα τα οποία υποτίθεται ότι επηρεάζονται έχουν εκτεθεί στο περιεχόμενο αυτό, ότι άλλοι παράγοντες ελέγχονται προκειμένου να αποκλειστούν εναλλακτικές εξηγήσεις καθώς και ότι έχουν αποσαφηνιστεί οι διεργασίες διά των οποίων εκδηλώνεται το φαινόμενο. Στο πλαίσιο αυτό, η επιστημονική συζήτηση για τη σχέση των ΜΜΕ με τις θεματολογικές ιεραρχίες του κοινού έχει στραφεί σε μια σειρά κρίσιμων ζητημάτων, τόσο για το αντικείμενο των ερευνών, όσο και για τη μεθοδολογική στρατηγική προσέγγισης του εκάστοτε αντικειμένου.

Ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας διαφαίνεται η τάση πιο συστηματικής διερεύνησης του δεύτερου επιπέδου των γνωστικών επιδράσεων των ΜΜΕ στη δημόσια θεματολογία («πλαισίωση» και «ιεράρχηση κριτηρίων αξιολόγησης»). Το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο οι συγκεκριμένες διαδικασίες λαμβάνουν χώρα σε ατομικό επίπεδο καθώς και στον τρόπο με τον οποίο συμβάλλουν στις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις των πολιτικών μηνυμάτων και, επομένως, σε διαφοροποιημένες αξιολογήσεις θεμάτων, προσώπων ή χαρακτηριστικών τους.²⁵ Ένα συναφές ερώτημα (συναφές διότι ανιχνεύει την εκδήλωση priming effects, δηλ. επιδράσεων που σχετίζονται με κριτήρια αξιολόγησης πολιτικών υποκειμένων) που αναδύθηκε την τελευταία δεκαεπταετία είναι εάν και υπό ποιες συνθήκες η θεματολογία των ΜΜΕ επιφέρει αλλαγές στην εκλογική συμπεριφορά των πολιτών έτσι όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την προτίμησή τους σε συγκεκριμένα κόμματα ή/και πολιτικά πρόσωπα. Το ζήτημα αυτό εγγράφεται σε μια ευρύτερη προβληματική σχετικά με τη σύνδεση της ψήφου με τα κριτήρια αξιολόγησης των πολι-

25. Βλ. ενδεικτικά, S. Iyengar - M. Peters - D. Kinder, «Experimental Demonstrations of the "Not-So-Minimal" Consequences of Television News Programs», *American Political Science Review*, τόμ. 76, τχ. 4, 1982, σ. 848-858, καθώς και M. McCombs κ.ά., «Candidates Images in Spanish Elections: Second Level Agenda Setting Effects», *Political Communication*, τόμ. 15, τχ. 2, 1997, σ. 225 κ.ε.

τικών «δρώντων υποκειμένων» και την προσλαμβανόμενη ικανότητά τους να διαχειριστούν συγκεκριμένα ζητήματα τα οποία απασχολούν την κοινή γνώμη.²⁶

Η θεώρηση του καθορισμού της δημόσιας θεματολογίας ως μιας δυναμικής διαδικασίας εγείρει ερωτήματα αναφορικά με το ποιοι είναι οι παράγοντες εκείνοι οι οποίοι διατηρούν κάποιο θέμα μεταξύ των θεματολογικών ιεραρχήσεων του κοινού ή το εξοβελίζουν από αυτές. Γιατί κάποια ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος εκκλίνουν σταδιακά από τη δημόσια θεματολογία ακόμη και αν εξακολουθούν να υφίστανται; Μήπως κάποιο «ανταγωνιστικό» θέμα το οποίο τέθηκε με αιφνίδιο και δραματικό τρόπο εκτόπισε κάποιο άλλο από την ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ; Η διερεύνηση της πολιτικής θεματολογίας και των αιτιωδών σχέσεων της με τις θεματολογικές επιλογές του κοινού και των ΜΜΕ πιθανόν να προσέφερε απαντήσεις αναφορικά με το «γιατί» και «πώς» κάποια στιγμή το κοινό αποστρέφει σταδιακά την προσοχή από ένα πρόβλημα και τη μεταθέτει σε κάποιο άλλο. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμη η διερεύνηση τυχόν αιτιώδους σχέσης των θεματολογικών προτιμήσεων του κοινού με τις προτεραιότητες της πολιτικής θεματολογίας.

Αξιόλογο τμήμα της κριτικής έναντι στην έρευνα για τον καθορισμό της θεματολογίας αφορά την, σχεδόν στερεοτυπική, χρήση συγκεντρωτικών δεδομένων τα οποία ελάχιστα επιτρέπουν τη μελέτη αυτών των μεταβλητών, μελέτη που είναι κρίσιμη για τη σχέση μεταξύ της ημερήσιας διάταξης των ΜΜΕ και της δημόσιας θεματολογίας. Ως απάντηση στην παραπάνω αιτίαση, από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, η βασική τάση στην έρευνα για τον καθορισμό της θεματολογίας κινείται προς την κατεύθυνση του «επιμερισμού» των δεδομένων (disaggregation of data). Με τον όρο αυτό εννοείται η προσαρμογή σε ατομικό ή/και σε τοπικό επίπεδο μεταβλητών που σχετίζονται με την ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ, το κοινό, τους αντικειμενικούς δείκτες πραγματικότητας, κ.α. Μεταβλητές όπως η χρήση συγκεκριμένου περιεχομένου ορισμένων ΜΜΕ και η ευαισθησία έναντι των θεμάτων για τα οποία το κοινό όντως λαμβάνει γνώση από τα ΜΜΕ αποτελούν προσωπικά χαρακτηριστικά του κοινού, τα οποία μόνο μια επιμερισμένη ανάλυση αχρο-

26. Για το θέμα αυτό, βλ., για παράδειγμα, J. Young - E. Borgida - J. Sullivan - J. Aldrich, «Personal agendas and the relationship between self-interest and voting behavior», *Social Psychology Quarterly*, τόμ. 50, τχ. 1, 1987, σ. 64-71.

ατηρίου μπορεί να ανιχνεύσει αποτελεσματικά.²⁷ Στην «εντόπιση» (localization), μια εκδοχή του επιμερισμού, επιχειρείται η τμηματοποίηση του πληθυσμού με βάση γεωγραφικά, δημογραφικά, φυλετικά ή άλλα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά (π.χ. μια έρευνα για τη δημόσια θεματολογία μιας εθνικής μειονότητας). Δύο μεθοδολογικές στρατηγικές στην έρευνα για τον καθορισμό της ημερήσιας διάταξης εντάσσονται επίσης στην τάση επιμερισμού των δεδομένων: η έμφαση στη διαχρονική διερεύνηση κάθε θέματος διακριτά, για την οποία έγινε σύντομη αναφορά προηγουμένως, και η πειραματική μέθοδος. Η υιοθέτηση της τελευταίας στην έρευνα για τον καθορισμό της θεματολογίας, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, αποτέλεσε σημαντικό βήμα στη διαδικασία επιμερισμού και έστρεψε το ενδιαφέρον στο μικροσκοπικό επίπεδο των επιδράσεων που επιφέρει η προσλαμβανόμενη σημαντικότητα των θεμάτων.

Η δεύτερη διαγραφόμενη τάση στον ερευνητικό σχεδιασμό προκρίνει την αποκαλούμενη «πολλαπλή μεθοδολογική προσέγγιση» (multimethod approach), δηλαδή τον στρατηγικό συνδυασμό διαφορετικών ερευνητικών μεθόδων για τη συλλογή δεδομένων.²⁸ Η προσέγγιση μπορεί να είναι είτε συμπληρωματική (κάθε μέθοδος απαντά σε διαφορετικά πλην όμως συναφή ερευνητικά ερωτήματα) είτε επικεντρωμένη σε ένα ερευνητικό ερώτημα ή σε μια υπόθεση για τον έλεγχο της οποίας επιστρατεύονται διαφορετικές μέθοδοι. Η διαλεκτική μεθοδολογική προσέγγιση βελτιώνει την εγκυρότητα των παρατηρήσεων σε σύγκριση με τη μονοδιάστατη μέτρηση των μεταβλητών στο παρελθόν, μολονότι μειονεκτεί από την άποψη ότι απαιτεί αυξημένους πόρους εκ μέρους του ερευνητικού προσωπικού (χρόνος, χρήμα, γνώσεις και ικανότητες).

Οι προοπτικές στην επιστημονική συζήτηση για τον καθορισμό της θεματολογίας που περιγράφηκαν εν συντομία υποδεικνύουν τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η εμπειρική έρευνα. Παρά τον αυξανόμενο αριθμό μελετών Πολιτικής Επικοινωνίας που εκπονούνται σε ακαδημαϊκό και επαγγελματικό επίπεδο κατά τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας, η έρευνα για τον καθορισμό της ημερή-

27. Βλ., για παράδειγμα, L. Erbring - E. Goldenberg - A. Miller, «Front-page news and real-world cues: A new look at the agenda -setting by the media», ό.π.

28. Αναφορικά με την επιχειρηματολογία υπέρ της εν λόγω προσέγγισης, βλ., για παράδειγμα, R. Yin, *Case study research*, Sage Publishing, Newbury Park, Καλιφόρνια 1989.

σιας διάταξης βρίσκεται προς το παρόν σε «εμβρυακό στάδιο». Η μελέτη του καθορισμού της θεματολογίας στην ελληνική περίπτωση θα μπορούσε να παράσχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις τυχόν ιδιαιτερότητες της αλληλόδρασης ΜΜΕ και κοινού και ως εκ τούτου αποτελεί ένα πρόσφορο ερευνητικό πεδίο.²⁹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΛΕΤΗ (έργα που δεν περιλαμβάνονται στις σημειώσεις)

- BECKER, L., «Reflecting on Metaphors», στο J. Anderson (επιμ.), *Communication Yearbook*, τόμ. 14, Sage Publishing, Newbury Park 1991, σ. 341-346.
- BEHR, R. - IYENGAR, S., «Television News, Real-World Cues and Changes in Public Agenda», *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 49, τχ. 1, 1985, σ. 38-57.
- BENTON, M. - FRAZIER, P., «The agenda setting function of mass media at three levels of "information molding"», *Communication Research*, τόμ. 3, τχ. 2, 1976, σ. 261-274.
- COBB, R. - ELDER, C., «Communication and Public Policy», στο D. Nimmo - K. Sanders (επιμ.), *Handbook of Political Communication*, Sage Publishing, Καλιφόρνια 1981, σ. 391-416.
- COHEN, B., *The Press and Foreign Policy*, Princeton University Press, Princeton 1963.
- DAVIS, D., «News and Politics», στο D. Swanson - D. Nimmo (επιμ.), *New Directions in Political Communication: A Resource Book*, Sage Publishing, Newbury Park 1990, σ. 147-184.
- DAVIS, J., «Crime News in Colorado Newspapers», στο S. Cohen - J. Young (επιμ.), *The manufacture of news*, Sage Publishing, Λονδίνο 1979, σ. 127-135.
- DEARING, J. - ROGERS, E., «The Anatomy of Agenda-Setting Research», *Journal of Communication*, τόμ. 43, τχ. 2, 1993, σ. 68-84.

29. Για την εφαρμογή του παραδείγματος της ημερήσιας θεματολογίας στην ελληνική περίπτωση, βλ. Μ. Χαιρετάκης, «Πώς οι εφημερίδες διαμορφώνουν την κοινή γνώμη», *Manager*, Ιανουάριος 1992, σ. 58-63, και Π. Τσιλιγιάννης, *Ημερήσια διάταξη των μέσων και θεματολογικές προτιμήσεις του κοινού: προς αναζήτηση «πρόσφατων» επιδράσεων*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.

- EDELMAN, M., *Η κατασκευή του πολιτικού θεάματος*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999.
- FUNKHOUSER, G., «Trends in the media coverage of the issues of the sixties», *Journalism Quarterly*, τόμ. 50, 1973, σ. 533-538.
- GOIDEL, R. - LANGLEY, R., «Media Coverage of the Economy and Aggregate Economic Evaluations: Uncovering Evidence of Indirect Media Effects», *Political Research Quarterly*, τόμ. 48, τχ. 2, 1995, σ. 313-329.
- HUEGEL, R. - DEGENHARDT, W. - WEISS, H., «Structural Equation Models for the Analysis of the Agenda-setting Process», *European Journal of Communication*, τόμ. 4, τχ. 2, 1989, σ. 191-210.
- JABLONSKI, P. κ.ά., «Unobtrusive Issues and the Agendas of the President, the Press and the Public: The Case of the Environment, 1987-1994», κείμενο που παρουσιάστηκε στο συνέδριο της Association for Education in Journalism and Mass Communication (τμήμα Θεωρίας και Μεθοδολογίας της Επικοινωνίας), Σικάγο 1997.
- KOSICKI, G., «Problems and Opportunities in Agenda-Setting Research», *Journal of Communication*, τόμ. 43, τχ. 2, 1993, σ. 100-127.
- LI, J., «The Recency and Frequency Effects in the Agenda-setting Process», κείμενο που παρουσιάστηκε στο συνέδριο της Association for Education in Journalism and Mass Communication, Νέα Ορλεάνη 1999.
- LIPPMANN, W., *Κοινή Γνώμη*, Κάλβος, Αθήνα 1988.
- MCCLURE, R. - PATTERSON, T., «Setting the political agenda; Print vs network news», *Journal of Communication*, τόμ. 26, τχ. 2, 1976, σ. 23-28.
- MCCOMBS, M. - SHAW, D., «The Evolution in Agenda Setting Research: Twenty-Five years in the Marketplace of Ideas», *Journal of Communication*, τόμ. 43, τχ. 2, 1993, σ. 58-67.
- MCCOMBS, M. - EINSIDEL, E. - WEAVER, D., *Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και η διαμόρφωση της Κοινής Γνώμης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.
- MCKUEN, M., «Social Communication and the Mass Policy Agenda», στο M. McKuen - M. McCombs (επιμ.), *More than News: Media Power in Public Affairs* Sage Publishing, Beverly Hills 1981, σ. 19-144.
- MCLEOD, J. - KOSICKI, G. - PAN, Z., «On Understanding and Misunderstanding Media Effects», στο J. Curran - M. Gurevitch (επιμ.), *Mass Media and Society*, Edward Arnold, Λονδίνο 1991, σ. 235-265.
- MCQUAIL, D. - WINDAHL, S., *Μοντέλα Επικοινωνίας για τη Μελέτη των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1991.
- PAGE, B. - SHAPIRO, R. - DEMPSEY, G., «What moves public opinion?», *American Political Science Review*, τόμ. 81, τχ. 1, 1987, σ. 23-43.
- PALMGREEN, P. - CLARK, P., «Agenda setting with local and national issues», *Communication Research*, τόμ. 14, 1977, σ. 435-452.
- PRICE, V., *Κοινή Γνώμη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996.
- ROESSLER, P., «The Individual Agenda Designing Process: How Interpersonal Communication, Egocentric Networks and Mass Media Shape the Per-

- ception of Political Issues by Individuals», *Communication Research*, τόμ. 26, τχ. 2, 1999, σ. 666-691.
- SALMON, T. - GLYNN, C., «Spiral of Silence: Communication and Public Opinion as Social Control», στο M. Salwen - J. Stacks (επιμ.), *An Integrated Approach to Mass Communication Theory and Research*, Lawrence Erlbaum, New Jersey 1996.
- SEMETKO, H. - VALKENBURG, P., «Framing European Politics; A Content Analysis of Press and Television News», *European Journal of Communication*, τόμ. 50, τχ. 2, 2000, σ. 93-109.
- SHOEMAKER, P. - REESE, S., *Mediating the Message: Theories of Influences on Mass Media Function of the Press*, MN: West Publishing Company, St Paul, 1991.
- TAKESHITA, T., «Agenda setting effects of the press in a Japanese local election», *Studies of Broadcasting*, τόμ. 29, 1992, σ. 194-216.
- TIDMARCH, C. - HYMAN, L. - SORKIN, J., «Press issue agenda in the 1982 congressional and gubernatorial election campaigns», *Journal of Politics*, τόμ. 46, τχ. 4, 1984, σ. 1226-1242.
- TIPTON, L. - HANEY, R. - BASEHEART, J., «Media agenda setting in city and state election campaigns», *Journalism Quarterly*, τόμ. 52, τχ. 1, 1975, σ. 15-22.
- WEAVER, D. - GRABER, D. - MCCOMBS, M., *Media Agenda Setting in a Presidential Election: Issues, Images, Interest*, Praeger, Νέα Υόρκη 1981.
- WENMOUTH, W.JR. - SEMBLAK, W., «Covering the Political Campaign: Structural Effects on TV coverage of Political Agendas», *Journal of Communication*, τόμ. 28, τχ. 4, 1978, σ. 114-119.
- WESTLEY, B., «Setting the Political Agenda: What makes it change», *Journal of Communication*, τόμ. 26, τχ. 2, 1976, σ. 43-47.
- WINTER, J., «Contingent conditions in the agenda-setting process», *Mass Communication Review Yearbook*, τόμ. 2, Sage Publishing, Καλιφόρνια 1981, σ. 245-253.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1967-1974: Ο ΕΙΔΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

Το άρθρο αυτό εξετάζει την οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας στην Ελλάδα. Διαπιστώνεται ότι αυτή ουσιαστικά συνέχισε και ολοκλήρωσε τη διαδικασία της ταχείας εκβιομηχάνισης, που είχε αρχίσει νωρίτερα. Στόχος του καθεστώτος ήταν οι γρήγοροι ρυθμοί βιομηχανικής ανάπτυξης με κύριο μοχλό το ξένο κεφάλαιο και την ιδιωτική πρωτοβουλία και την υπαγωγή του αγροτικού τομέα στον ρόλο «συμπληρώματος» της αναπτυξιακής διαδικασίας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Βασική σύλληψη της αναπτυξιακής στρατηγικής των συντηρητικών κυβερνήσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα υπήρξε η γρήγορη εκβιομηχάνιση με κύριο μοχλό το ξένο κεφάλαιο και την ιδιωτική πρωτοβουλία και την υπαγωγή του αγροτικού τομέα στον ρόλο «συμπληρώματος» της αναπτυξιακής διαδικασίας. Την πολιτική αυτή ανέλαβαν να συνεχίσουν και οι υπεύθυνοι της αγροτικής πολιτικής της δικτατορίας, οδηγώντας την στις ακραίες συνέπειές της. Πράγματι, οι τιμές των βασικών αγροτικών προϊόντων διατροφής «πάγωσαν» στη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας, ενώ

* Ο Βασίλης Πατρώνης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών και ο Παναγιώτης Λιαργκόβας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον συντονιστή έκδοσης του περιοδικού και τους δύο ανώνυμους κριτές για τα πολύτιμα σχόλιά τους σε προηγούμενη μορφή αυτού του άρθρου. Τυχόν λάθη ή παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τους συγγραφείς.

οι τιμές των αγροτικών πρώτων υλών έμειναν σχετικά στάσιμες. Η πολιτική φτηνών μέσων διατροφής επέτρεψε την καθήλωση του εργατικού μισθού σε χαμηλά επίπεδα, άρα και την αύξηση των περιθωρίων κέρδους των επιχειρήσεων. Τέλος, σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος λάμβανε χώρα και μέσα από την πώληση βιομηχανικών εισροών στη γεωργία (μηχανήματα, λιπάσματα, κλπ.) εξαιτίας της ταχύτερης αύξησης της τιμής αυτών των προϊόντων σε σύγκριση με τις τιμές των αγροτικών. Ταυτόχρονα, η περιοριστική εισοδηματική και κοινωνική πολιτική στην ύπαιθρο συνδυαζόταν με κινήσεις καθαρά δημαγωγικού χαρακτήρα, όπως η διαγραφή των αγροτικών χρεών το 1968 (ύψους 7,5 δις δρχ.).

Με την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, το 1974, φάνηκε ότι τα μεγάλα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας όχι μόνο δεν είχαν προωθηθεί αλλά, αντίθετα, είχαν επιδεινωθεί. Η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα και η καθήλωση των αγροτικών εισοδημάτων ήταν τα αποτελέσματα μιας πολιτικής που, τελικά, είχε μεγαλύτερο κόστος για την αγροτική ανάπτυξη από το όφελος των άλλων κλάδων και συνολικά της εθνικής οικονομίας.

Η επόμενη ενότητα εξετάζει την οικονομία και την οικονομική πολιτική κατά την περίοδο 1967-74. Οι ενότητες 3 και 4 ασχολούνται με τον ρόλο του αγροτικού τομέα πριν και μετά τη δικτατορία, ενώ η τελευταία ενότητα παρουσιάζει κάποια συμπεράσματα.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1967-1974)

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967 δημιούργησε νέες συνθήκες άσκησης πολιτικής στον οικονομικό τομέα, αφού η κοινωνική συναίνεση εξασφαλιζόταν πλέον με αυταρχικές μεθόδους. Ταυτόχρονα, όμως, η πολιτική των συνταγματαρχών στον χώρο της οικονομίας εμφάνιζε και στοιχεία συνέχειας με την ασκούμενη ως τότε οικονομική πολιτική.¹ Άλλωστε, το

1. Είναι φανερό ότι κάθε προσπάθεια ανάλυσης της οικονομίας που περιορίζεται στα στενά όρια της επταετίας 1967-1974, δεν μπορεί παρά να είναι ατελής. Όπως επισημαίνει ο Γ. Δερτιλής, «Η Ιστορία που χάνεται», *Το Βήμα της Κυριακής*, 23 Νοεμβρίου 1997, σ. 35, «η Ιστορία δεν τεμαχίζεται σε επταετίες. Μια "Ιστορία της Δικτατορίας", που θα άρχιζε το 1967 και θα τελείωνε το 1974, δεν θα ήταν επιστημονικά εφικτή και αξιόπιστη». Αναπόφευκτα, λοιπόν, η μελέτη της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας δεν μπορεί παρά να γίνει στο πλαίσιο της συνολικότερης οικονομικής πολιτικής της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου,

νέο πλαίσιο που επέβαλε η δικτατορία μπορεί να ήταν ασφυκτικό από πολιτική άποψη, όχι όμως και από οικονομική.

Βασική επιδίωξη του νέου καθεστώτος, όταν σταθεροποιήθηκε στην εξουσία, ήταν να επιτύχει ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη προκειμένου κυρίως να εξασφαλίσει ευρύτερη νομιμοποίηση αλλά και για λόγους πολιτικών εντυπώσεων (ώστε να ξεπεράσει τους ρυθμούς ανάπτυξης της κοινοβουλευτικής περιόδου). Διευρύνθηκαν τα κίνητρα για επενδύσεις, ιδίως στον τουρισμό και στις κατασκευές, παραγράφηκαν τα αγροτικά χρέη και καθιερώθηκαν φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές για το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο αλλά και για το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο.

Τον Δεκέμβριο του 1967, ο τότε υπουργός Συντονισμού Μακαρέζος, κάνοντας επίδειξη οικονομικού σχεδιασμού, παρουσίασε το πρώτο Πενταετές Σχέδιον της δικτατορίας (1968-1972) το οποίο έθετε πραγματικά φιλόδοξους στόχους, προβλέποντας ότι η ταχεία αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής κατά 11,4% ετησίως και η εισροή ξένων επενδυτικών κεφαλαίων ύψους 10 δις δρχ. κάθε χρόνο, θα οδηγούσαν στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος κατά 7,5%-8,5% ετησίως. Παρουσιάζοντας το σχέδιο αυτό ο Μακαρέζος τόνιζε: «Η φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής της Εθνικής Κυβερνήσεως συνοψίζεται εις δύο λέξεις: ατομική πρωτοβουλία. Όλα τα μέτρα τα οποία έλαβεν η Εθνική Κυβέρνησις έτεινον και τείνουν προς αυτήν την κατεύθυνσιν, να ενθαρρύνουν δηλαδή την ιδιωτική πρωτοβουλία».² Άλλωστε, ευθύς εξαρχής το Πρόγραμμα ξεκαθαρίζει την κοινωνική φιλοσοφία των εμπνευστών του: «Το Πρόγραμμα βασίζεται εις την ενίσχυσιν του ρόλου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και την αποτελεσματικωτέραν λειτουργίαν των ελευθέρων οικονομικών θεσμών».³ Ο οικονομικός ρόλος του κράτους

ενώ οι συνέπειές της επηρέασαν και τις οικονομικές επιλογές της μεταπολιτευτικής περιόδου.

2. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Δικτατορίας*, Καπόπουλος, Αθήνα 1975, τόμ. 1ος, σ. 348.

3. Και συνεχίζει: «Το παρόν Πρόγραμμα είναι κατ' εξοχήν ενδεικτικόν διά τον ιδιωτικόν τομέα της οικονομίας. Τούτο είναι απολύτως δικαιολογημένον, καθ' όσον η αποτελεσματική λειτουργία των ελευθέρων οικονομικών θεσμών αποτελεί [...] το καταλληλότερον μέσον προωθήσεως της οικονομικής αναπτύξεως της χώρας. Ο αυστηρός και λεπτομερής σχεδιασμός της δραστηριότητος των δημοσίων και ιδιωτικών φορέων αντιβαίνει τόσο προς την γενικωτέραν φιλοσοφικήν τοποθέτησιν της Κυβερνήσεως όσον και προς το καλώς νοούμενον συμφέρον

περιορίζεται στην ενίσχυση και υποβοήθηση της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας: «η άμεσος κρατική δράσις περιορίζεται εις τους τομείς παροχής υπηρεσιών οικονομικής και κοινωνικής υποδομής και την ανάληψιν επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, μέσω οργανισμών λειτουργούντων επί τη βάσει αυστηρώς επιχειρηματικών κριτηρίων (ΕΤΒΑ, κλπ.), μόνον προκειμένου περί έργων βασικής σημασίας διά την συμπλήρωσιν της παραγωγικής βάσεως της οικονομίας και υπό την προϋπόθεσιν ελλείψεως σχετικού ιδιωτικού ενδιαφέροντος».⁴ Πράγματι, στην περίοδο 1968-1973, το σχετικό μερίδιο του κράτους στην οικονομία (μετρούμενο με το ποσοστό επί τοις εκατό των δαπανών επί του ΑΕΠ) μειώθηκε από 28% σε 24,8%. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι απόλυτα φυσιολογικό, δεδομένης της οικονομικής και κοινωνικής φιλοσοφίας των δικτατορικών κυβερνήσεων, που ευνοούσε τον ιδιωτικό τομέα και περιορίζε το κράτος στις κλασικές του λειτουργίες.

Η ισορροπία ανάμεσα στο κράτος και την αγορά μετατοπίστηκε προς όφελος της τελευταίας και οι νέοι κυβερνήτες παρουσιάστηκαν ως «οι μόνοι εγγυητές της τάξης και της ασφάλειας και, συνεπώς, και των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας και της ιδιωτικής επιχείρησης»,⁵ διοικώντας την οικονομία «με ένα πνεύμα χαλαρού *laissez-faire*»⁶ και έχοντας εξασφαλίσει –χάρη στο κλίμα τρομοκρατίας και στις διορισμένες διοικήσεις– την ανοχή των συνδικάτων και των συλλογικών οργανώσεων των εργαζομένων. Λίγες μέρες μετά το πραξικόπημα, ο υπουργός Εργασίας της δικτατορίας Λέκ-

της Χώρας». Βλ. Υπουργείου Συντονισμού, *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος 1968-1972*, Υπ. Συντονισμού, Αθήναι 1968, σ. 5-7.

4. Στο ίδιο, σ. 8. Σε άλλο σημείο υπογραμμίζεται: «Η επιτυχία του προγράμματος ουδόλως βασίζεται εις την χρησιμοποίησιν αμέσων και λεπτομερών ελέγχων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Αντιθέτως, βασικών χαρακτηριστικών του Προγράμματος αποτελεί η προβλεπόμενη απαλλαγή της οικονομίας εκ των υφιστάμενων αναχρονιστικών θεσμών και ελέγχων και η εισαγωγή αποτελεσματικών κινήτρων και συστημάτων δράσεως, αποσκοπούντων ουχί εις τον έλεγχο και τον προκαθορισμόν της δραστηριότητος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά εις την ενθάρρυνσιν και προσανατολισμόν αυτής προς τας επιθυμητάς καταστάσεις».

5. Βλ., χαρακτηριστικά, Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 278-279.

6. Βλ. επίσης Γ. Πεσμαζόγλου, «Η Ελληνική οικονομία μετά το 1967», στο Γ. Γιαννόπουλος - R. Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 139.

κας προσδιόριζε με ακρίβεια το πλαίσιο εντός του οποίου θα τίθεντο πλέον οι εργατικές διεκδικήσεις: «...Κάθε αίτημα των εργαζομένων θα εξετάζεται με πραγματικών ενδιαφέρον και θα επιλύεται αμέσως, αν βεβαίως είναι νόμιμο και δύναται να επιλυθή. Οι απεργίες απαγορεύονται, αλλά δεν θα χρειασθούν, διότι ακριβώς, κάθε δίκαιο αίτημα θα επιλύεται αμέσως».⁷

Επιδίωξη, λοιπόν, του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν να δημιουργήσει, μέσω του καταπιεστικού μηχανισμού του, το πλαίσιο που, από τη μια, θα διευκόλυνε την απρόσκοπτη ανάπτυξη του ντόπιου και ξένου κεφαλαίου⁸ και, από την άλλη, θα αντιμετώπιζε αποτελεσματικά την ενδεχόμενη κοινωνική δυσφορία. Για τον σκοπό αυτό συνδύαζε την καταστολή με την επιλεκτική διανομή παροχών σε συγκεκριμένες παραγωγικές ομάδες προκειμένου να αποκτήσει κοινωνικά ερείσματα αλλά και να περιορίσει τις ανισότητες που δημιουργούσε το ίδιο το αναπτυξιακό μοντέλο που εφαρμόζε. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πενταετές πρόγραμμα της δικτατορίας ανάμεσα στα μέτρα που «θα επηρεάσουν ευμενώς την διανομήν του εισοδήματος», στην κορυφή, τοποθετείται «η ενίσχυσις των δυνάμεων του οικονομικού ανταγωνισμού» και τελευταίο «η καθιέρωσις ορθολογικού συστήματος ασφαλιστικών εισφορών και κοινωνικών πόρων αφ' ενός και ασφαλιστικών παροχών αφ' ετέρου».⁹ Ακόμη και έτσι, όμως, η προσπάθειά των συνταγματαρχών να αναμορφώσουν συνολικά το κοινωνικο-ασφαλιστικό σύστημα και να δημιουργήσουν μια μορφή εθνικού συστήματος υγείας το 1970 κατέληξε σε θορυβώδη αποτυχία και σε παραίτηση του αρμόδιου υπουργού Λ. Πάτρα. Η κοινωνική τους πολιτική, πατερναλιστική και επιλεκτική, στόχευε στη διαιώνιση του καταπιεστικού καθεστώτος και στον περιορισμό της εξάπλωσης των κομμουνιστικών ιδεών στα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού: «Όταν το 1974 αποχώρησαν από την εξουσία, άφησαν πίσω τους ένα κράτος

7. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4 Μαΐου 1967, σ. 38.

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας από τους πρώτους νόμους που επέβαλε το στρατιωτικό καθεστώς ήταν ο ΑΝ. 147/67, που καθιέρωσε σειρά φορολογικών κινήτρων στη βιομηχανία. Σύμφωνα με τον Μακαρέζο: «Ο νόμος περί βιομηχανικών κινήτρων αποσκοπεί εις το να ενθαρρύνη την ανάπτυξιν εις τον βιομηχανικόν τομέα προβλέποντας την σύντημσιν των προθεσμιών αι οποίαι απητούντο διά να ιδρυθή μια βιομηχανία και αφαιρώντας όλα τα εμπόδια τα οποία αποτελούν τροχοπέδη διά την εγκατάστασιν μιας βιομηχανίας». (Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 349).

9. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, *ό.π.*, σ. 26.

πρόνοιας κατακερματισμένο και άνισο, περίπου της ίδιας μορφής με εκείνο που είχαν βρεί το 1967, με τη διαφορά ότι κατά το δεύτερο ήμισυ της επταετίας 1967-1974, η ανισοκατανομή του εισοδήματος μεταξύ των πλουσίων και φτωχών νοικοκυριών είχε οξυνθεί και οι ανισότητες ανάμεσα στις μεγάλες και στις μικρότερες πόλεις είχαν επίσης διευρυνθεί». ¹⁰

Στην πραγματικότητα, οι συνταγματάρχες αποδέχτηκαν πλήρως το μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου που υπήρχε και προσπάθησαν απλώς και μόνο να απομακρύνουν όλα τα εμπόδια για τη πλήρη ανάπτυξή του. ¹¹ Η πολιτική της δικτατορίας ήταν προσανατολισμένη στην τόνωση των ιδιωτικών επενδύσεων, στην προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου ¹² και στην προώθηση των εξαγωγών, ενώ δεν προέκρινε την ανάληψη άμεσης επιχειρηματικής δραστηριότητας από το κράτος. Ο ρόλος του κράτους εξαντλήθηκε στην παροχή κινήτρων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, στη δημιουργία υποδομής και στην εξασφάλιση ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος. ¹³

10. Δ. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης. Η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο Γ. Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές, Ιδεολογικός λόγος, Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 115-131, σ. 119.

11. «Οι συνταγματάρχες κατάφεραν να καρποφορήσει η διαδικασία της εξαοτημής εκβιομηχάνισης που είχε αρχίσει πριν από αυτούς. Δεν την εγκαίνιασαν, αλλά έχοντας τη δυνατότητα να καταπνίγουν με τη βία κάθε απόπειρα διάταξης αυτής της διαδικασίας, τη συνέχισαν με ανελέητη συνέπεια». Βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Οφεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 290-291. Το ίδιο σημειώνει και ο Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματάρχων*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 453: «Στην ουσία, οι επιτελείς της Δικτατορίας, ανασυγκρότησαν και συστηματοποίησαν τους μηχανισμούς άσκησης οικονομικής πολιτικής που κληρονόμησαν από το προ-απριλιανό καθεστώς, χωρίς να αλλάξουν τη βασική κατευθυντήρια γραμμή της βιομηχανικής ανάπτυξης στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Άλλωστε, χρησιμοποιήσαν στα οικονομικά υπουργεία συμβούλους των κυβερνήσεων Καραμανλή και άλλα στελέχη του προ-απριλιανού καθεστώτος».

12. «Προς εξασφάλισιν της απαιτούμενης εισροής ξένου επιχειρηματικού κεφαλαίου και ευνοϊκής συνθέσεώς του, θα καταβληθή ηνξημένη προσπάθεια προς διερεύνησιν και προβολήν εις το εξωτερικόν των δυνατοτήτων επωφελούς επενδύσεως ξένου κεφαλαίου εις την χώραν». Βλ. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 50.

13. «Το Κράτος ουδόλως προτίθεται να αναλάβη επενδύσεις εις τομείς τους οποίους η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι ή δύναται να καταστή επαρκής και αποτελεσματική. Αντιθέτως, προβλέπεται η βαθμιαία περιέλευσις εις τους ιδιώτας ωρισμένων επιχειρήσεων, η υπό του Κράτους ανάληψις των οποίων κατά το παρελθόν κατέστη αναγκαία λόγω της μεγάλης σημασίας των διά την οικονομικήν ανά-

Προκειμένου, μάλιστα, να προσελκύσει κεφάλαια για βιομηχανικές επενδύσεις, το στρατιωτικό καθεστώς επέφερε αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο των επενδυτικών κινήτρων, εισάγοντας, για πρώτη φορά, χρηματοδοτικά κίνητρα είτε με τη μορφή της παράλληλης επιδότησης επιτοκίου δανειακών κεφαλαίων είτε με την επιδότηση των εξαγωγών.¹⁴ Η τελευταία θεσπίστηκε το 1970, είχε τη μορφή επιστροφής μέρους των τόκων για δανειακό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε στην εξαγωγική προσπάθεια και το ύψος της καθοριζόταν ανάλογα με το ποσοστό της εγχώριας προστιθέμενης αξίας.¹⁵ Τα νέα κίνητρα ίσχυαν ανεξαρτήτως του τόπου εγκατάστασης, γεγονός που έδινε μια εξαιρετικά περιορισμένη περιφερειακή διάταξη στη βιομηχανική πολιτική. Τέλος, τα νέα χρηματοδοτικά κίνητρα ίσχυαν παράλληλα με τα φορολογικά που έγιναν ακόμη πιο γενναιόδωρα, με συνέπεια την κατακόρυφη αύξηση των φοροαπαλλαγών των επιχειρήσεων.¹⁶

Ταυτόχρονα, ο ανοικτά καταπιεστικός χαρακτήρας του καθεστώτος αλλά και το γεγονός ότι οι οικονομικοί του εγκέφαλοι ήταν σχετικά άπειροι και αναλάμβαναν για πρώτη φορά διαχειριστικές ευθύνες τόσο μεγάλης κλίμακας, προσέδιδε στην οικονομική πολιτική της δικτατορίας και κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Καταρχάς, η δηλωμένη επιθυμία των συνταγματαρχών για προσέλκυση με κάθε τρόπο ξένων επενδυτικών κεφαλαίων στη χώρα καθώς και η απαγόρευση και του στοιχειωδέστερου κοινωνικού ελέγχου, οδήγησε τη δικτατορία στη σύναψη σκανδαλωδών συμβά-

πτυξιν και της ελλείψεως επαρκούς ιδιωτικού ενδιαφέροντος». Βλ. Υπουργείου Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 117.

14. Ο Αθ. Κανελλόπουλος σημείωνε το 1973 ότι η αύξηση των βιομηχανικών εξαγωγών της περιόδου 1967-1973, «είναι αμφίβολο αν αντανακλούν ουσιώδη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, αν ληφθή υπ' όψη η έκταση της επιδοτήσεως και οι πραγματοποιηθείσες υποτιμήσεις της δραχμής [...] Στον βιομηχανικό τομέα δημιουργήθηκε ένα σύστημα κινήτρων και απαλλαγών που έχει απομακρύνει τον τομέα αυτόν από τη διεθνή ανταγωνιστικότητα». Βλ. *Οικονομικός Ταχιδρόμος*, 24 Οκτωβρίου 1973.

15. Βλ., για περισσότερα, Μ. Καραμεσίνη, *Βιομηχανική πολιτική, Ευρωπαϊκή εννοποίηση και μισθωτή εργασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 158.

16. Σύμφωνα με υπολογισμούς που έκανε ο Τ. Γιαννίτσης, η αναλογία του φόρου που καταβλήθηκε από τις επιχειρήσεις προς το ύψος των φοροαπαλλαγών που επέτυχαν, ανήλθε στη περίοδο 1969-1973 στο 1:5,95, έναντι 1:0,9 στη περίοδο 1966-1968. Βλ. Τ. Γιαννίτσης, *Η Ελληνική Βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα 1983, σ. 21.

σεων με το ξένο κεφάλαιο. Αν και παρόμοια φαινόμενα είχαν καταγγελλεί και κατά την προδικτατορική περίοδο,¹⁷ στη διάρκεια της επταετίας πλέον οι αποικιακού χαρακτήρα συμβάσεις με το ξένο κεφάλαιο αποτελούν καθημερινή πρακτική του στρατιωτικού καθεστώτος.¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι λίγες μόνον εβδομάδες μετά το πραξικόπημα, τον Μάιο του 1967, η πρώτη κυβέρνηση της δικτατορίας έσπευσε να υπογράψει έναντι υψηλότατης αμοιβής δωδεκαετή συμφωνία με την Litton, σύμφωνα με την οποία η εταιρεία αναλάμβανε να προωθήσει την ανάπτυξη δύο περιοχών της χώρας έναντι προμήθειας επί νέων επενδύσεων και κάλυψης του κόστους λειτουργίας από την ελληνική κυβέρνηση. Με τη σύμβαση που υπογράφηκε, ανατέθηκαν για πρώτη φορά σε ιδιωτική επιχείρηση και μάλιστα ξένα, λειτουργίες σχεδιασμού και ανάπτυξης περιοχών που ως τότε ανήκαν στη δικαιοδοσία του δημοσίου. Αν και η σχετική σύμβαση δεν τελεσφόρησε για άλλους λόγους, όπως επισημαίνεται σχετικά, «η περίπτωση Λίττον θα μείνει στη νεοελληνική ιστορία ως ένα πείραμα που έδειξε ουσιαστικά τα όρια τέτοιων πρωτοβουλιών και μάλιστα υπό μη ομαλές πολιτικές συνθήκες».¹⁹

Κατά δεύτερο λόγο, η προσπάθεια του οικονομικού επιτελείου να επιδείξει εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης αλλά και να κερδίσει τη συμπάθεια ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων οδήγησε σε ένα «πρόγραμμα ενίσχυσης και επέκτασης των πιο στείρων και αντιπαραγωγικών κλάδων της οικονομίας», σύμφωνα με την έκφραση του Σάκη Καράγιωργα. Πρόκειται για την κατασκευαστική δραστηριότητα του δημοσίου που διπλασιάστηκε στη διάρκεια της εξαετίας 1967-1972 και κατευθύνθηκε σε μικροέργα χαμηλής απόδοσης (δημόσια κτίρια, πλατείες, εξωραϊστικά έργα), αλλά και σε επενδύσεις στον τομέα των κατοικιών και του τουρισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα έτη 1968 και 1969 οι πιστώσεις στον οικιστικό τομέα αυξήθηκαν κατά 62% και 44% αντίστοιχα, στον τουρισμό 39% και 33%, ενώ στο σύνολο του ιδιωτικού τομέα μόνο κατά 12% και 21,5% αντίστοιχα. Ο οικοδομικός οργασμός της επταε-

17. Αναφερόμαστε κυρίως στις συμβάσεις του Νιάρχου «Ελληνικά Ναυπηγεία» το 1956, του Ωνάση «Ολυμπιακή Αεροπορία» (1957) και της Πεσινέ (1960).

18. Βλ. Ν. Poulantzas, *La crise des dictatures. Portugal, Grèce, Espagne*, Maspéro, Παρίσι 1975, για τη στήριξη της δικτατορίας στο ξένο κεφάλαιο, προκειμένου να επιτύχει ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση, καθώς και για τις πολιτικές προεκτάσεις αυτής της πολιτικής.

19. Βλ. Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 271-272.

τίας, στη διάρκεια της οποίας οι σχετικές επενδύσεις αυξήθηκαν κατά 115%, οφείλεται κυρίως στην κατάργηση κάθε πιστωτικού περιορισμού στα δάνεια για κατοικίες. «Έτσι η οικοδομή μετατράπηκε σε “μοχλό” της οικονομικής επέκτασης και πηγή μιας στρεβλής χρησιμοποίησης των πόρων της χώρας. Αλλά συμπαρέσυρε και τη βιομηχανία, αφού οι οικοδομές χρειάζονταν τσιμέντα, άλλα υλικά οικοδομών, ξυλεία, κλπ.»²⁰

Σε μεγαλύτερα ακόμη ύψη κυμάνθηκε η δανειοδότηση τουριστικών ξενοδοχείων και εγκαταστάσεων αφού, στη διάρκεια της δικτατορίας, η συνολική χρηματοδότηση του τουρισμού εξαπλασιάστηκε.²¹ Η υπέρμετρη χρηματοδότηση του τουριστικού τομέα προκάλεσε την αντίδραση του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) και την οξεία διαμάχη του Συνδέσμου με τον οικονομικό «εγκέφαλο» της δικτατορίας Ν. Μακαρέζο, με αφορμή τη δημοσίευση, τον Αύγουστο του 1972, στο επίσημο Δελτίο του ΣΕΒ, επικριτικού άρθρου για την οικονομική πολιτική του καθεστώτος των συνταγματαρχών.²²

Σε ό,τι αφορά στο εξωτερικό εμπόριο, μέχρι το 1969, η εξέλιξη των εισαγωγών και των εξαγωγών ακολούθησε την προδικτατορική πορεία της. Μετά το 1970, σημειώθηκε μεγάλη αύξηση των εξαγωγών, που συνδυάστηκε με τη βελτίωση του εξαγωγικού μεριδίου του δευτερογενούς τομέα. Ωστόσο, η αύξηση των εισαγωγών υπήρξε πολύ ταχύτερη (παρά την εκστρατεία της χούντας υπέρ των ελληνικών προϊόντων) και μόνο χάρη στους συνεχώς αυξανόμενους άδηλους πόρους (αύξηση του τουριστικού συναλλάγματος, των μεταναστευτικών και ναυτιλιακών εμβασμάτων) μπορούσε να καλύπτεται το διευρυνόμενο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Από

20. Στο ίδιο, σ. 270.

21. Βλ. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», στο Σπ. Παπασηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 24.

22. Στο Δελτίο του ΣΕΒ της 31ης Αυγούστου 1972 δημοσιεύτηκε άρθρο με τίτλο «Το Νέον Ίνδαλμα» και με υπογραφή «Κοινός Νους», που επέκρινε την υπερβολική υπέρ του τουρισμού μέριμνα του κράτους σε βάρος των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας. Το άρθρο αυτό, που αναδημοσιεύτηκε και από την εφημερίδα *ΕΞΠΡΕΣ*, κατέληγε με τη φράση «η Ελλάς τείνει να μετατραπεί εις έθνος ξενοδόχων». Στο άρθρο αυτό έσπευσε να απαντήσει, σε τόνο σαφώς απειλητικό, ο Ν. Μακαρέζος: «Κατά την γνώμη μας, το άρθρον τούτο δημιουργεί σοβαράν ευθύνην διά τον εντεταλμένον υπό του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων με την παρακολούθησιν και τον έλεγχον της δημοσιευομένης εις το Δελτίον ύλης».

το 1972 και μετά, εξαιτίας της αύξησης των τιμών των καυσίμων και των πρώτων υλών σε διεθνές επίπεδο, «η διόγκωση των εισαγωγών έλαβε τη μορφή χιονοστιβάδας. Τα δύο τελευταία χρόνια της δικτατορίας, οι πιέσεις στο ισοζύγιο πληρωμών έγιναν αφόρητες, γεγονός που συνέβαλε στη διόγκωση του πληθωρισμού».²³ Συνέβαλε, επίσης, στην αύξηση του εξωτερικού δανεισμού, προκειμένου να εξασφαλισθεί ο ολοένα αυξανόμενος όγκος συναλλάγματος που απαιτούσαν οι εισαγωγές. Υπολογίζεται ότι το συνολικό εθνικό χρέος της χώρας στο εξωτερικό, από 1.107 εκατομμύρια δολάρια το 1967, έφτασε τα 2.583 εκατομμύρια δολάρια το 1972 και το εξωτερικό δημόσιο χρέος από 580 εκατομμύρια δολάρια το 1968 έφτασε τα 1.250 εκατομμύρια δολάρια το 1972.²⁴

Η ραγδαία αύξηση των τραπεζικών πιστώσεων σε όλους τους τομείς, πλην της γεωργίας, οδηγούσε σε υπερθέρμανση της οικονομίας και επιτάχυνε τις πληθωριστικές πιέσεις οι οποίες ήταν ήδη διάχυτες στην παγκόσμια οικονομία, κάτι που το οικονομικό επιτελείο της δικτατορίας δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να αντιληφθεί.²⁵ Έτσι, μετά την επίπλαστη ευημερία των πρώτων ετών, από το 1971-1972 τα προβλήματα της οικονομίας άρχισαν να γίνονται εκρηκτικά: η υπερβάλλουσα ζήτηση την οποία δημιουργούσαν οι υπέρογκες δαπάνες διοχετεύθηκε σε έναν βαθμό στην αύξηση των εισαγωγών (που στη διάρκεια της επταετίας τετραπλασιάστηκαν), στη συνέχεια όμως και σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1972-73, ξέσπασε σε μια άνευ προηγουμένου αύξηση του τιμαριθμού, που στη διάρκεια του 1973 ξεπέρασε το 30%.²⁶

23. Βλ. Ευ. Χερίμογλου, «Τα οικονομικά της μεγάλης ανταπάτης», Ε-Ιστορικά, ένθετο της εφ. *Ελευθεροτυπία*, με τίτλο: *21η Απριλίου. Έργα, Ημέρες, Συνέπειες*, τχ. 79, 19 Απριλίου 2001, σ. 30.

24. Βλ. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», ό.π., σ. 25.

25. Όπως σημείωνε ο Αθ. Κανελλόπουλος το φθινόπωρο του 1973: «Οι οικονομικές αρχές, παρασυρόμενες από την αυτοπεποίθηση των απείρων, νόμισαν ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι απλώς πρόβλημα ποσότητας δαπανών και ενθαρρύνσεως της ζήτησεως. Και για τον λόγο αυτό, χωρίς να υπολογίσουν τους διαρθρωτικούς περιορισμούς της ελληνικής οικονομίας, την μαστίγωσαν με υπέρμετρες και μη παραγωγικές δαπάνες επενδύσεως στην εντυπωσιοθηρική επιδίωξη υψηλών ρυθμών αυξήσεως του εισοδήματος». Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10 Οκτωβρίου 1973.

26. Η προσπάθεια του καθεστώτος να ελέγξει την έκρηξη του τιμαριθμού μέσω ενός αυστηρού συστήματος ελέγχου των τιμών οδήγησε σε φαινόμενα διπλών τιμών και μαύρης αγοράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα από τα πρώτα μέτρα που

Η τελευταία κυβέρνηση του Παπαδόπουλου και η κυβέρνηση Μαρκεζίνη επιχείρησαν να ανακόψουν το πληθωριστικό ρεύμα μειώνοντας σε μηδενικά επίπεδα τις μη παραγωγικές δαπάνες, ήταν όμως αργά. Συγκεκριμένα, μειώθηκαν δραματικά οι δαπάνες για δημόσια έργα και τα δάνεια για οικοδομές, ενώ θεσπίστηκαν πιστωτικοί περιορισμοί για το εμπόριο και τον τουρισμό. Παράλληλα, αυξήθηκαν τα επιτόκια χρηματοδότησης και επιβλήθηκε ειδικός φόρος ανά τετραγωνικό μέτρο στις νέες κατασκευές κατοικιών. Τα μέτρα αυτά είχαν ως συνέπεια τη ραγδαία μείωση της δραστηριότητας στον οικοδομικό τομέα και τους σχετιζόμενους με αυτόν βιομηχανικούς κλάδους, ενώ πλήγμα δέχτηκαν και οι τουριστικές, εμπορικές και μερικές βιομηχανικές επιχειρήσεις που αντέδρασαν με απολύσεις εργαζομένων. Η ελληνική οικονομία βυθιζόταν στον πληθωρισμό και τη στασιμότητα και το «οικονομικό θαύμα» της δικτατορίας έφθανε πλέον στο τέλος του.²⁷

Γενικότερα, η διεθνής οικονομική κρίση υπονόμωσε την προσπάθεια νομιμοποίησης του στρατιωτικού καθεστώτος, μέσω του «πειράματος Μαρκεζίνη», και συντέλεσε στη μαζική αποδοκιμασία της δικτατορίας και του αυτομετασχηματισμού της. Η οικονομική κρίση, που πήρε αρχικά τη μορφή της κρίσης της τιμής των πρώτων υλών και κυρίως του πετρελαίου, οδήγησε σε πρωτόγνωρες διακυμάνσεις για τη μεταπολεμική περίοδο (μετά την αναγκαστική κατάργηση του συστήματος του Bretton Woods), και έπληξε βαρύνοντά το εύθραυστο μεταπολεμικό μοντέλο συσσώρευσης της ελληνι-

---

έλαβε η κυβέρνηση Μαρκεζίνη το φθινόπωρο του 1973 ήταν η κατάργηση του μέ-
 χρι τότε ισχύοντος συστήματος ελέγχου τιμών: «Αφέθησαν δηλαδή οι τιμαί να
 διαμορφωθούν φυσιολογικώς βάσει του νόμου προσφοράς και ζήτησεως. Αποτέ-
 λεσμα υπήρξεν η αποκατάστασις ομαλών συνθηκών εις την αγοράν, με κατάργη-
 σιν των διπλών τιμών, με επάρκειαν εις όλα τα είδη. Ταύτα δε με εν μέρει μόνον
 πραγματικήν επιβάρυνσιν του καταναλωτού, διότι εις την πραγματικότητα το νέ-
 ον καθεστώσ απλώς ενομιμοποιεί υφισταμένην κατάστασιν, αλλά ταυτοχρόνως
 ωδήγει εις υποβιβασμόν των παρανόμων τιμών, ενώ ο τιμάρηθμος απεικονίξε πι-
 στός την πραγματικότητα». Βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις 1972-1974*, έκδ. Σπ.
 Μαρκεζίνη, Αθήνα 1979, σ. 342-347.

27. Ας σημειωθεί ότι τον Ιανουάριο του 1973 ανακοινώθηκε το δεύτερο πεντα-
 ετές πρόγραμμα της δικτατορίας (το οποίο θα κάλυπτε την περίοδο 1973-1977).
 Οι στόχοι παρέμειναν οι ίδιοι με αυτούς του προηγούμενου πενταετούς: ο ετή-
 σιος ρυθμός ανάπτυξης υπολογιζόταν στο 8,2% στο σύνολο της οικονομίας,
 11,4% στη βιομηχανία και 5,2% στη γεωργία, ενώ ο ετήσιος πληθωρισμός στο
 3,5%.

κής οικονομίας.²⁸ Το τελευταίο είχε γίνει ακόμη πιο εύθραστο, εξαιτίας της επεκτατικής, καταναλωτικής και μη παραγωγικής οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας και οδηγήθηκε σύντομα σε καλπάζοντα πληθωρισμό, επιβάρυνση του ισοζυγίου πληρωμών, αύξηση του δανεισμού και πτώση της παραγωγής.²⁹ Επιπλέον, η ύφεση στην Ελλάδα «συνέπεσε με μιαν εντεινόμενη αίσθηση ότι υπήρχε μια αμφίβολη και εύθραυστη πλέον ανώμαλη πολιτική κατάσταση, γεγονός που ενέτεινε τις αποσταθεροποιητικές συνέπειες».³⁰ Έτσι, η κρίση σύντομα ξεπέρασε τα στενά όρια της οικονομίας και

28. Πράγματι, η ενεργειακή κρίση του 1973 προκαλώντας γενική υπερτίμηση των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα, έπληξε καίρια την ελληνική βιομηχανία, η οποία είχε ένα από τα διεθνώς υψηλότερα ποσοστά εξάρτησης από τις εισαγωγές καυσίμων και παραγωγικού εξοπλισμού. Η ταχύτατη αύξηση των εισαγόμενων στοιχείων του κόστους παραγωγής δεν μπόρεσε να καλυφθεί ούτε από αντίστοιχη διεύρυνση των αγορών ούτε από ανάλογη αύξηση των βιομηχανικών τιμών. Παράλληλα, η παγκόσμια κρίση θίγοντας τους τομείς που εξαρτώνται άμεσα από την ευρωστία της διεθνούς αγοράς, όπως τη ναυτιλία και τα μεταναστευτικά εμβάσματα, οδήγησε σε κατακόρυφη πτώση των αδήλων εισπράξεων της χώρας, ανατρέποντας την ισορροπία στην οποία στηρίχτηκε η το μοντέλο της ελληνικής μεταπολεμικής ανάπτυξης. Για το θέμα αυτό, βλ. Β. Πατρώνης, «Κράτος και οικονομική πολιτική στη μεταπολίτευση: αντιπαράθεσεις σχετικά με τα όρια επέκτασης του Δημόσιου τομέα», στο *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2002, σ. 430-443, ιδίως σ. 432-433, και G. Pagoulatos, *Greece's New Political Economy, State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Palgrave-MacMillan, Λονδίνο 2003, κεφ. 4.

29. Σύμφωνα με τον Σ. Καράγιωργα, η κύρια αιτία της πληθωριστικής έκρηξης θα πρέπει να αναζητηθεί, όχι τόσο στις συνέπειες της διεθνούς ύφεσης, όσο στην προηγηθείσα επεκτατική πολιτική η οποία, όχι μόνο δεν συνδέθηκε με μια μακροχρόνια αναπτυξιακή πολιτική (από την πλευρά της προσφοράς), αλλά και είχε ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση υπερβάλλουσας ζήτησης (η οποία, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, επταπλασιάστηκε στην περίοδο 1967-1973). Συνεπώς, ακόμη και σε ηρεμότερο διεθνές περιβάλλον, η διόγκωση του πληθωρισμού στην Ελλάδα ήταν αναπόφευκτη. Βλ. Σ. Καράγιωργα, «Οι οικονομικές συνέπειες...», *ό.π.*, 1978, σ. 25. Στο ίδιο συμπέρασμα φαίνεται να καταλήγει και η έκθεση του ΟΟΣΑ, που επισημαίνει ότι τόσο η διόγκωση του ελλείμματος, όσο και η αναζωπύρωση του πληθωρισμού σημειώθηκαν στο πρώτο εξάμηνο του 1973 και πριν φθάσουν στην Ελλάδα τα συμπτώματα της διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης. Βλ. Έκθεση του ΟΟΣΑ περί Ελλάδος, 1975, σ. 5. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Μ. Μελετόπουλος, *ό.π.*, σ. 453: «Μετά το 1972 παρουσιάστηκαν πληθωριστικά φαινόμενα, διότι η Δικτατορία τόνωσε τη ζήτηση, αλλά δεν κατόρθωσε να ενισχύσει αντίστοιχα τις παραγωγικές δυνάμεις και κατέφυγε στις εισαγωγές που ανέτρεψαν το εμπορικό ισοζύγιο. Ήδη, προ της παγκόσμιας πετρελαϊκής κρίσης του 1973, στην Ελλάδα είχε αρχίσει η ύφεση».

30. Βλ. Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 287.

επηρέασε αποφασιστικά την πολιτική συγκυρία: «Η ιδεολογική φτώχεια της δικτατορίας είχε αντισταθμιστεί, μέχρι ενός σημείου, από την αύξηση των εισοδημάτων και της κατανάλωσης, που ήταν ένας από τους ουσιαστικούς παράγοντες της παθητικής στάσης απέναντι στη δικτατορία. Η οικονομική κρίση όμως έδωσε ένα τέρμα σε αυτόν τον μηχανισμό παθητικής αποδοχής. Η στρατιωτική δικτατορία έχασε το τελευταίο επιχείρημά της: τη διατήρηση της οικονομικής συνέχειας. Η ωμή βία παρέμεινε το τελευταίο της επιχείρημα».³¹ Η προσπάθεια μετασχηματισμού του καθεστώτος βρέθηκε πλέον σε αδιέξοδο, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού της ιδεολογικής ένδειας με την οικονομική αποτυχία. Όπως επισημαίνεται σχετικά, από πολιτική άποψη, τα θεμέλια της δικτατορίας ήταν πολύ ρηγά για να επιβιώσει σε αυτή τη μεγάλη καθοδική καμπή.³²

Συμπερασματικά, οι οικονομικοί υπεύθυνοι της δικτατορίας έκαναν ό,τι ήταν δυνατόν για να ολοκληρωθεί η διαδικασία της ταχείας εκβιομηχάνισης, που είχε αρχίσει πριν από αυτούς. Έχοντας, μάλιστα, τη δυνατότητα να καταπνίγουν με τη βία κάθε αντίδραση προχώρησαν σε χαριστικές συμβάσεις προς το ξένο κεφάλαιο, αλλά και επιχείρησαν να εφαρμόσουν «μια τραγικά αντιφατική οικονομική πολιτική» (όπως τη χαρακτήρισε ο Α. Παπανδρέου στον υφυπουργό Συντονισμού της χούντας Ορλάνδο, όταν ο τελευταίος τον επισκέφτηκε στις φυλακές Αβέρωφ το 1968),³³ αφού επιχείρησαν να συνδυάσουν την οικονομική ανάπτυξη με την αντιπληθωριστική οικονομία. Τέλος, η όποια ανάπτυξη του αστικού τομέα της οικονομίας στη διάρκεια της επταετίας έγινε δυνατή χάρη στην εισοδηματική συμπίεση του αγροτικού τομέα, που υποχρεώθηκε να αναλάβει τον ρόλο τροφοδότη της ανάπτυξης των αστικών τομέων της οικονομίας.

31. Βλ. Δ. Χαράλαμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 295.

32. Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 291, που σημειώνει επίσης: «Αν η δυσαρέσκεια δεν πήρε πολύ έντονη μορφή όταν η οικονομία βιάδιζε καλά, έγινε ορατή και ισχυρότερη με την οικονομική κρίση του 1972-73. Κατά κάποιο τρόπο, η χούντα ήταν το πρώτο θύμα της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, που έθεσε τέρμα στην επέκταση της ελληνικής οικονομίας κι έκανε τη δικτατορία να χάσει την ορμή της».

33. Βλ. Α.Γ. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Καρανάσος, Αθήνα 1975, σ. 390.

3. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟ-ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1950-1967, ο αγροτικός τομέας είχε βαρύνουσα σημασία για την ελληνική οικονομία. Με ποσοστό 86,4% στο σύνολο των εξαγωγών της χώρας το 1955 και 73% το 1966, αποτέλεσε τον βασικό τροφοδότη της αναπτυξιακής προσπάθειας της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο. Η συνολική αγροτική παραγωγή αυξήθηκε πάνω από 2,5 φορές στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η ευρεία διάδοση των λιπασμάτων, η αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων, η βαθμιαία εκμηχάνιση της γεωργίας επέτρεψαν αυτή τη σημαντική άνοδο της παραγωγής, που στηριζόταν σε ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγικότητας δεδομένης της σημαντικής μείωσης του αγροτικού πληθυσμού εξ αιτίας της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Ωστόσο, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου διαπιστώνεται μια υστέρηση του αγροτικού προϊόντος σε σχέση με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, εφόσον το τελευταίο αυξάνεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 7%, ενώ το ακαθάριστο γεωργικό προϊόν αυξάνεται μόνο κατά 3% κατά μέσο όρο ετησίως.³⁴ Ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, τα ποσοστά της συμβολής της γεωργίας στο ΑΕΠ μειώνονται διαρκώς σε αντίθεση με τη διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα.³⁵ Επιπλέον, η μεταποίηση αυξήθηκε στη διάρκεια αυτής της περιόδου κατά 127% ταχύτερα του γεωργικού τομέα.³⁶

Εξάλλου, η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος κυμάνθηκε σε σαφώς χαμηλότερα επίπεδα από την αύξηση του συνολικού εισοδήματος της οικονομίας μετά τον πόλεμο. Σε σταθερές τιμές, αυξήθηκε κατά 51% στην περίοδο 1951-1960 και κατά 25% στην περίοδο 1961-1967, ενώ στις ίδιες περιόδους το συνολικό εισόδημα της οικονομίας αυξήθηκε κατά 70% και 48,5% αντίστοιχα. Ως άμεση συνέπεια αυτής της διαφοράς, προκύπτει το χαμηλό επίπεδο του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος τόσο σε απόλυτα μεγέθη, όσο και αν εκτιμηθεί σε σχέση με το συνολικό μέσο εισόδημα. Σύμφωνα με

34. OCDE, *La politique agricole en Grèce*, Παρίσι 1973, σ. 7.

35. Έτσι, η συμμετοχή της γεωργίας στη διαμόρφωση του ΑΕΠ έπεσε από το 28,5% του 1950 στο 18,5% το 1970, ενώ η αντίστοιχη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα αυξήθηκε από 26,5% σε 48,7% στη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Βλ. Λ. Καμαρινού, *Γεωργία και αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978, σ. 66.

36. Βλ. Γ. Κουτσουμάρης, *Γεωργική ανάπτυξη και γεωργική οικονομική πολιτική*, Αθήνα 1987, σ. 43.

σχετικούς υπολογισμούς, στην περίοδο 1950-1967 και σε σταθερές τιμές 1958, το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα αποτελούσε το μισό περίπου του μέσου κατά κεφαλή εισοδήματος του συνόλου των τομέων της οικονομίας.³⁷ Σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση, ενώ το 1951 το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα αποτελούσε το 83,3% του μέσου εθνικού εισοδήματος, η αναλογία αυτή έπεσε το 1961 στο 60,3% και το 1971 στο 51,1%.³⁸ Είναι, επίσης, ενδεικτικό ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1960, το κατά κεφαλή εισόδημα στην Αθήνα ήταν περίπου 2,5 φορές υψηλότερο από το εισόδημα στη Θράκη ή στην Ήπειρο, ενώ την ίδια εποχή στον πληθυσμό της Αθήνας, που αποτελούσε το 26% του συνολικού πληθυσμού, αντιστοιχούσε το 53% της ολικής αγοραστικής δύναμης της χώρας.³⁹

Η περιοριστική αυτή πολιτική και η δραστική μείωση των εισοδηματικών ευκαιριών εις βάρος του αγροτικού τομέα είχε ως αποτέλεσμα την έντονη έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, που αναζήτησε την εξασφάλιση της επιβίωσης είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα είτε στην εξωτερική μετανάστευση. Κατά την περίοδο 1951-1971, σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της ΕΣΥΕ, καταγράφηκε μια έξοδος από την ύπαιθρο 1.351.117 ατόμων, από τα οποία 674.941 κατευθύνθηκαν προς τα αστικά κέντρα και 676.176 προς την εξωτερική μετανάστευση.⁴⁰ Ιδιαίτερα επλήγησαν οι ορει-

37. Βλ. Α. Καμαρινού, *ό.π.*, σ. 142-143.

38. Βλ. Ν. Βεργίκος, *Η Ελλάδα μπροστά στην δεκαετία του '80*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 116.

39. Βλ., σχετικά, Σπ. Παπασηλιόπουλος, «Η ελληνική οικονομία πριν και μετά την τελευταία δικτατορία», στο Σπ. Παπασηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 130· Β. Φίλιας, *Δοκίμια κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα 1974, σ. 277, και Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1983, σ. 122-125. Ενδεικτικά αναφέρεται στο τελευταίο ότι το 1964 μόνο το 19,7% των αγροτικών νοικοκυριών διέθετε ηλεκτρικό φως και μόνο το 10,9% τρεχούμενο νερό, ενώ το 80,3% των αγροτικών νοικοκυριών χρησιμοποιούσε ως μέσο μαγειρέματος καυσόξυλα. Ακόμη και το 1974, και παρά τη σημαντική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης που είχε στο μεταξύ επέλθει, το 40,2% των αγροτικών νοικοκυριών δεν διέθετε κανένα διαρκές καταναλωτικό αγαθό (τηλέφωνο, ηλεκτρικό ψυγείο, πλυντήριο, τηλεόραση, αυτοκίνητο).

40. Η μαζική μετανάστευση στο εξωτερικό λειτούργησε σαν πολιτική ασφαλιστική δικλείδα. Μείωσε την ανεργία στις πόλεις και, με τα εμβάσματα των μεταναστών, βελτίωσε το ελληνικό ισοζύγιο πληρωμών και ενίσχυσε το πενιχρό εισόδημα των νοικοκυριών του χωριού. Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 283. Το ίδιο επισημαίνει και ο Δ. Χαφαλάμπης, *ό.π.*, σ. 83: «Η μετανάστευση είχε θετικά αποτελέσματα για τη σταθεροποίηση της εξουσίας [...] γιατί σταθεροποίησε την κατα-

νές και απομονωμένες περιοχές στις οποίες παρατηρήθηκαν φαινόμενα ερήμωσης και μάζικης εγκατάλειψης ολόκληρων χωριών. Ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε από το 47,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας το 1951 στο 35,2% το 1971.⁴¹ Στην ίδια περίοδο παρουσιάζεται με μεγαλύτερη ένταση η μείωση του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος από το 53,8% το 1951, κατέρχεται στο 40,6% το 1971.⁴²

Μετά τη μετακίνηση ενάμισι περίπου εκατομμυρίου αγροτών προς τις πόλεις και το εξωτερικό, η αγροτική παραγωγή χρησιμοποιείται ως μια βάση επέκτασης για τη βιομηχανία, ιδιαίτερα στον τομέα λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και, δευτερευόντως, των μηχανικών μέσων παραγωγής. Ταυτόχρονα, οι επενδύσεις στην οικοδομή, η αυξανόμενη σημασία των άδηλων πόρων και των εισαγωγών κεφαλαίων και η σταδιακή ανάπτυξη του τουρισμού συμπληρώνουν την εικόνα της ταχείας οικονομικής ανάπτυξης στις δεκαετίες του 1950 και του 1960.⁴³ Ας σημειωθεί πάντως, ότι το ξεπέραςμα του αγροτικού χαρακτήρα της οικονομίας συντελέστηκε σε όφελος όχι τόσο της βιομηχανίας, αλλά κυρίως του ήδη διογκωμένου τομέα των υπηρεσιών.⁴⁴

Γίνεται, έτσι, φανερό ότι στο πλαίσιο της γενικότερης οικονομικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων που επιλέχθηκαν στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου, το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε

ναλιωτική ικανότητα, άμεσα των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων και έμμεσα των μεσαίων, μέσω της εξισορρόπησης του ισοζυγίου πληρωμών».

41. Αντίστοιχα ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε από 37,7% το 1951 σε 43,3% το 1961 και σε 53,2% το 1971 τροφοδοτώντας την εκρηκτική ανάπτυξη της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τις απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ, το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας αυξήθηκε πληθυσμιακά κατά 34,4% μεταξύ 1951-1961 και κατά 27,1% μεταξύ 1961-1971, ενώ η πληθυσμιακή αύξηση της Θεσσαλονίκης ήταν 25,8% και 46,4% αντίστοιχα.

42. Αντίστοιχα οι απασχολούμενοι στον δευτερογενή τομέα αυξήθηκαν από 19,4% σε 26,5% και στον τριτογενή από 26,8% σε 32,9%. Βλ. ΑΤΕ, *Εξελίξεις βασικών μεγεθών της αγροτικής οικονομίας*, Αθήνα 1985, σ. 81.

43. Βλ., σχετικά, Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 70-71. Την αγροτική έξοδο συνόδευσε την ίδια περίοδο μια τεράστια μεταφορά «πλεονάσματος» στις αστικές περιοχές για την αγορά οικοπέδων και κατοικιών. Βλ. Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 222, και Ν. Μαραβέγιας, *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1992, σ. 71.

44. Βλ. Κ. Βαΐτσος - Τ. Γιαννίσης, *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα 1987, σ. 31-35.

στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ στη γεωργία ανατέθηκε ο ρόλος του συμπληρωματικού κλάδου, που όφειλε να τροφοδοτεί τον «εθνικό» κλάδο και να συμβάλλει στην ανάπτυξή του.⁴⁵ Εξαιτίας της ψαλίδας των τιμών, αλλά και χάρη στο σοβαρό συναλλαγματικό πλεόνασμα και στο άφθονο εργατικό δυναμικό που εξασφάλιζε στους άλλους τομείς της οικονομίας, ο αγροτικός τομέας επιτέλεσε –και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας– μερικές από τις «κλασικές» λειτουργίες που χαρακτηρίζουν τις αναπτυσσόμενες χώρες. Η μεταφορά πόρων από τη γεωργία προς τους αστικούς τομείς της οικονομίας γινόταν επίσης είτε με τη διατήρηση των κρατικών επενδύσεων στη γεωργία σε πολύ χαμηλά επίπεδα είτε με τη διαρκή χρέωση των αγροτών στην ΑΤΕ με τη μορφή δανείων, των οποίων συντριπτικό ποσοστό αποτελούσαν τα βραχυπρόθεσμα δάνεια.

Έτσι, η πλήρης κυριαρχία στο πολιτικό επίπεδο των συντηρητικών δυνάμεων κατά την περίοδο 1950-1967, η οποία εκφραζόταν σε ένα «ημι-κοινοβουλευτικό καθεστώς»⁴⁶ που επιβλήθηκε στη χώρα, έβρισκε το αντίστοιχό της στο οικονομικό επίπεδο με την επιβολή ενός μοντέλου συσσώρευσης, το οποίο απέβλεπε στη συσσώρευση και συγκέντρωση και γρήγορη ανάπτυξη των κλάδων που βρίσκονταν στον άμεσο έλεγχο της μεταπρατικής αστικής τάξης, όπως η οικοδομή, η μεταποίηση, η ναυτιλία, ο τουρισμός και τα μεγάλα τεχνικά έργα.⁴⁷

45. Ο Ν. Μαραβέγιας, *ό.π.*, σ. 52, σημειώνει σχετικά: «Στα πλαίσια αυτά η αγροτική πολιτική προσπάθησε όχι μόνο να «βοηθήσει» αλλά και να «υποχρεώσει» τον αγροτικό τομέα να συμβάλλει, όσο το επέτρεπαν οι πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες, στη δημιουργία εννοϊκών συνθηκών για τη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού κεφαλαίου στο μη αγροτικό τομέα της οικονομίας». Ο Π. Λινάρδος-Ρυλιμόν, *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 59, επισημαίνει επίσης ότι «ο οικονομικός και πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων στον βιομηχανικό τομέα είχε ως απαραίτητο συμπλήρωμα την πολιτική συγκράτηση σε χαμηλότερο ακόμα επίπεδο των αγροτικών εισοδημάτων. Αν πάρουμε υπόψη ότι, στη δεκαετία του 1960, η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα ήταν περίπου τριπλάσια από ό,τι στη μεταποίηση, μπορούμε να αντιληφθούμε τη σημασία αυτής της πολιτικής για την όλη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου».

46. «Ένα καθεστώς όπου το εκλογικό δικαίωμα ήταν μεν 'καθολικό', συνοδευόταν όμως παράλληλα από συστηματικό ταξικό αποκλεισμό». Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 269.

47. Βλ. Α. Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1986, σ. 60-61.

4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΣΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ (1967-1974)

Η οικονομική πολιτική της δικτατορίας επιφύλασσε στον αγροτικό τομέα τον ρόλο του «συμπληρώματος» των άλλων τομέων οικονομικής δραστηριότητας (οικοδομές, τουρισμός, μεταποίηση) που είχαν προτεραιότητα στην αναπτυξιακή διαδικασία. Προκειμένου να γίνει αποδεκτή από τον αγροτικό κόσμο αυτή η πολιτική, συνδυάστηκε με φραστικές διακηρύξεις (όπως αυτές του υπουργού Γεωργίας Ματθαίου ότι πρέπει να σταματήσει η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο στη γεωργία, να περιοριστεί ο παρασιτικός ρόλος των μεσαζόντων, να ενδυναμωθούν οι συνεταιρισμοί), αλλά και με μέτρα καθαρά δημαγωγικού χαρακτήρα (όπως η διαγραφή των αγροτικών χρεών, η αύξηση των συντάξεων, κλπ.).⁴⁸

Έτσι, μερικές εβδομάδες μετά την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου και ενώ εκατοντάδες στελέχη του αγροτικού και συνεταιριστικού χώρου είχαν οδηγηθεί στις φυλακές,⁴⁹ δημοσιεύονται οι αναγκαστικοί νόμοι 31 και 28 που προβλέπουν, από τη μια, τη διάλυση των αγροτικών συλλόγων και την αντικατάσταση των αιρετών διοικήσεων των συνεταιρισμών όλων των βαθμίδων και της ΠΑΣΕΓΕΣ

48. «...Η αγροτική μας πολιτική θα' χει σαν αντικειμενικό σκοπό την ευημερία της αγροτιάς, την ανακούφισή της, την προκοπή της. Για να πάμε μπροστά, τόσο από οικονομικής όσο και από κοινωνικής απόψεως, πρέπει να σταματήσει η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο σε κάθε εκδήλωση οικονομικής ζωής και να απελευθερωθεί ο εργαζόμενος λαός από την οικονομική καταπίεση. Πρώτο μέλημά μας θα είναι η προστασία της εγχωρίου παραγωγής [...] Δεν είναι δυνατόν να αφήσουμε τις τιμές των αγροτικών προϊόντων να διαμορφώνονται όπως μέχρι σήμερα. Βαρέθηκαν πια οι αγρότες να ακούν το τροπάρι περί διαμορφώσεως των τιμών στη διεθνή αγορά. Γιατί όλοι γνωρίζουν ότι η τιμή του προϊόντος, του μόχθου και του ιδρώτα τους, για να φθάσει από τον παραγωγό ως τον τελευταίο καταναλωτή, περνώντας από αρκετά χέρια, ανεβαίνει συνεχώς. Αυτή η διαφορά τιμής, είναι κέρδη του παραγωγού, που του τα παίρνουν παρασιτικά επαγγέλματα. Είμεθα αποφασισμένοι να θέσουμε τέρμα σε αυτή την απαράδεκτη κατάσταση και να εξασφαλίσουμε στον αγρότη τη σωστή αμοιβή του μόχθου του. Γι' αυτό θα γίνεται συγχέντρωση των προϊόντων μέσω των συνεταιρισμών διαθέσεως και πώληση μέσω αυτών στις αγορές...». Βλ. «Οι οικονομικοί στόχοι της νέας κυβερνήσεως», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4 Μαΐου 1967.

49. «Είναι ψευδές εκείνο που διακηρύσσουν οι εις το Παραπέτασμα παρεπιδημούντες κομμουνιστάι, ότι αποκεφαλίζομεν το Αγροτικόν Κίνημα. Απλώς κόψαμε τα κεφάλια της Λερναίας Ύδρας που είχαν αγκαλιάσει τον Αγροτικόν λαόν». (Λόγος του υπουργού Γεωργίας, Α. Ματθαίου, βλ. «Τα νέα Διοικητικά Συμβούλια ΠΑΣΕΓΕΣ, ΚΥΔΕΠ & Ελαιουργικής», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 3-8, 1967, σ. 88).

με διορισμένες από το νέο καθεστώς και, από την άλλη, την αύξηση κατά 70% των αγροτικών συντάξεων και την επέκταση της νοσοκομειακής περίθαλψης για τους αγρότες και στις ιδιωτικές κλινικές με έξοδα του ΟΓΑ.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, σε όλη τη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας, η πολιτική καθήλωσης των αγροτικών τιμών και εισοδημάτων που θα ακολουθήσει θα συνοδευτεί από μέτρα αστυνόμευσης και αυταρχισμού από τη μια, και από δημιουργικές παραχωρήσεις από την άλλη, με σκοπό την ενσωμάτωση του πληθυσμού της υπαίθρου στις πολιτικές επιλογές του στρατιωτικού καθεστώτος.

Πιο συγκεκριμένα, η αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων των συνταγματαρχών είχε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: πρώτον, την ολοένα μειούμενη συμμετοχή της γεωργίας στη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Αυτό ήταν αναμενόμενο καθώς οι εξελίξεις σχετικά με τη συμμετοχή της γεωργίας στη συνολική παραγωγή είχαν ξεκινήσει πριν από τη δικτατορία. Έτσι, η συμβολή της γεωργίας στο ΑΕΠ από 22,1% το 1966 πέφτει στο 15,5% το 1973 και του αγροτικού εισοδήματος στο εθνικό εισόδημα από το 25% στο 20,6%. Παράλληλα η μερίδα των αγροτικών επενδύσεων στο σύνολο των επενδύσεων της χώρας μειώθηκε από 13% το 1966 σε επίπεδα κάτω του 10% το 1972, ενώ ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανόδου του γεωργικού προϊόντος από 3% στην περίοδο 1958-1966 έπεσε στο 1,7% στην περίοδο 1967-1973.⁵⁰ Επιπλέον, το πενταετές σχέδιο της δικτατορίας 1968-1972 προβλέπει ότι η διαφορά του ακαθάριστου κατά κεφαλή προϊόντος μεταξύ της γεωργίας και των αστικών τομέων της οικονομίας θα διευρυνθεί και από 735 δολάρια το 1967 θα φθάσει τα 970 δολάρια το 1972!⁵¹

Δεύτερον, οι τιμές των βασικών αγροτικών προϊόντων διατροφής «πάγωσαν» στη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας. Χαρακτηριστικές είναι οι διακυμάνσεις των τιμών ορισμένων ενδεικτικών προϊόντων στην πενταετία 1966-1971: το μαλακό σιτάρι από

50. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», *ό.π.*, σ. 32.

51. Το 1967 το ακαθάριστο κατά κεφαλή προϊόν στη γεωργία ήταν 335 δολάρια και των λοιπών τομέων 1070 δολάρια. Σύμφωνα με τις προβλέψεις του πενταετούς προγράμματος, το 1972 το προϊόν στη γεωργία θα έφτανε στα 460 δολάρια και των λοιπών κλάδων στα 1.430 δολάρια. Βλ. τις παρατηρήσεις της ΠΑΣΕΓΕΣ για το πενταετές πρόγραμμα στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 31/10/1968. Σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση, το 1969 το κατά κεφαλή αγροτικό εισόδημα ήταν 275 δολάρια, ενώ στους άλλους τομείς της οικονομίας είχε φτάσει τα 1.240 δολάρια. Βλ. Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 54.

τις 2,5 έφτασε στις 2,4 δρχ./κιλό, το σκληρό σιτάρι από τις 3,3 στις 3,4 δρχ./κιλό, οι τομάτες από τις 2,2 στις 1,6 δρχ./κιλό, η κορινθιακή σταφίδα από τις 8 στις 7 δρχ./κιλό, οι πατάτες από τις 2,3 στις 2,4 δρχ./κιλό, το καλαμπόκι από τις 2,6 στις 2,7 δρχ./κιλό.⁵² Η πολιτική παγώματος των τιμών συνδεόταν εμφανώς με τον ρόλο των «μεσαζόντων» που ήθελε να καταπολεμήσει η κυβέρνηση της δικτατορίας. Όμως, μια τέτοια πολιτική είχε έντονα αρνητικές συνέπειες στα αγροτικά εισοδήματα παρά στους μεσαζόντες. Οι τελευταίοι είχαν σαφώς περισσότερες δυνατότητες να διαφοροποιήσουν τα προϊόντα που εμπορεύονταν και να προσαυξήσουν τις τιμές.⁵³

«Είναι έντονη η συναίσθηση ότι η γεωργία καθ' όλη την πενταετία 1968-1972 θεωρήθηκε σαν μια πηγή πλούτου που τη δημιουργούσαν άνθρωποι, που δεν είχαν όπως οι λοιπές κατηγορίες των πολιτών τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες οικονομικές απαιτήσεις», έγραφε στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* τον Ιανουάριο του 1974 ένας πρώην υποδιευθυντής της ΑΤΕ, υπολογίζοντας σε 600-700 εκατ. δρχ. την απώλεια εισοδήματος την οποία είχαν υποστεί οι έλληνες σιτοπαραγωγοί εξ αιτίας της σταθερής τιμής του ψωμιού στη διάρκεια αυτής της πενταετίας.⁵⁴ Η πολιτική φτηνών μέσω διατροφής επέτρεψε την καθήλωση του εργατικού μισθού σε χαμηλά επίπεδα, και αποτέλεσε σημαντική ενίσχυση στη βιομηχανία, μέσω της αύξησης των περιθωρίων του καπιταλιστικού κέρδους των επιχειρήσεων.⁵⁵ Όπως σημείωνε η εφημερίδα *Το Βήμα* τον Ι-

52. ΑΤΕ, *ό.π.*, σ. 120-142.

53. Τελικά, οι μεσαζόντες δεν καταπολεμήθηκαν, σε αντίθεση με όσα είχε δηλώσει ως πρόθεση ο τότε υπουργός Γεωργίας, Α. Ματθαίου.

54. Βλ. Λ. Λιακατάς, «Η ελληνική γεωργία κατά την πενταετία 1968-1972», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10 Ιανουαρίου 1974.

55. Ο Π. Λινάρδος-Ρυλιμόν σημειώνει ότι η συμπίεση της αμοιβής της γεωργικής εργασίας αναδεικνύεται σε γενικότερο διαρθρωτικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου και επισημαίνει ότι η αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία στην περίοδο ως το 1974, «δεν μεταφράστηκε σε παράλληλη αύξηση του εισοδήματος, πράγμα που σημαίνει ότι η βιομηχανία προσπάθησε να αξιοποιήσει όσο ήταν δυνατόν τις συνολικές πολιτικές προϋποθέσεις που επέτρεπαν αυτή την πολιτική αγροτικών τιμών». Βλ. Π. Λινάρδος-Ρυλιμόν, *ό.π.*, σ. 58. Ο Ν. Μουζέλης τονίζει ότι, λόγω της χαμηλής απόδοσης των αγροτικών επενδύσεων, το μεγάλο ιδιωτικό κεφάλαιο απέφευγε τις επενδύσεις στην ύπαιθρο, όπου δε ενεπλάκη στη γεωργία, λειτουργήσε περισσότερο στη σφαίρα της κυκλοφορίας και όχι της παραγωγής: «Στην πραγματικότητα, είτε τροφοδοτούσε τη ντόπια είτε τη διεθνή αγορά, το εμπορικό κεφάλαιο κατάφερε να απομυζήσει ουσιαστικά τους μικρούς και ανοργάνωτους καλλιεργητές και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη σχετική περιθωριοποίη-

ούλιο του 1972: «...Η γεωργία στην Ελλάδα συνεχίζει να καταβάλλει τα έξοδα της βιομηχανικής και τουριστικής ανάπτυξης της χώρας [...] Η καθήλωση των αγροτικών τιμών επιφέρει ως συνέπεια –εάν τούτο δεν επιδιώκεται συνειδητώς από την κρατική οικονομική πολιτική– την διατήρηση του χαμηλού κόστους ζωής στα αστικά κέντρα και την εξασφάλιση φθηνής εργατικής δύναμης. Στις συνθήκες αυτές ο αγροτικός τομέας καλείται να φέρει ένα σημαντικό βάρος, ίσως το σημαντικότερο της βιομηχανικής αναπτύξεως».⁵⁶ Ταυτόχρονα, το συνολικό ποσοστό καταναλωτικών δαπανών των αγροτών σε σχέση με αυτό των υπόλοιπων κατηγοριών του πληθυσμού μειωνόταν σταθερά.

Οι τιμές ορισμένων αγροτικών πρώτων υλών (όπως π.χ. του βαμβακιού και του καπνού) έμειναν σχετικά στάσιμες στη διάρκεια της δικτατορίας. Σε κάθε περίπτωση, οι ρυθμοί αύξησης των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων ήταν μεγαλύτεροι της αύξησης των τιμών της πρώτης ύλης τους, με αποτέλεσμα να προκύπτουν σημαντικά κέρδη για τις αντίστοιχες βιομηχανίες. Ακόμη, σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος λάμβανε χώρα και μέσα από την πώληση βιομηχανικών εισροών στη γεωργία (μηχανήματα, λιπάσματα κλπ.) εξ αιτίας της ταχύτερης αύξησης της τιμής αυτών των προϊόντων, σε σύγκριση με τις τιμές των αγροτικών.⁵⁷ Χαρακτηριστικές είναι οι αντιδράσεις θεσσαλών καλλιεργητών όπως καταγράφονται σε μία ανταπόκριση του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* τον Νοέμβριο του 1973: «...Η καθήλωση των τιμών

ηση των ελληνικών αγροτών και τη συστηματική μεταφορά των πόρων από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα». Βλ. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 275.

56. Βλ. *Το Βήμα*, 15/7/1972.

57. Οι Καράγιωργας - Πάκος αποδίδουν τη δεινή εισοδηματική θέση των αγροτών κατά τη μεταπολεμική περίοδο στην εκμετάλλευσή τους από το μεταπρατικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο: «Τα κεφάλαια αυτά φαίνεται να αποσπούν μεγάλο μέρος της υπεραξίας που παράγουν οι αγρότες. Αυτό γίνεται τόσο με την πώληση στους αγρότες των βασικών εισροών (μηχανήματα, φυτοφάρμακα, λιπάσματα, κ.ά.) σε υψηλές τιμές, όσο και με την αγορά από τους μεταπράτες των αγροτικών προϊόντων σε χαμηλές τιμές. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στη χώρα δεν είναι οργανωμένοι αποτελεσματικά σε τόση έκταση ώστε να είναι σε θέση να υποκαταστήσουν τους μεσάζοντες, πράγμα που θα βοηθούσε σημαντικά στη βελτίωση της εισοδηματικής κατάστασης του αγρότη και θα άμβλυνε τις ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος». Βλ. σχετικά: Σ. Καράγιωργας - Θ. Πάκος, «Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 267-286.

των προϊόντων μας εξαφανίζει τελείως το κέρδος και, συνεπώς, προτείνει σε έναν μεγάλο αριθμό συναδέλφων μας να εγκαταλείψουν την γεωργία [...] Κι όμως, το κράτος καθλώνοντας με αστυνομικό και βίαιο τρόπο τις τιμές μας, αφήνει πλήρη και απεριόριστη ελευθερία τιμών σ' όλους αυτούς οι οποίοι μας προμηθεύουν τα υλικά (π.χ. τρακτέρ), των οποίων έχουμε ανάγκη για τις καλλιέργειες μας...».⁵⁸

Ως αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, οι εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των κατοίκων των αστικών και αγροτικών περιοχών διευρύνθηκαν στη διάρκεια της επταετίας. Στη περίοδο 1967-1970, σημειώνεται πτώση του μέσου ποσοστού αύξησης του αγροτικού εισοδήματος σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη τετραετία 1963-1966.⁵⁹ Αντίθετα, τα ποσοστά αύξησης του κατά κεφαλήν αστικού εισοδήματος παραμένουν σταθερά μετά το 1967 και, πάντως, αισθητά υψηλότερα από τα ποσοστά του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος.⁶⁰ Όπως σημειώνει ο Σάκης Καράγιωργας «η εισοδηματική θέση των αγροτών [...] χειροτέρευσε σημαντικά σε σύγκριση με τον αστικό πληθυσμό. Ο ρυθμός αυξήσεως του κατά κεφαλήν αγροτικού εισοδήματος (σε τρέχουσες τιμές) από 11% την περίοδο 1963-1966 έπεσε στο 6,2% την περίοδο 1968-1971, ενώ το κατά κεφαλήν αστικό εισόδημα εξακολούθησε να αυξάνει με ρυθμό γύρω στο 9,5%».⁶¹ Τέλος η Μ. Πετμεξίδου-Τσουλουβή επισημαίνει και την περιφερειακή διάσταση του ζητήματος των αυξανόμενων εισοδηματικών ανισοτήτων στη διάρκεια της δικτατορίας: ενώ οι κάτοικοι του λεκανοπεδίου της Αττικής μειώνουν το ποσοστό δαπανών για βασικές βιοτικές ανάγκες και αυξάνουν το ποσοστό δαπανών για ποιοτικά αγαθά και υπηρεσίες, κάτι αντίστοιχο δεν καταγράφεται στην υπόλοιπη Ελλάδα και, πολύ περισσότερο, στις αγροτικές περιοχές.⁶²

Η εκροή του αγροτικού πλεονάσματος εκτός αγροτικού χώρου είχε ως συνέπεια, από τη δεκαετία του 1950 ήδη, τον περιορισμό του επιπέδου διαβίωσης των αγροτών και τη σταδιακή εγκατάλειψη της υπαίθρου από ένα σημαντικό τμήμα του αγροτικού πληθυ-

58. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 22 Νοεμβρίου 1973.

59. Δ. Σιωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής...», *ό.π.*, σ. 125.

60. Γ. Πεσμαζόγλου, «Η Ελληνική οικονομία μετά το 1967», *ό.π.*, σ. 137 και 143.

61. Σ. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», *ό.π.*, σ. 31.

62. Βλ. Μ. Πετμεξίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 89.

σμού. Οι υπεύθυνοι της αγροτικής πολιτικής της δικτατορίας, αν και πλειοδοτούσαν σε διακηρύξεις υπέρ της παραμονής του πληθυσμού στην ύπαιθρο⁶³ εκθειάζοντας την «αγνότητα» και την «καθαρότητα» της αγροτικής ζωής,⁶⁴ στην πράξη διαμόρφωναν τις συνθήκες που εννοούσαν ακόμη περισσότερο την αγροτική έξοδο. Η τάση μετακίνησης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και το λεκανοπέδιο της Αττικής παρέμεινε το ίδιο έντονη, ενώ η μετανάστευση προς το εξωτερικό, μετά από μια πρόσκαιρη ύφεση, αρχίζει πάλι να διογκώνεται: ενώ το 1968 έφυγαν 50.000 άτομα, το 1969 έφυγαν 91.000 και το 1970 93.000 άτομα.

Οι εξελίξεις αυτές έλαβαν χώρα παρά τα πρώτα φιλολαϊκά μέτρα που έλαβε η δικτατορία υπέρ των αγροτών (αύξηση συντάξεων, νοσοκομειακή περίθαλψη, ενδυνάμωση των συνεταιρισμών),

63. «Τέλος, ξεχωριστή σημασία θα δώσουμε στο χωριό. Το βασικό κύτταρο του Εθνικού μας οργανισμού. Να σταματήσει η αστυφιλία. Να ζήσουν οι αγρότες μας ανθρώπινη ζωή. Να νοιώθουν οι νέοι μας ευτυχημένοι στο Χωριό τους και να νοιώθουν υπερήφανοι γι' αυτό». (Μήνυμα του υπουργού Γεωργίας, Α. Ματθαίου, προς τους αγρότες, βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 3-8, 1967, σ. 82). Σε άλλες περιπτώσεις, οι υπεύθυνοι της χούντας επιχειρούσαν απλώς να εκλογικεύσουν και να εξωραϊσουν το ρεύμα της αγροτικής εξόδου: «Δεν θα πρέπει να διερωτώμεθα τι θα απογίνωμεν εκ της ελαττώσεως του αριθμού των αγροτών. Απλώς θα γίνωμεν χώρα γεωργικώς εκσυγχρονισμένη, ακμαία, ανταγωνιστική και ευημερούσα. Αλλωστε πώς θα εμποδίσωμεν το παιδί του αγρότου να ευρύνητας φιλοδοξίας του και να τας κατευθύνη προς την επιστήμην, τα γράμματα, τας τέχνας, το εμπόριον, που ευδοκιμούν εις την πόλιν; Δεν συνιστώμεν, βεβαίως, εγκατάλειψιν του χωριού. Αντιθέτως πράττομεν ό,τι δυνατόν, διά να τονίσωμεν την προς αυτό αγάπην. Αλλά και δεν έχομεν το δικαίωμα να απαγορεύσωμεν τας άλλας προτιμήσεις, όταν υπάρχει τρόπος αντί να μειούται, να αυξάνη η παραγωγή». («Ραγδαίως αναπτύσσεται η Ελληνική Γεωργία. Συνέντευξις του Γεν. Γραμματέως του Υπουργείου Γεωργίας κ. Χ. Μίχαλου προς την τηλεόρασιν των Ενόπλων Δυνάμεων», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 1, 1970, σ. 5).

64. «Δεν πρέπει ο αγρότης να σκέπτεται όπως άλλοτε, και όνειρόν του να είναι πότε αυτός ή τουλάχιστον τα παιδιά του θα ξεσπιτωθούν από το χωριό και πηγαίνοντας εις την πόλιν θα γίνουν αστοί. Η σκέψις αυτή είναι απαράδεκτος, διότι είναι τόσο επικίνδυνος, ώστε θα έχη θανάσιμα αποτελέσματα διά το έθνος, εάν δεν την αναστείλωμεν και δεν θέσωμεν τα αντικειμενικά δεδομένα διά την εξάλειψίν της. Σήμερον, με τα μέσα της συγκοινωνίας, με τα μέσα του τεχνικού πολιτισμού, με τα μέσα τα οποία έχομεν να επικοινωνώμεν με τον κόσμον και να έχωμεν επαφήν με τα προηγμένα αγαθά του πολιτισμού, η ζωή είναι δυνατόν να είναι περισσότερον ωραία εις το άγιον, ελεύθερον και καθαρό χωριό, από ό,τι εις την μολυσμένην ατμόσφαιραν της πόλεως». (Εξαγγελία του Γ. Παπαδόπουλου περί απόσβεσης των αγροτικών χρεών, 30-3-1968, βλ. Γ. Παπαδόπουλος, *Το Πίστωμά μας*, τόμ. Β', Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα 1968, σ. 92).

με αποκορύφωμα την παραγραφή των αγροτικών χρεών (ύψους 7,5 δις δρχ.) τον Μάρτιο του 1968 λίγους μήνες πριν από το δημοψήφισμα για την έγκριση του Συντάγματός της. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ρύθμιση ή η αναστολή πληρωμής των γεωργικών και συνεταιριστικών χρεών προς την ΑΤΕ, που δημιουργήθηκαν κυρίως εξαιτίας της κρατικής αγροτικής πολιτικής, υπήρξε μια αρκετά διαδεδομένη πρακτική των ελληνικών κυβερνήσεων στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Στις κοινοβουλευτικές περιόδους, ήταν συνήθως αποτέλεσμα πολιτικού συμβιβασμού μεταξύ των μεγαλύτερων πολιτικών κομμάτων και αφορούσε αναστολή άμεσων πληρωμών, συμψηφισμούς ή μείωση των χρεολυτικών τόκων. Πάντως, καμία κοινοβουλευτική κυβέρνηση δεν προχώρησε σε παραγραφή των χρεών, θεωρώντας ότι παρόμοια πρακτική θα διατάρασσε τα συναλλακτικά ήθη και την αξιοπιστία των πιστωτικών ιδρυμάτων. Ωστόσο, η δικτατορία των συνταγματαρχών δεν ήταν η μόνη κυβέρνηση της χώρας που έλαβε παρόμοια μέτρα στον 20ό αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι τριάντα χρόνια νωρίτερα, το 1938, η δικτατορία Μεταξά προχώρησε στην παραγραφή των συσσωρευμένων αγροτικών χρεών της μεσοπολεμικής περιόδου. Είναι σαφές ότι με αυτή την ενέργεια ευνοήθηκε η οικονομική ανευθυνότητα.

Ωστόσο, συνολικά κρινόμενη, η αγροτική πολιτική της δικτατορίας ήταν περιοριστική και όχι επεκτατική. Αυτό φαίνεται από την εξέλιξη των δαπανών για την αγροτική πολιτική τιμών και εισοδημάτων, οι οποίες στην περίοδο 1968-1973 μειώνονται στο 6,9% των συνολικών δαπανών του προϋπολογισμού, έναντι 8,8% της περιόδου 1962-1967.⁶⁵ Η συγκράτηση της αύξησης των αγροτικών δαπανών άφησε κάποια μεγαλύτερα περιθώρια για τη διαρθρωτική πολιτική, χωρίς να σημαίνει ότι η κατανομή των δαπανών ανταποκρινόταν στις πραγματικές ανάγκες του αγροτικού τομέα. Οι δαπάνες για έρευνα και εκπαίδευση ήταν ελάχιστες και για την πολιτική γης ανύπαρχτες, όπως και στις προηγούμενες περιόδους. Σημαντική διαφοροποίηση υπάρχει μόνο στο επίπεδο των ιδιωτικών επενδύσεων στον αγροτικό τομέα, η οποία οφείλεται στη χρηματοδότηση της ΑΤΕ και εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της επεκτατικής πιστωτικής πολιτικής της δικτατορίας (που οδήγησε, τελικά, σε πληθωριστική έκρηξη το 1973). Τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελλη-

65. Βέβαια οι δαπάνες αυτές θα ήταν μεγαλύτερες εάν συνυπολογίζονταν και τα διαγραφέντα χρέη (στην περίπτωση που θεωρούνταν μια «εφάπαξ», «ad hoc» επιδότηση).

νικής γεωργίας και τις αποτυχίες της ακολουθούμενης αγροτικής πολιτικής καταγράφουν και οι ετήσιες εκθέσεις του ΟΟΣΑ για την ελληνική οικονομία. Ειδικότερα, η έκθεση που δημοσιεύτηκε το 1971, αν και αναφέρεται επαινετικά στα επιτεύγματα του αστικού τομέα της οικονομίας, επισημαίνει ότι στον χώρο της αγροτικής οικονομίας οι εξελίξεις ήταν λιγότερο ευνοϊκές: παρά την αύξηση των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων, αναφέρεται ότι δεν πραγματοποιήθηκε η ζητούμενη μετατόπιση του κέντρου βάρους της αγροτικής παραγωγής από τα δημητριακά προς την παραγωγή κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων. Επισημαίνεται, επίσης, ότι το συνολικό αγροτικό προϊόν της περιόδου 1968-1970 ήταν χαμηλότερο από αυτό της προηγούμενης περιόδου 1965-1968, καθώς και ότι, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις του καθεστώτος, δεν επιτεύχθηκε μια ευνοϊκή για τη γεωργία αναδιάρθρωση των πιστώσεων.⁶⁶

Με την επιβολή της δικτατορίας οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη περιήλθαν σε μια κατάσταση «ελεγχόμενης κρίσης»,⁶⁷ ενώ οι μηχανισμοί της Κοινής Αγοράς ανέστειλαν κάθε ενταξιακή διαδικασία. Άμεσα διεκόπη και η διαπραγμάτευση για χρηματοδότηση μέσω του ΓΕΟΓΑ καθώς και η χρηματοδότηση της ελληνικής γεωργίας μέσω του Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου.⁶⁸ Οι ελληνικές γεωργικές εξαγωγές, τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, θα αναζητήσουν διέξοδο στις κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, εγχείρημα με αμφίβολα αποτελέσματα από την άποψη της συνέχειας.⁶⁹ Γενικότερα, οι συνέπειες της αποκοπής από την Ευρώπη και της διακοπής της ενταξιακής διαδικασίας υ-

66. Έκθεση του ΟΟΣΑ περί Ελλάδος, 1971, σ. 31.

67. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά...*, ό.π., σ. 290.

68. Το «διαφυγόν κέρδος» από την ΕΟΚ αφορά στο αναπτυξιακό δάνειο που πάγωσε και στην υποθετική χρηματοδότηση από το ΓΕΟΓΑ που θα μπορούσε να είχε λάβει χώρα εάν: α) δεν υπήρχε δικτατορία και β) η ΕΟΚ δεχόταν μιαν ευνοϊκή για την Ελλάδα ανάγνωση των «περί εναρμόνισης με την ΚΑΠ» που (ασαφώς) αναφερόταν στη Συμφωνία των Αθηνών.

69. Βλ. Σ. Βαλντέν, «Ελληνική Δικτατορία και Ανατολικές χώρες», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, 1999, σ. 123-139. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, παρότι οι συνολικές ελληνικές εξαγωγές προς τις χώρες αυτές υποδιπλασιάστηκαν στη διάρκεια της περιόδου 1967-1974, η Ελλάδα «παρέμεινε σταθερά μια από τις δυτικές χώρες με το υψηλότερο αναλογικά εμπόριο με τις κομμουνιστικές χώρες, και με ισχυρή εξάρτηση από αυτές στις εξαγωγές πολλών ευπαθών αγροτικών προϊόντων». Για τις αντιδράσεις στους κόλπους της αντιδικτατορικής αντίστασης και, ιδιαίτερα, της Αριστεράς απέναντι στις οικονομικές σχέσεις της χούντας με τις κομμουνιστικές χώρες, βλ. στο ίδιο, σ. 136-138.

πήρξαν πολύ σημαντικές για τη χώρα και, ιδιαίτερα, για τον τομέα της γεωργίας.⁷⁰ Πέρα από τις χρηματοδοτικές απώλειες (που δεν ήταν αμελητέες),⁷¹ η μεγαλύτερη ζημιά εντοπίζεται στην αναγκαστική απομόνωση για μια σειρά ετών των παραγωγικών δυνάμεων της ελληνικής γεωργίας από τις εξελίξεις και τους μετασχηματισμούς του Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς αγροτικών προϊόντων. Χάθηκαν, έτσι, πολύτιμος χρόνος και σημαντικές ευκαιρίες για την αναγκαία αναδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας ενώ, ταυτόχρονα, στη διάρκεια της επταετίας, επιδεινώθηκαν τα προβλήματα και οι διαρθρωτικές αδυναμίες της.

Στο ίδιο πλαίσιο με τη γενικότερη αγροτική πολιτική της δικτατορίας κυμάνθηκε και η στάση της απέναντι στους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Παρά τις δημαγωγικές διακηρύξεις «διά το γνήσιον ενδιαφέρον της Επαναστάσεως διά τους Συνεταιρισμούς»,⁷² καμία

70. Ο Β. Πεσμαζόγλου αναφέρει: «Ένα από τα πλέον υποσχόμενα σκέλη της Συμφωνίας Συνδέσης καθίσταται στην ουσία ανενεργό. Συγχρόνως, ως προς το εμπορικό σκέλος, μια σειρά ελληνικές γεωργικές εξαγωγές (από τα εσπεριδοειδή και τα ροδάκινα, μέχρι το ελαιόλαδο, τον καπνό και τα κρασιά) θα αρχίσουν να προσκορπίζουν στον προστατευτισμό της κοινής οργάνωσης αγοράς και της κοινωνικής προτίμησης που προβλέπει η ΚΑΠ». Ο ίδιος σημειώνει ενδεικτικά ότι, ενώ το 1967 η ΕΟΚ των 6 απορροφούσε πάνω από 20% των ελληνικών εξαγωγών εσπεριδοειδών, το 1974 το μερίδιο της ΕΟΚ των 9 θα πέσει στο 6% περίπου. Ανάλογη εξέλιξη παρουσιάζουν και οι εξαγωγές ροδάκινων (με αποτέλεσμα μετά το 1972 η δικτατορική κυβέρνηση να αναζητεί εξαγωγικές διεξόδους στην Ανατολική Ευρώπη), καθώς και οι εξαγωγές ελαιολάδου και μη τυποποιημένων κρασιών. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, τα προβλήματα στη διοχέτευση των γεωργικών εξαγωγών σχετίζονται άμεσα με την πορεία των εξαγωγών προς την ΕΟΚ, «ιδίως δε προς τη Γερμανία και τις χώρες Μπενελούξ, που το 1967 απορροφούν το 72% των εξαγωγών, το 1970 το 90% των υπερδιπλάσιων εξαγωγών, το δε 1974 μόλις το 39% των μειωμένων κατά το ήμισυ εξαγωγών». Βλ. Β. Πεσμαζόγλου, «Ελληνική δικτατορία και ΕΟΚ, οικονομία, πολιτική, ιδεολογία», στο Γ. Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές, Ιδεολογικός λόγος, Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 92-114.

71. Ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Κορν Μπεργκχάουερ δήλωνε, κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψής του στην Αθήνα, τον Αύγουστο του 1974: «Η ζημία που υπέστη η Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα 1967-1974 κατά το οποίο, ως γνωστόν, είχε ανασταλεί η λειτουργία της συνδέσεώς της με την ΕΟΚ, είναι σοβαρή. Ανάγεται κυρίως στον τομέα της αναπτύξεως της γεωργίας και της χρηματοδοτήσεως της ελληνικής οικονομίας. Η ζημία από την απώλειαν πιστώσεων που δεν χορηγήθηκαν συμποσούται σε τριακόσια εκατομμύρια δολάρια». Βλ. *Το Βήμα*, 25 Αυγούστου 1974.

72. «Αν αντιμετωπίσετε και λύσετε ορθώς το συνεταιριστικόν πρόβλημα εις τον χώρον της Ελληνικής αγροτιάς, ελύσατε το πρόβλημα της Ελλάδος» («Ο Βα-

προτεραιότητα δεν δόθηκε στην συνεταιριστική οργάνωση των παραγωγών, όπως φαίνεται και από το Πενταετές Πρόγραμμα 1968-1972: αντίθετα, τονίζεται ότι «θα αποφεύγεται η προνομακιά μεταχειρίσις των συνεταιριστικών επιχειρήσεων, η οποία είναι δυνατόν να δημιουργήσει αντικίνητρα διά την είσοδον νέων επιχειρήσεων ή να θέση εν κινδύνω τας υφισταμένας ιδιωτικές επιχειρήσεις».⁷³ Επιπλέον, επιχειρήθηκε η φίμωση και η καθήλωση του συνεταιριστικού κινήματος σε χειροκροτητή της κυβερνητικής πολιτικής.⁷⁴ Άλλωστε, στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας, η οποία έθετε την αγροτική ανάπτυξη σε δεύτερη μοίρα, είναι φανερό ότι τα περιθώρια ουσιαστικής ενεργοποίησης και δράσης των αγροτικών συνεταιρισμών ήταν εξαιρετικά στενά. Πάντως, στην ουσία της πολιτικής που ακολουθήθηκε, το καθεστώς των συνταγματαρχών δεν φάνηκε να πρωτοτυπεί, αφού απλώς συνέχισε βασικά στοιχεία της πολιτικής των προδικτατορικών κυβερνήσεων απέναντι στους συνεταιρισμούς (ασφυκτικός έλεγχος των συνεταιριστικών οργανώσεων από το κράτος και την Αγροτική Τράπεζα και περιορισμός τους σε έναν πιστωτικό-διαμεσολαβητικό ρόλο). Εκείνο που διαφοροποιούσε τη νέα πολιτική ήταν το αυταρχικό θεσμικό πλαίσιο και το ανοιχτά καταπιεστικό καθε-

---

ρυσήμαντος διά τον Αγροτικών Κόσμον της Ελλάδος Λόγος του Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπαδόπουλου εις το Πανελλήνιον Αγροτοσυνεταιριστικόν Συνέδριον», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1968, σ. 174).

73. Βλ. Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 77, ενώ στη σ. 66 προβλέπεται «κατάργησις του υφισταμένου ευνοϊκού καθεστώτος προς τας συνεταιριστικές βιομηχανίας, το οποίον είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργίαν αντι-οικονομικών μονάδων».

74. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, το επίσημο όργανο της συνεταιριστικής κίνησης, βρίθει από ανακοινώσεις, ψηφίσματα, τηλεγραφήματα, κλπ. των διορισμένων διοικήσεων των συνεταιρισμών, που εκθειάζουν «το έργο της Εθνικής Κυβερνήσεως», όπως το παρακάτω: «Οι σύνοδοι εκφράζουν την ευγνωμοσύνην των απανταχού της Ελλάδος αγροτών και των μελών των οικογενειών αυτών, ήτοι του ημίσεως σχεδόν του πληθυσμού της Χώρας, προς τον Ελληνικόν Στρατόν, ο οποίος διά της αναμάκτου επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967, απληλευθέρωσε της Ελλάδα από τον εθνοκτόνον διχασμόν και από τον διαβρωτικόν κομματισμόν, έσωσεν αυτήν από την οικονομικήν και κοινωνικήν καταστροφήν εις την οποίαν την ωδήγουν αι οξυτάται διαμάχαι αδιστάκτων πολιτικών ανδρών και απεσόβησε διά παντός τον κίνδυνον εξαφανίσεως του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και της επικρατήσεως του αντεθνικού κομμουνισμού». («Το Ψήφισμα του Πανελληνίου Αγροτοσυνεταιριστικού Συνεδρίου, 25-27 Απριλίου 1968», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1968, σ. 196).

στώς που επιβλήθηκε (συλλήψεις στελεχών του συνεταιριστικού κινήματος, διάλυση αγροτικών συλλόγων, κατάργηση των εκλεγμένων διοικήσεων και διορισμός εγκάθετων της δικτατορίας στα συλλογικά όργανα των συνεταιρισμών).⁷⁵ Στο νέο πλαίσιο που δημιουργήθηκε, επιβλήθηκε ένα καθεστώς αποκάλυπτης συντεχνιακής οργάνωσης των (αποκομμένων από τον αγροτικό κόσμο και ελεγχόμενων από διορισμένες διοικήσεις) συνεταιριστικών οργάνωσεων, απόλυτα συμβατό προς ένα πολιτικό σύστημα αυταρχικής φύσης.⁷⁶

Από το 1971-72, τα σοβαρά προβλήματα του αγροτικού τομέα γίνονται πλέον φανερά. Τα αποτελέσματα του πενταετούς προγράμματος στον τομέα της γεωργίας είναι πενιχρά και αντί του προβλεφθέντος ρυθμού ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής κατά 5,2%, αυτός περιορίζεται στο 2,4%. Ας σημειωθεί ότι ο αντίστοιχος ρυθμός αύξησης για την περίοδο 1960-1966 ήταν 4,9%. Σε μία σπάνια έξαρση αυτοκρατικής, το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας δημοσιεύει τον «Απολογισμό έργου τετραετίας 1968-1971», όπου ομολογείται ανοιχτά η αποτυχία της αγροτικής πολιτικής και, ως αιτία, αναφέρεται το ότι οι τεθέντες στόχοι ήταν υψηλοί, δηλαδή εκτός πραγματικότητας.⁷⁷ Η σχετική χαλάρωση της λογοκρισίας το 1972-73, επιτρέπει στον Τύπο, ιδιαίτερα στον οικονομικό, να αναφέρεται

75. «Με την πρώτη φάσι γκρεμίσαμε μια αυτοκρατορία. Την αυτοκρατορία των αγροτοπατέρων. Με την δεύτερη φάσι θα κτίσουμε ένα ναό. Το ναό της ευημερίας του αγροτικού μας πληθυσμού. Και ένα κάστρο. Το κάστρο της περιφρουρήσεως της αγροτιάς. Το άπαρτο κάστρο του έθνους». (Ο λόγος του υπουργού Γεωργίας, Α. Ματθαίου, βλ. «Περιφερειακόν Αγροτοσυνεταιριστικόν Συνέδριον διαμερίσματος Πελοποννήσου-Κεφαλληνίας-Ζακύνθου, Πάτραι 27 Αυγούστου 1967», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 9, 1967, σ. 128).

76. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι, όπως και στη δικτατορία Μεταξά το 1938, οι διορισμένες αγροτο-συνεταιριστικές διοικήσεις, έσπευσαν να ανακηρύξουν τον δικτάτορα σε «πρώτο αγρότη» τον Απρίλιο του 1968: «Μου εκάματε την τιμήν να μου απονεμίετε τον τίτλο του πρώτου αγρότου. Είναι μεγάλη δι' εμέ η τιμή, αλλ' είναι και βαρεία η υποχρέωσις υμών να ακούσετε αυτόν, τον οποίον εχαρακτηρίσατε πρώτον μεταξύ σας. Υπήρξεν πάντοτε η αγροτική τάξις η σπονδυλική στήλη και η συντηρητική μερίς του Ελληνικού λαού». (Ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου προς την Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Πατρών, 25-5-1968, βλ. Γ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 151).

77. «Η μη πραγματοποίησις του προγραμματισθέντος ρυθμού αυξήσεως του γεωργικού εισοδήματος οφείλεται εις τον τεθέντα σχετικώς υψηλόν στόχον 5,2% ετησίως». Βλ. «Ένας απολογισμός αλλιότικος από τους άλλους», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6 Ιουλίου 1972.

στην δεινή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι έλληνες αγρότες.⁷⁸ Σηλητεύεται «η τάση της οικονομικής μας πολιτικής να υποτιμά την αγροτική παραγωγή σε σχέση με τη βιομηχανία και τον τουρισμό και να ρίχνει όλα τα βάρη σ' αυτή»⁷⁹ και θεωρείται υπεύθνη «για την καθήλωση του αγροτικού εισοδήματος, που μόλις φθάνει το 1/3 του κατά κεφαλή εισοδήματος του συνολικού πληθυσμού της χώρας».⁸⁰ Καταγγέλλεται η «αντιαναπτυξιακή πολιτική της αστυνομεύσεως των τιμών των γεωργικών προϊόντων»,⁸¹ και «το κράτος των Αθηνών που μεταχειρίζεται τις ελληνικές επαρχίες ως εσωτερικές αποικίες».⁸² Περιγράφονται «οι συνέπειες της εγκαταλείψεως της γεωργίας για χάρη της βιομηχανίας»,⁸³ και θεωρείται ότι «οι αγρότες εξωθούνται πάλι στην κλειστή οικονομία που έπαυσε πλέον να υπάρχει στην ελληνική ύπαιθρο».⁸⁴

78. Χαρακτηριστική είναι μια σειρά τριών άρθρων του Αθ. Κανελλόπουλου στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, τον Οκτώβριο του 1973, όπου χάρη στην πρόσκαιρη ελευθεροτυπία της περιόδου Μαρκεζίνη, ασκείται συνολική κριτική στην οικονομική πολιτική της εξαετίας. Ο Κανελλόπουλος αναφέρεται και στην υστέρηση της γεωργίας την οποία αποδίδει στη «διαμορφούμενη ανορθόδοξη δομή της αναπτύξεως της χώρας, κατά την οποία υστερούν οι τομείς παραγωγής υλικών αγαθών και προωθούνται τομείς παραγωγής υπηρεσιών. Τούτο συνέβη γιατί η οικονομική πολιτική προτίμησε την ευκολώτερη μέθοδο αναπτύξεως της οικονομίας διά της προώθησεως των οικοδομών και του τουρισμού και δεν εφρόντισε να εξασφαλίση μονιμότερες προϋποθέσεις περισσότερο ικανοποιητικής ανόδου στον αγροτικό τομέα μακροχρονίως. Η αδυναμία εισαγωγής αναγκαίων θεσμικών μεταβολών, η καθήλωση των αγροτικών τιμών και η συγκέντρωση της αναπτυξιακής προσπάθειας σε άλλους τομείς, απετέλεσαν παράγοντες καθυστερήσεως του αγροτικού τομέως που επηρέασε όχι μόνο τον εφοδιασμό της οικονομίας και τις τιμές, αλλά και υπεριοίθησε την έξοδο του πληθυσμού από την ύπαιθρο σε έκταση πολύ μεγαλύτερη απ' όση προέβλεπε το πενταετές πρόγραμμα». Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 17 Οκτωβρίου 1973.

79. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31 Ιανουαρίου 1974.

80. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 8 Νοεμβρίου 1973

81. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31 Ιανουαρίου 1974. Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και το καθεστώς Ιωαννίδη επέτρεψε την κριτική στην οικονομική πολιτική των προκατόχων του καθώς κάτι τέτοιο εξυπηρετούσε τις δικές του σκοπιμότητες.

82. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 24 Ιανουαρίου 1974.

83. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20 Δεκεμβρίου 1973.

84. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 22 Μαρτίου 1973.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τελικά ποια ήταν η φύση της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας; Μολονότι είναι αρκετά δύσκολο να την περιγράψουμε με σαφήνεια, καθότι απουσιάζουν από αυτή ξεκάθαρες και ενιαίες αντιλήψεις των εκφραστών της σχετικά με την επιθυμητή οικονομική πολιτική, το άρθρο αυτό προσφέρει μερικές απαντήσεις. Κατ' αρχάς, η δικτατορία εφάρμοσε στην οικονομία ένα είδος «ήπιου φιλελευθερισμού», σε συνδυασμό με την έλλειψη της δημοκρατίας, τον έλεγχο και την καταπίεση των εργατικών συνδικάτων. Λειτουργήσε υπέρ του ιδιωτικού τομέα δίνοντας ιδιαίτερη ώθηση στην οικοδομική δραστηριότητα, στη βιομηχανία και στον τουρισμό. Έδωσε σημαντικά κίνητρα για την ενθάρρυνση των ξένων επενδύσεων και τον «εκσυγχρονισμό» της κοινωνίας που περνούσε από την αγορά, την επιχειρηματικότητα και τον ανταγωνισμό. Προσπάθησε να εξασφαλίσει ευρύτερη νομιμοποίηση παίρνοντας ή εξαγγέλλοντας φιλολαϊκά μέτρα, όπως το πάγωμα των τιμών στα τρόφιμα, η αύξηση των αγροτικών συντάξεων, η ιατρική περίθαλψη, η διαγραφή των χρεών των αγροτικών συνεταιρισμών, κλπ. Πολλά από τα μέτρα αυτά είτε δεν υλοποιούνταν (π.χ. κοινωνική ασφάλιση) είτε ήταν αντιφατικά σε σχέση με τον ευρύτερο χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε. Αναζήτησε η δικτατορία τη συναίνεση μέσα από ένα «κρατικό-κορπορατιστικό» πλαίσιο, όπου τα εργατικά συνδικάτα με τις διορισμένες διοικήσεις αναλάμβαναν συγκεκριμένους ρόλους. Δημιούργησε μια επίπλαστη ευημερία που βασίστηκε στις εισοδηματικές ανισότητες και, ιδιαίτερα, στη μεταφορά πλούτου από τον αγροτικό τομέα στους υπόλοιπους τομείς. Με τον τρόπο αυτό και τη δημιουργία μηχανισμών για τη μεταφορά αγροτικού υπερ-προϊόντος στο βιομηχανικό και υπόλοιπο αστικό τομέα της οικονομίας, η αγροτική οικονομία υποχρεώθηκε στον ρόλο τροφοδότη της βιομηχανικής ανάπτυξης με σκοπό τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών κερδοφορίας του ιδιωτικού κεφαλαίου στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας και, κυρίως, στη μεταποίηση.⁸⁵

85. «Δεν είναι υπερβολική η διαπίστωση ότι όλη η μεταπολεμική βιομηχανική ανάπτυξη θα ήταν αδύνατη χωρίς τη μεγάλη και πολύμορφη εκμετάλλευση των τεράστιων υλικών και ανθρώπινων αποθεμάτων της ελληνικής γεωργίας. Έτσι, αν το κράτος με την επενδυτική παρέμβασή του υποβοήθησε τη συσσώρευση κεφαλαίου στη γεωργία και πρόβαλλε ως εκφραστής των συμφερόντων της αγροτικής

Με την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, το 1974, φάνηκε ότι τα μεγάλα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας όχι μόνο δεν είχαν επιλυθεί, αλλά, αντίθετα, είχαν επιδεινωθεί. Η συρρίκνωση του αγροτικού τομέα και η καθήλωση των αγροτικών εισοδημάτων ήταν τα αποτελέσματα μιας πολιτικής που, τελικά, είχε μεγαλύτερο κόστος για την αγροτική ανάπτυξη από το όφελος των άλλων κλάδων και, συνολικά, της εθνικής οικονομίας.

τάξης, με την πολιτική που εφάρμοζε στις τιμές των αγροτικών προϊόντων αφαιρούσε το αγροτικό πλεόνασμα και το "ιδιωτικοποιούσε" υπέρ του βιομηχανικού, εμπορικού, κλπ., κεφαλαίου». Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Προβληματικές Επιχειρήσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992, σ. 114-115.

Η ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟ Ή ΕΝΑ ΑΚΟΜΗ ΑΠΟΤΥΧΗΜΕΝΟ ΠΕΙΡΑΜΑ;

Μέσα σε ένα τοπίο εμφυλίων πολέμων, πολιτικών εντάσεων και οικονομικής δυσπραγίας που σηματοδοτεί την αποτυχία του μετα-αποικιακού κράτους, η ίδρυση της Αφρικανικής Ένωσης αποσκοπεί στην πολιτική και οικονομική αναγέννηση της Αφρικής και φιλοδοξεί να δώσει ένα νέο νόημα στο μεγάλο όραμα του panafricanισμού. Το άρθρο αυτό εξετάζει, αφενός, τα αίτια και τους παράγοντες που οδήγησαν στη μετάβαση από την Οργάνωση Αφρικανικής Ενότητας στην Αφρικανική Ένωση και, αφετέρου, τη θεσμική διάσταση του νέου μορφώματος. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι η περιφερειακή συνεργασία φαίνεται να αποτελεί τη μόνη εναλλακτική λύση για την επιβίωση της αφρικανικής ηπείρου στη νέα τάξη πραγμάτων.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Durban, Νότια Αφρική, 10 Ιουλίου 2002· για τους περισσότερους το χωροχρονικό αυτό σημείο δεν αποτελεί τίποτε παραπάνω από τον καθορισμό ενός ακόμη γεωγραφικού και χρονολογικού στίγματος, χωρίς να παραπέμπει σε κάποιο αξιομνημόνευτο ιστορικό γεγονός. Για τους λαούς, όμως, της Αφρικής και για το μέλλον της Μαύρης Ηπείρου αποτελεί σημείο αναφοράς που δύναται να μετεξελιχθεί σε ορόσημο, καθώς σηματοδοτεί την ίδρυση ενός νέου διακυβερνητικού οργανισμού, της Αφρικανικής Ένωσης.¹ Αυτό το νέο αφρικανικό πείραμα ενσαρκώνει την ελπίδα για μετασχηματι-

* Η Εμμανουέλα Δούση είναι λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο Παναγιώτης Ναβροζίδης είναι Πολιτικός Επιστήμονας, απόφοιτος του London School of Economics.

1. Στις 10 Ιουλίου 2002 συνήλθε για πρώτη φορά η Συνέλευση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Αφρικανικής Ένωσης που είναι το ανώτατο όργανο του νέου οργανισμού.

σμό των απαρχαιωμένων πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών δομών της ηπείρου και διαδέχεται έναν γερασμένο από τον χρόνο και ξεπερασμένο από το παγκόσμιο περιβάλλον θεσμό, τον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας.²

Επί τέσσερις σχεδόν δεκαετίες, ο Οργανισμός Αφρικανικής Ενότητας οδήγησε τους αφρικανικούς λαούς προς την πολυπόθητη ανεξαρτησία και εθνική κυριαρχία. Παρά τις αδυναμίες του, στήριξε το αίτημα για αποαποικιοποίηση, κλονίζοντας τις βάσεις του παλαιού καθεστώτος και δικαιώνοντας τον μισό αιώνα αγώνων και διακηρύξεων για το δικαίωμα των λαών της Αφρικής στην αυτοδιάθεση. Έχοντας πλέον εκπληρώσει αυτή την αποστολή, η ανάγκη προσαρμογής του στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον γέννησε την ιδέα της μετεξέλιξης του προγενέστερου θεσμικού σχήματος, σε ένα μόρφωμα με βάση το ευρωπαϊκό κοινοτικό πρότυπο,³ θέτοντας νέους στόχους και αιτήματα για ισόρροπη και βιώσιμη ανάπτυξη.

Οι πτυχές, σε σχέση με τη προβληματική που αναπτύσσεται γύρω από τον νέο θεσμό, είναι πολλές – δείγμα της σημασίας του εγχειρήματος, αλλά και των διαφορετικών οπτικών υπό το πρίσμα των οποίων θα μπορούσε να εξεταστεί. Η μετάβαση από τον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας στην Αφρικανική Ένωση απαιτεί πρωτίστως την ανίχνευση των λόγων και των παραγόντων που οδήγησαν στον πολιτικό αυτό μετασχηματισμό (*Από τον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας στην Αφρικανική Ένωση*). Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι στόχοι που οριοθετούνται, καθώς επίσης και οι αρχές επί των οποίων θα στηριχθεί η λειτουργία του νέου οργανισμού. Η θεσμική διάρθρωση του νέου μορφώματος παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία, «δάνεια» από το ευρωπαϊκό κοινοτικό πρότυπο, τα οποία όμως δημιουργούν εύλογους προβληματισμούς σε σχέση με την εφαρμογή τους σε ένα διαφορετικό πλαίσιο (*Η φυσιογνωμία της Αφρικανικής Ένωσης*). Κρίσιμο είναι, τέλος, το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσον η Αφρικανική Ένωση αποτελεί το απόσταγμα, το αποτέλεσμα μιας διαδρομής έντονου πολιτικού

2. Βλ. ενδεικτικά: M.-C. Djiena Wembou, *L'OUA à l'aube du XXIe siècle: bilan, diagnostic et perspectives*, LGDJ, Παρίσι 1995· A. Bourgi, «Voyage à l'intérieur de l'OUA», *Politique Etrangère*, τχ. 4, 1998, σ. 779-794.

3. Η διατύπωση «ευρωπαϊκό κοινοτικό πρότυπο» υποδηλώνει εδώ την πρωτότυπη σύζευξη υπερεθνικών και διακυβερνητικών στοιχείων που απαντάται στο οικοδόμημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

προβληματισμού ή μία ακόμη καταδικασμένη σε αποτυχία προσπάθεια (*Προοπτικές*).

2. ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

α. Ιστορική αναδρομή

Στα χρόνια που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι καθεστωτικές δομές που είχαν αναπτυχθεί και εκφράζονταν μέσα από μορφές εξάρτησης και ελέγχου των αφρικανικών χωρών, άρχισαν να κλονίζονται. Η δεκαετία του 1960 στάθηκε καθοριστική αφού, με την ανάληψη του ελέγχου εξουσίας από τις ντόπιες ελίτ, άρχισε να διαφαίνεται ένα αισιόδοξο αφρικανικό όραμα για ριζοσπαστικές και βαθιές μεταβολές.

Οι συνθήκες ήταν πλέον ώριμες ώστε να ικανοποιηθεί το αίτημα της αποαποικιοποίησης.⁴ Η εμπειρία του πολέμου είχε τραυματίσει κοινωνικά και ηθικά την παγκόσμια κοινότητα και οι φωνές των λαών για ειρηνικές λύσεις πολλαπλασιάζονταν, ασκώντας παράλληλα έντονη πολιτική πίεση. Το κλίμα αυτό αποτυπώθηκε και στον Χάρτη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (1945), ο οποίος αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στη γενική αρχή του δικαιώματος στην αυτοδιάθεση των λαών.⁵ Η αφρικανική ήπειρος είχε εισέλθει σε μια τροχιά πολιτικής και κοινωνικής αναδόμησης: μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960, η ανεξαρτητοποίηση των παλαιών αποικιών θα οδηγήσει στην εμφάνιση ενός μεγάλου αριθμού νέων κρατών, τα οποία θα επηρεάσουν σε σημαντικό βαθμό τη διαμόρφωση της διεθνούς πολιτικής σκηνής. Η είσοδός τους στον ΟΗΕ άλλαξε

4. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, τα μόνα ανεξάρτητα κράτη ήταν η Αίγυπτος, η Αιθιοπία, η Λιβερία και η Νότια Αφρική. Τη δεκαετία του 1960 η διαδικασία αποαποικιοποίησης ήταν τόσο ραγδαία, ώστε μόνο κατά τον πρώτο χρόνο της, που αποκλήθηκε «έτος της Αφρικής», ανεξαρτητοποιήθηκαν 17 χώρες. Για μία συνοπτική επισκόπηση των παραγόντων που οδήγησαν στο τέλος της αποικιοκρατίας, βλ. P. Boniface (επιμ.), *Άτλας Διεθνών Σχέσεων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 32-34· E. Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 333-382.

5. Άρθρο 1§4. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι δεν είναι βέβαιο πως οι συντάκτες του Χάρτη εννοούσαν την απελευθέρωση των αποικιακών λαών. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η διάταξη αυτή αποσκοπούσε στη δυνατότητα των ήδη ελευθέρων λαών να επιλέξουν ελεύθερα το είδος της διακυβέρνησής τους.

τη σύνθεση της Γενικής Συνέλευσης, στην οποία πλειοψηφούσαν πλέον τα νέα κράτη. Η πολιτική και διοικητική ανεξαρτησία των αφρικανικών χωρών που επετεύχθη είτε μέσα από βίαιους αγώνες είτε μέσα από διαπραγματεύσεις με τις αποικιακές δυνάμεις, υποσχόταν μια αυτόνομη πορεία στο παγκόσμιο γίγνεσθαι.

Ο δρόμος για την κατοχύρωση των κεκτημένων περνούσε μέσα από διαφορετικές στρατηγικές επιλογές, οι οποίες εκφράστηκαν με τη δημιουργία του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας που θα ήταν και ο κυριότερος ενσαρκωτής της ιδέας του παναφρικανισμού (panafricanism), δηλαδή ενός αισθήματος ενότητας και αλληλεγγύης που διατρέχει ολόκληρη την αφρικανική ήπειρο στη βάση μιας αυθεντικής κουλτούρας.⁶ Η ιδρυτική πράξη,⁷ με την οποία δημιουργήθηκε αυτός ο περιφερειακός διακυβερνητικός θεσμός, υιοθετήθηκε στην Αντίς Αμπέμπα (Αιθιοπία) στις 25 Μαΐου 1963. Αρχικά, τριάντα δύο αφρικανικές χώρες συνυπέγραψαν το καταστατικό του Οργανισμού. Στη συνέχεια, προσχώρησαν είκοσι ένα ακόμη κράτη, με τελευταίο αυτό της Νότιας Αφρικής, το 1994, που αποτέλεσε το πεντηκοστό τρίτο μέλος του.

Οι στόχοι του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας ακολουθούσαν τα αιτήματα της εποχής και ενσάρκωσαν το όραμα της αφρικανικής χειραφέτησης. Η προώθηση της εθνικής κυριαρχίας, της εδαφικής ακεραιότητας, της ανεξαρτησίας και η εξάλειψη κάθε μορφής αποικιακού ελέγχου αποτελούσαν κεντρικούς στόχους της περιφερειακής οργάνωσης. Ο συντονισμός και η εντατικοποίηση της συνεργασίας για τη βελτίωση των όρων διαβίωσης των αφρικανικών λαών τους συμπλήρωναν. Πιο προωθημένοι στόχοι ήταν η εναρμόνιση της γενικής πολιτικής των κρατών-μελών σε ζητήματα όπως η οικονομική ολοκλήρωση, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες.

6. Η παναφρικανική ιδεολογία έχει, στην πραγματικότητα, τις ρίζες της στους ταύρους της Αμερικής. Για εκτενή συζήτηση, βλ. Α. Mahiou, «Le cadre juridique de a coopération Sud-Sud. Quelques expériences ou tentatives d'intégration», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit de La Haye*, τόμ. 241, τχ. vi, 1993, σ. 9-193, κυρίως σ. 54 κ.ε.

7. Το κείμενο του καταστατικού χάρτη του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας ανευρίσκεται στο διαδίκτυο: <<http://www.dfa.gov.za/for-relations/multilateral/reaties/oauchart.htm>>.

β. Η συζήτηση για την αναμόρφωση του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας

Τα προβλήματα και οι αδυναμίες του Οργανισμού φάνηκαν αρκετά νωρίς. Ο ρόλος του υπήρξε λιγότερο σημαντικός στα ζητήματα της επίλυσης διαφορών και της οικονομικής ανάκαμψης της Αφρικής, από ό,τι στο ζήτημα της αποαποικιοποίησης.

Η έλλειψη συνοχής μεταξύ των αφρικανικών χωρών καθιστούσε τον Οργανισμό πρακτικά ανίκανο να παρεμβαίνει στις ενδοαφρικανικές συγκρούσεις, αλλά και αδύναμο να αντιδράσει σαν ένας ενιαίος panaφρικανικός θεσμός έναντι των εξωγενών επεμβάσεων στην ήπειρο. Η διακήρυξη της αρχής σύμφωνα με την οποία τα σύνορα που είχαν χαράξει οι αποικιακές δυνάμεις αναγνωρίζονταν ως οριστικά, απομάκρυναν, αρχικά τουλάχιστον, την πιθανότητα συγκρούσεων ανάμεσα σε αφρικανικά κράτη, όχι όμως και οξυτάτα πολιτικών εντάσεων και εμφυλίων πολέμων που, ακόμη και σήμερα, μαστίζουν την Αφρική.

Μοναδικός συνεκτικός κρίκος στο πλαίσιο του Οργανισμού παρέμενε ο κοινός αγώνας για την κατάργηση των φυλετικών διακρίσεων (απαρτχάιντ), στοιχείο όχι επαρκές για τη βιωσιμότητά του, εφόσον το πρόβλημα αφορούσε, κατά κύριο λόγο, τη Νότια Αφρική.⁸ Από την άλλη πλευρά, ο Οργανισμός συχνά βρέθηκε στο επίκεντρο της κριτικής ότι συνιστούσε ένα «διευθυντήριο δικτατόρων»⁹ που συγκάλυπτε συστηματικές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σιωπώντας ενώπιον εγκλημάτων που διαπράττονταν υπό την «ομπρέλα» των επίσημων κυβερνήσεων.

Τα παραδείγματα που μαρτυρούν την αδράνεια του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας έναντι των αιματηρών συγκρούσεων

8. Η φυλετική διάκριση είχε αναδειχθεί σε θεσμό διακυβέρνησης της χώρας. Η λευκή μειονότητα ασκούσε στην πράξη όλα τα πολιτικά δικαιώματα. Οι υπόλοιπες κοινότητες υπάγονταν σε ιδιαίτερο νομοθετικό καθεστώς το οποίο τους απαγόρευε, μεταξύ άλλων, την πρόσβαση σε εξειδικευμένες θέσεις απασχόλησης, την τέλεση γάμου με μέλη της λευκής κοινότητας και την εν γένει ανάπτυξη υπό τους ίδιους όρους με τη λευκή κοινότητα.

9. Π.χ. ο δικτάτορας της Ονγκάντας Idi Amin, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για το θάνατο χιλιάδων αθώων την περίοδο 1971-1979, ο Jean Bedel Bokassa που πραξικοπηματικά ανακήρυξε τον εαυτό του σε αυτοκράτορα της Κεντρικής Αφρικανικής Δημοκρατίας το 1972 και ο οποίος, αργότερα, κατηγορήθηκε για βασανιστήρια και κανιβαλισμό, ο Francisco Macias Nguema αυτο-εκλεγμένος πρόεδρος της Γουϊνέας από το 1968 ως το 1979, υπαίτιος για τη δίωξη των καθολικών της χώρας του και τη δημιουργία κύματος χιλιάδων προσφύγων. Τα καθεστώτα αυτά κατέρρευσαν περί τα τέλη της δεκαετίας του 1970.

που συγκλόνισαν την αφρικανική ήπειρο, είναι πολλά. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον πόλεμο που ξέσπασε στη Νιγηρία μετά την απόσχιση της Μπιάφρας (1967-1970)¹⁰ καθώς και την εξέγερση της Ερυθραίας και τον ένοπλο αγώνα για την ανεξαρτησία της από την Αιθιοπία (1963-1991).¹¹ Ζητήματα όπως εκείνο της Δυτικής Σαχάρας, που ενέπλεκε την Αλγερία, το Μαρόκο, τη Μαυριτανία και τη Γαλλία, έμειναν ανεπίλυτα, δημιουργώντας ρήγματα στο εσωτερικό του Οργανισμού. Μετά την αναγνώριση της Αραβικής Λαϊκής Δημοκρατίας της Σαχάρας (επαναστατικό κίνημα Polisario) και την αποδοχή της ως πλήρους μέλους το 1984, παρά το γεγονός ότι παρέμενε υπό την κατοχή των μαροκινών δυνάμεων, το Μαρόκο αποχώρησε από τον Οργανισμό. Πιο πρόσφατα παραδείγματα αποτελούν ο εμφύλιος πόλεμος που ξέσπασε το 1991 στη Σιέρα Λεόνε μεταξύ των κυβερνητικών στρατευμάτων και των ανταρτών του –υποστηριζόμενου από τη γειτονική Λιβερία– Ηνωμένου Επαναστατικού Μετώπου (RUF-Revolutionary United Front), ο οποίος προκάλεσε τον θάνατο δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων και ανάγκασε περισσότερα από δύο εκατομμύρια άτομα να γίνουν πρόσφυγες, αριθμός που αντιστοιχεί περίπου στο ένα τρίτο του πληθυσμού,¹² όπως επίσης και ο εμφύλιος πόλεμος στη Σομαλία, που ξεκίνησε το 1991 με την κατάρρευση του καθεστώτος του Syad Barre.¹³ Η σύγκρουση μεταξύ φατριών για τον έλεγχο του Μογκαντίσου, πρωτεύουσας της Σομαλίας, μαίνεται ακόμη και σήμερα.

Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αδυναμία που επέδειξε ο Οργανισμός στη διατήρηση της ειρήνης στην αφρικανική ήπειρο οφείλεται και σε περιορισμούς που η ίδια η φύση ενός διακρατικού πολιτικού οργανισμού επιβάλλει. Η ισχυρή πίστη προς την αυτονόητη ενότητα της ηπείρου και τη διαχρονική ύπαρξη μιας αφρικανικής ταυτότητας, δεν αντιστοιχούσε σε ανάλογη εμπιστοσύνη προς τους θεσμικούς μηχανισμούς, πέραν της διακρατικής συ-

10. Για μία συνοπτική επισκόπηση, βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 396-398.

11. Στο ίδιο, σ. 398-400.

12. Για πλήρη ανάλυση, βλ. S. Szurek, «Sierra Leone: Un Etat en attente de "paix durable"». La communauté internationale dans l'engrenage de la paix en Afrique de l'Ouest», *Annuaire Français de Droit International*, 2000, σ. 176-201, και A. Peyro Llopis, «La Sierra Leone ou le renouveau des opérations de la paix», *Actualité et Droit International*, Φεβρουάριος 2001, <<http://www.ridi.org/adi>>.

13. Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. J.-M. Sorel, «La Somalie et les Nations Unies», *Annuaire Français de Droit International*, 1992, σ. 61-88.

νεργασίας. Το μέλημα των μετα-αποικιακών κρατών να διατηρήσουν αλώβητη την κυριαρχία που είχαν προσφάτως αποκτήσει, οδήγησε σε φειδωλή παραχώρηση αρμοδιοτήτων προς τον Οργανισμό: δεν είχε, λ.χ., αρμοδιότητες επέμβασης σε εστίες κρίσεων και ανάληψης επιχειρήσεων για τη διατήρηση της ειρήνης και της ασφάλειας.

Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, οι αφρικανικές χώρες υπήρξαν στρατηγικοί και διπλωματικοί παράγοντες του διπολικού συστήματος, με ευέλικτη πολιτική, περνώντας στη σφαίρα επιρροής του ενός ή του άλλου πόλου, ανάλογα με το ποιος εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους.¹⁴ Το στοιχείο αυτό λειτούργησε αρνητικά για τον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας, αφού οι αφρικανικές χώρες, αντί να βλέπουν τον περιφερειακό θεσμό ως τον κύριο διαπραγματευτικό πόλο στη διεύθυνση των αφρικανικών διαφορών, στηρίζονταν στο αέναο παιχνίδι πολιτικού ελέγχου μεταξύ Ανατολής-Δύσης, αναμένοντας την παρέμβαση τρίτων κρατών –μη αφρικανικών– για την επίλυσή τους. Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη και τα γεγονότα της περιόδου 1989-1991, άλλαξαν τις ισορροπίες, μείωσαν σε σημαντικό βαθμό την πολιτική επιρροή των αφρικανικών χωρών στα διεθνή fora, αλλά και την οικονομική βοήθεια –κυρίως στρατιωτική, όπως π.χ. στην περίπτωση της Σομαλίας– που αντλούσαν από τους δύο συνασπισμούς.

Η ανάγκη των αφρικανικών χωρών να πορευθούν στο παγκοσμιοποιημένο πλέον περιβάλλον,¹⁵ καθιστούσε απαραίτητη τη συσπείρωσή τους στον εμπορικό και οικονομικό τομέα. Τη στιγμή που σε όλα τα μήκη του πλανήτη εγκαθιδρύνονταν νέοι περιφερειακοί οικονομικοί οργανισμοί ή προχωρούσε η εμβάθυνση των υφιστάμενων, η Αφρική δεν μπορούσε παρά να ακολουθήσει τις εξελί-

14. Π.χ. η Αιθιοπία υπό τον Mengistu Haile Mariam, η Σομαλία υπό τον Syad Barré, η Ρουάντα υπό τον Juvénal Habyarimana και το Ζαΐρ (σημερινή Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό ή Κονγκό-Κινσάσα για να μην συγχέεται με το Κονγκό-Μπραζαβίλ) υπό τον Mobutu Sese Seko. Περαιτέρω ανάλυση στους D. Connell - F. Smyth, «Africa's New Block», *Foreign Affairs*, τόμ. 77, τχ. 2, 1998, σ. 80. Επίσης E. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 444 κ.ε.

15. Για μία ανάλυση του διεθνούς περιβάλλοντος που αντιμετωπίζουν τα κράτη της Αφρικής μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, βλ. O.B. Oduntau, «The Impacts of Globalisation on African Development», *The African Journal of International Affairs and Development*, τόμ. 6, τχ. 2, 2001, σ. 11-22.

Ξεις. Ωστόσο, τα δεδομένα παρέμεναν άκρως αποθαρρυντικά. Οι απαρχαιωμένες δομές της αφρικανικής οικονομίας, οι στενοί δεσμοί με τις πρώην αποικιακές χώρες, το μικρό ποσοστό ενδοαφρικανικού εμπορίου και η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των αφρικανικών χωρών, η ιδιομορφία των προϊόντων τους¹⁶ σε συνδυασμό με τη δασμολογική πολιτική της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών καθώς και το διογκούμενο εξωτερικό χρέος συνέβαλαν στην οικονομική δυσπραγία της ηπείρου. Από την άλλη πλευρά, τεράστια εσωτερικά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα ταλάνιζαν τις αφρικανικές χώρες. Η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, η φτώχεια, ο αναλφαριθμισμός, οι ασθένειες οδηγούσαν στην εξαθλίωση και ανέκοπταν την πορεία προς την οικονομική ανεξαρτησία και την ανάπτυξη. Οι απόπειρες συνεργασίας μέσω περιφερειακών θεσμών οικονομικής ολοκλήρωσης, ορισμένοι από τους οποίους αντλούν την καταγωγή τους από την περίοδο της αποικιοκρατίας, προσέκρουσαν σε εσωτερικά προβλήματα και στην αντίδραση γηγενών στοιχείων και, ως επί το πλείστον, απέτυχαν.¹⁷ Η πολιτική αστάθεια, τα συχνά στρατιωτικά πραξικοπήματα που οδηγούσαν σε κυβερνήσεις αβέβαιες και χωρίς νομιμοποιητική βάση, αλλά και η διαφθορά των καθεστώτων συμπλήρωναν αυτό το δυσόιωνο σκηνικό, το οποίο σηματοδοτεί την αποτυχία του μετα-αποικιακού κράτους. Τα σύνορα που κληρονομήθηκαν από τους ευρωπαίους αποίκους έφεραν στην ίδια πολιτική ενότητα διαφορετικές φυλές και χώρισαν άλλες, με αποτέλεσμα να αντιστρατεύονται την οικονομική, πολιτική, κοινωνική βιωσιμότητα και συνοχή της πλειονότητας των αφρικανικών εθνών-κρατών που δημιουργήθηκαν κατ' αυτόν τον αυθαίρετο τρόπο.

Από την άλλη πλευρά, ένα τέτοιο τοπίο σαφώς δεν ελκύει επενδυτές και επιχειρήσεις, σε μία εποχή όπου η οικονομία έχει γίνει γνήσια παγκόσμια και επικρατεί το καπιταλιστικό μοντέλο, στο πλαίσιο του οποίου κυριαρχεί η ιδιωτική επιχείρηση.

16. Πρωτογενή αγροτικά προϊόντα όπως καφές, βαμβάκι και καπνός, με μειωμένη ζήτηση στο εσωτερικό της ηπείρου, γεγονός που περιορίζει τις προσδοκίες για αύξηση του ενδοαφρικανικού εμπορίου στο άμεσο μέλλον. Η Αφρική παράγει ακόμη πετρέλαιο (Νιγηρία, Αλγερία, Λιβύη, Αγκόλα, Ισημερινή Γουϊνέα) και πολύτιμους λίθους (Μποτσουάνα, Δημοκρατία του Κονγκό, Νότια Αφρική, Ναμίμπια, Σιέρα Λεόνε), προϊόντα τα οποία επίσης δεν προορίζονται για ενδοαφρικανικό εμπόριο.

17. Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. P.S. Mistry, «Africa's Record of Regional Cooperation and Integration», *African Affairs*, τόμ. 99, 2000, σ. 553-573.

Η άμεση δομική μεταβολή του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας, ο οποίος καμία μέριμνα δεν επέδειξε σχετικά με την αφρικανική οικονομία, ήταν παραπάνω από αναγκαία.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι διάφορες σκέψεις για την τροποποίηση του καταστατικού του Οργανισμού είχαν διατυπωθεί από νωρίς. Το 1979 δημιουργήθηκε η Επιτροπή Αναθεώρησης (Review Committee), η οποία πρότεινε τη δημιουργία ενός μηχανισμού πρόληψης των συγκρούσεων. Η πρόταση αυτή οδήγησε στη σύσταση της Επιτροπής Μεσολάβησης, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας η οποία δεν επέδειξε, ωστόσο, καμία αξιόλογη δραστηριότητα.¹⁸

Την ίδια περίοδο, η σοβαρή οικονομική κρίση που έπληττε το σύνολο της ηπείρου γέννησε την ιδέα ενός οικονομικού προγράμματος ανάκαμψης. Τον Απρίλιο του 1980 υιοθετήθηκε το Σχέδιο Δράσης και η Τελική Πράξη του Λάγος (Lagos Action Plan and Final Act) που εξέφραζαν τη δέσμευση για την ίδρυση μιας Αφρικανικής Οικονομικής Κοινότητας μέχρι το 2000, αποτελώντας την πρώτη σοβαρή προσπάθεια του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας για οικονομική αναδιάρθρωση και ανάπτυξη της αφρικανικής ηπείρου, στη βάση ενός μακροχρόνιου προγραμματισμού. Στα μέσα της ίδιας δεκαετίας, η ανάγκη για μια διαδικασία εδραίωσης της *pac africana* ενέπνευσε ιδέες όπως τη δημιουργία, στο πλαίσιο του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας, ενός Ανωτάτου Παναφρικανικού Δικαστηρίου¹⁹ ή τη δημιουργία ενός «Συμβουλίου Ασφαλείας» με ειδικές αρμοδιότητες στον τομέα της διατήρησης της ειρήνης, της επίλυσης διενέξεων και της επιβολής κυρώσεων. Δυστυχώς, όμως, οι προτάσεις αυτές δεν καρποφόρησαν, με μόνη εξαίρεση την πρόταση που αφορούσε την ίδρυση της Αφρικανικής Οικονομικής Κοινότητας.²⁰

18. Η Επιτροπή αυτή συστάθηκε το 1993. Η δράση της αφορούσε κυρίως την αποστολή παρατηρητών σε εστίες συγκρούσεων (π.χ. στο Μπουρούντι, τη Ρουάντα, τη Λιβερία και τη Σιέρα Λεόνε), όχι όμως και την αποστολή ειρηνευτικών δυνάμεων η οποία ρητώς εξαιρείτο από τις αρμοδιότητές της. Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. M.C.D. Wembou, «A propos du nouveau mécanisme de l'OUA sur les conflits», *Revue Générale de Droit International Public*, τχ. 2, 1994, σ. 377-385.

19. C. Packer - D. Rukare, «The New African Union and its Constitutive Act», *American Journal of International Law*, τόμ. 96, τχ. 2, 2002, σ. 366-379, κυρίως σ. 368.

20. Συνθήκη για την ίδρυση της Αφρικανικής Οικονομικής Κοινότητας γνωστή και ως συνθήκη της Abuja (Νιγηρία), βλ. <<http://www.uneca.org/itca/ariportal/abuja.htm>>. Η συνθήκη αυτή υπογράφηκε στις 3 Ιουνίου 1991 από τριάντα τέσσε-

Περί τα μέσα της δεκαετίας του 1990, άρχισε να γίνεται εμφανές ότι η ανάγκη για αναδόμηση του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας ήταν πλέον επιτακτική για την προσαρμογή του στα νέα δεδομένα και τις προκλήσεις της εποχής. Η αποικιοκρατία αποτελούσε παρελθόν. Κοινή πεποίθηση όλων ήταν ότι οι αλλαγές στον καταστατικό χάρτη ήταν αναγκαίες, αφού η παραπαίουσα κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η αφρικανική ήπειρος έμοιαζε μη αναστρέψιμη. Ένα μεγάλο μέρος των αφρικανικών χωρών παρέμενε εγκλωβισμένο σε συνεχείς συγκρούσεις, κυρίως εσωτερικού χαρακτήρα, ακυρώνοντας οποιαδήποτε προσπάθεια για διαμόρφωση ενός νέου περιβάλλοντος κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης η οποία, καταρχήν, απαιτεί ένα πλαίσιο καλής διακυβέρνησης.

γ. Η ίδρυση της Αφρικανικής Ένωσης

Στις 9 Σεπτεμβρίου 1999 και μετά από πρόσκληση της κυβέρνησης της Λιβύης, συνήλθε σε έκτακτη σύνοδο, στη Σύρτη της Λιβύης, η Συνέλευση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας για να συζητήσει τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να ενισχυθεί η ικανότητα του Οργανισμού να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της νέας χιλιετίας. Συμμετείχαν όλα σχεδόν τα κράτη της αφρικανικής ηπείρου,²¹ με εξαίρεση το Μαρόκο που είχε αποχωρήσει από την Οργάνωση Αφρικανικής Ενότητας λόγω της διαφωνίας του για τον τρόπο χειρισμού του ζητήματος της Δυτικής Σαχάρας, και τη Μαδαγασκάρη η οποία αντιμετώπιζε εσωτερικά πολιτικά προβλήματα.²² Η σύνοδος

ρις αφρικανούς ηγέτες και τέθηκε σε ισχύ τον Μάιο του 1994. Στόχος της είναι η δημιουργία μιας οικονομικής κοινότητας έως το 2025. Η συνθήκη θέτει ένα πλαίσιο για την απελευθέρωση του εμπορίου μέσα από την κατάργηση δασμών και μη ποσοτικών περιορισμών, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία μιας ζώνης ελεύθερων συναλλαγών.

21. Πενήντα τρία κράτη.

22. Η συμμετοχή της Μαδαγασκάρης στον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας ανεστάλη μετά την αμφισβήτηση της εκλογής του Didier Ratsiraka ως Προέδρου της χώρας και την ανάληψη της εξουσίας από τον αντίπαλό του, Marc Ravalomanana, κατόπιν αποφάσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Στην πρώτη της σύνοδο, τον Ιούλιο του 2002, η Συνέλευση της Αφρικανικής Ένωσης αποφάσισε ότι δεν θα συμπεριλάβει στα μέλη της το κράτος αυτό, διότι θεωρεί αντισυνταγματική την ανάληψη της εξουσίας από τον Marc Ravalomanana και δεν τον αναγνωρίζει ως Πρόεδρο της χώρας.

κατέληξε στην υιοθέτηση της Διακήρυξης της Σύρτης,²³ η οποία προέβλεπε τη δημιουργία ενός νέου θεσμού, της Αφρικανικής Ένωσης, που θα αντικαθιστούσε τον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας. Η ιδρυτική συνθήκη²⁴ της Αφρικανικής Ένωσης υιοθετήθηκε μόλις έναν χρόνο αργότερα, στις 11 Ιουλίου 2000, στη Λομέ (Τόγκο) και τέθηκε σε ισχύ μετά την επικύρωσή της από τα δύο τρίτα των κρατών-μελών του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας, στις 26 Μαΐου 2001. Σήμερα η Αφρικανική Ένωση, που εδρεύει στην Αντίς Αμπέμπα, απαριθμεί πενήντα ένα κράτη-μέλη.

3. Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

α. Στόχοι και αρχές

Η Αφρικανική Ένωση στηρίζεται στους στόχους και τις αρχές του καταστατικού χάρτη του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας και της Συνθήκης της Abuja,²⁵ η οποία προβλέπει την ίδρυση της Αφρικανικής Οικονομικής Κοινότητας έως το 2025. Με γνώμονα τα ευγενή ιδεώδη του παναφρικανισμού και του μισού αιώνα αγώνων και διακηρύξεων για το δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση, βασική μέριμνα του νέου θεσμού είναι η απειμπόληση του κρατο-κεντρικού χαρακτήρα που διατηρούσε ο Οργανισμός Αφρικανικής Ενότητας, καθώς επίσης και η πιο άμεση συμμετοχή των αφρικανικών λαών στον τρόπο λήψης των αποφάσεων. Η συνεργασία με τις αφρικανικές μη κυβερνητικές οργανώσεις, τα εργατικά σωματεία, τους επιχειρηματικούς φορείς και, ιδιαίτερα, την κοινωνία των πολιτών, στόχο έχει τη δημιουργία μιας ενωμένης και δυνατής αφρικανικής ηπείρου. Βεβαίως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά τις καταστατικές διακηρύξεις, η παντελής απουσία της κοινωνίας των πολιτών²⁶ από τις διεργασίες για την ίδρυση της Αφρικανικής

23. Sirte Declaration. Το κείμενο της διακήρυξης ανευρίσκεται στο διαδίκτυο, στη διεύθυνση: <<http://www.libya-un.org/speeches/sirte-990909.pdf>>.

24. Το κείμενο της ιδρυτικής συνθήκης ανευρίσκεται στο διαδίκτυο, στη διεύθυνση <<http://www.africa-union.org>>.

25. Στο *ίδιο*, σημ. 20.

26. Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η χρήση της έννοιας «κοινωνία των πολιτών», με βάση τη δυτική εμπειρία, σε κοινωνίες όπως η αφρικανική, απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, καθώς φαίνεται ότι οι δεσμοί των Αφρικανών με την κοινότητα στην οποία ανήκουν παραμένουν πιο ισχυροί από ό,τι οι δεσμοί που διαρθρώνονται σε οριζόντια βάση (επαγγελματικοί ή λειτουργικοί). Για περαιτέρω ανάλυ-

Ένωσης ήταν αισθητή, σε μία εποχή που οι διαδικασίες διαμόρφωσης νέων ή μετεξέλιξης υφιστάμενων θεσμικών μηχανισμών ακολουθούν νέα πρότυπα.

Οι στόχοι της Αφρικανικής Ένωσης²⁷ αντικατοπτρίζουν τις σημερινές ανάγκες και προκλήσεις της ηπείρου στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Οι βασικοί τομείς πολιτικής που τους οριοθετούν είναι η ειρήνη και η ασφάλεια της περιοχής, αλλά και η επίτευξη κοινωνικοοικονομικής συνοχής, στον βαθμό που αυτή θα εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για ισόρροπη ανάπτυξη. Η πρόθεση για ολιστική αντιμετώπιση των προβλημάτων της Αφρικής καταδεικνύει την ύπαρξη σχεδιασμού, με αιώτερο στόχο την διαμόρφωση ενός περισσότερο ενεργού ρόλου των αφρικανικών κρατών στη διεθνή πολιτική σκηνή.

Η Αφρικανική Ένωση αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της ενότητας των αφρικανικών κρατών, στην επιτάχυνση της διαδικασίας πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής ολοκλήρωσης, καθώς επίσης και στη διαμόρφωση κοινών πολιτικών και θέσεων με κοινό παρονομαστή την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των αφρικανικών λαών και την εν γένει ανάπτυξη της ηπείρου σε όλα τα επίπεδα. Ταυτόχρονα, η προάσπιση της ειρήνης, της ασφάλειας και της σταθερότητας της ηπείρου στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας, στη βάση του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, αποκτά νέα διάσταση. Η αναφορά στον Αφρικανικό Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου²⁸ υποδηλώνει την αποφασιστικότητα των ηγετών της ηπείρου να εργαστούν για τον σεβασμό των εν λόγω δικαιωμάτων, ενώ η αναφορά στις δημοκρατικές αρχές και θεσμούς και την καλή διακυβέρνηση μαρτυρά την επιθυμία τους για μετάβαση στον πολυκομματισμό και την πολιτική σταθερότητα. Περαιτέρω, η Ένωση διεκδικεί τον δικό της ρόλο στον παγκόσμιο οικονομικό κύκλο εφόσον, τουλάχιστον σύμφωνα με τις καταστατικές προβλέψεις, θα συντονίζει τις πολιτικές των περιφερειακών οικονομικών

ση, βλ. P. Chabal, «The Quest for Good Governance and Development in Africa: Is NEPAD the Answer?», *International Affairs*, τόμ. 78, τχ. 3, 2002, σ. 447-462, ιδίως σ. 461.

27. Άρθρο 3 της ιδρυτικής συνθήκης.

28. Βλ., μεταξύ άλλων, M. Hansungule, «The African Charter on Human and Peoples Rights: A Critical Review», *African Yearbook of International Law*, τόμ. 8, 2000, σ. 265-331.

μηχανισμών που λειτουργούν στην αφρικανική ήπειρο,²⁹ προς τον σκοπό της βιώσιμης ανάπτυξης και της οικονομικής ολοκλήρωσης.

Προκειμένου να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι, η Αφρικανική Ένωση στηρίζεται σε ορισμένες βασικές αρχές.³⁰ Κάποιες από αυτές περιλαμβάνονται και στον καταστατικό χάρτη του προγενέστερου σχήματος (του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας): πρόκειται για τις αρχές της κυριαρχικής ισότητας, της μη παρέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις άλλου κράτους, του σεβασμού της κυριαρχίας και της εδαφικής ακεραιότητας, της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών. Παράλληλα νέες αρχές ενσωματώνονται στο κείμενο, πράγμα το οποίο καταδεικνύει ότι η Αφρικανική Ένωση δημιουργήθηκε για να ανταποκριθεί στις σύγχρονες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η αφρικανική ήπειρος.

Σημαντική στροφή παρατηρείται προς τα δημοκρατικά ιδεώδη και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ρητή αναφορά γίνεται στις αρχές της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου, της ισότητας των φύλων, της κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά και του σεβασμού στο απαραβίαστο του ανθρώπινου βίου. Στο ίδιο πλαίσιο, σαφής αναφορά γίνεται στην καταδίκη και την απόρριψη των μη δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων που ανέρχονται στην εξουσία με αντισυνταγματικά και παράνομα μέσα.³¹ Σε αντίθεση με τον καταστατικό χάρτη του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας, ο οποίος δεν περιείχε αντίστοιχη πρόβλεψη σχετικά με τη δημοκρατική νομιμοποίηση των κυβερνήσεων των κρατών-μελών, η ιδρυτική συνθήκη της Αφρικανικής Ένωσης όχι μόνο καταδικάζει τα έγκομα καθεστώτα κατά τρόπο απόλυτο και κατηγορηματικό, αλλά διασφαλίζει και το αδιαπραγμάτευτο της αρχής αυτής μέσα από τη δυνατότητα επι-

29. Για μια συνοπτική περιγραφή, βλ. Π. Νάσκου-Περράκη, *Το δίκαιο των διεθνών οργανισμών. Η θεσμική διάσταση*, Αντ. Ν. Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 438-453. Για κριτική ανάλυση των τάσεων περιφερειακής ολοκλήρωσης στην αφρικανική ήπειρο, βλ. Α. Huliaras, «Regional Integration in Southern Africa: Constraints and Prospects», *Τετράδια του Ινστιτούτου Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων*, τχ. 4, Αθήνα 1994.

30. Άρθρο 4.

31. Στο πλαίσιο αυτό, η Αφρικανική Ένωση ακολουθεί το παράδειγμα άλλων διεθνών περιφερειακών οργανισμών, όπως η Οργάνωση Αμερικανικών Κρατών ή η Mercosur, που αποφάσισαν να ενσωματώσουν αυτές τις αρχές στις καταστατικές τους πράξεις. Για μεγαλύτερη ανάλυση, βλ. Κ. Magliveras - G. Naldi, «The African Union – A New Dawn for Africa?», *International and Comparative Law Quarterly*, τόμ. 51, τχ. 2, 2002, σ. 415-425, κυρίως σ. 417-418.

βολής κυρώσεων, εφόσον οι κυβερνήσεις που ανέρχονται στην εξουσία με αντισυνταγματικά μέσα, θα στερούνται του δικαιώματος συμμετοχής στις δραστηριότητες της Ένωσης.³²

Ένα άλλο σημείο στο οποίο καινοτομεί η ιδρυτική συνθήκη της Αφρικανικής Ένωσης αφορά τη δυνατότητά της να επεμβαίνει σε ένα κράτος μέλος, κατόπιν σχετικής απόφασης της Συνέλευσης, σε περίπτωση τέλεσης εγκλημάτων πολέμου, γενοκτονίας ή εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Η δυνατότητα αυτή προβλέφθηκε μετά από τη διαπίστωση ότι η απαρέγκλιτη εφαρμογή της αρχής της μη ανάμειξης στις εσωτερικές υποθέσεις των κρατών-μελών κατά τη διάρκεια λειτουργίας του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας, εμπόδιζε τον οργανισμό αυτό –ελλείπει νομικών ερεισμάτων– να επέμβει στις δεκάδες περιπτώσεων εμφυλίων πολέμων και οξύτατων πολιτικών εντάσεων που τάραξαν τις προηγούμενες δεκαετίες την αφρικανική ήπειρο. Ωστόσο, ο τρόπος εφαρμογής δεν διευκρινίζεται στην καταστατική συνθήκη. Δεν είναι, λόγω χάρη, σαφές εάν η επέμβαση της Ένωσης σε εστίες κρίσεων προϋποθέτει την προηγούμενη ρητή εξουσιοδότηση από το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, που αποτελεί το κατ' εξοχήν διεθνές όργανο για τη λήψη μιας τέτοιας απόφασης.³³ Πάντως, η αναγνώριση της αρμοδιότητας επέμβασης της Ένωσης σε εστίες κρίσεων έχει ιδιαίτερη σημασία για την αφρικανική ήπειρο και επιβεβαιώνει την παρατήρηση που διατύπωσε ο πρώην Γενικός Γραμματέας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών Boutros Boutros-Ghali στον *Οδηγό για την Ειρήνη*, σύμφωνα με την οποία «η εποχή της πλήρους και αποκλειστικής κυριαρχίας» έχει πλέον περάσει.³⁴

Επιπροσθέτως, τα κράτη-μέλη μπορούν να ζητήσουν την παρέμβαση της Ένωσης, προκειμένου να αποκατασταθεί η ειρήνη και η ασφάλεια σε περίπτωση εσωτερικής αναταραχής. Το παράδοξο εί-

32. Η κύρωση αυτή εφαρμόστηκε στην περίπτωση της Μαδαγασκάρης, βλ. σημ. 22.

33. Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η διαδικασία αυτή δεν τηρήθηκε πάντοτε. Π.χ. το 1990, η Οικονομική Κοινότητα Δυτικής Αφρικής επενέβη με στρατιωτικά μέσα στη Λιβερία, χωρίς να έχει ρητώς εξουσιοδοτηθεί από το Συμβούλιο Ασφαλείας. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή, το Συμβούλιο Ασφαλείας ενέκρινε εκ των υστέρων τις ενέργειες της Οικονομικής Κοινότητας Δυτικής Αφρικής. Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. K. Njunga - M. Mulikita, «The United Nations Security Council and the Organisation of Africa Unity. Conflict or Collaboration?», *African Security Review*, τόμ. 11, τχ. 1, 2002, <<http://www.iss.co.za/PUBS/ASR/11No1/Mulikita.html>>.

34. *Agenda for Peace*, UN Doc S/24111 (17 June 1992).

ναι, ωστόσο, ότι αρκετές ακόμη αφρικανικές κυβερνήσεις χαίρουν αμφίβολης δημοκρατικής νομιμοποίησης και συνεπώς, σε περίπτωση εσωτερικής σύγκρουσης με δυνάμεις υποστηριζόμενες από τη λαϊκή βάση, η επίκληση από πλευράς των έκνομων κυβερνήσεων της ανάμειξης της Αφρικανικής Ένωσης ως αρωγού στη προσπάθεια επαναφοράς της χώρας στην ειρήνη και την ασφάλεια, φαίνεται μάλλον απίθανη.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο σεβασμός ορισμένων από τις παραπάνω καταστατικές αρχές, δημιουργεί εύλογα ερωτήματα. Σε μία ήπειρο όπου το εθιμικό δίκαιο και η καθημερινή πρακτική οδηγούν σε κατάφωρη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,³⁵ σε μια ήπειρο που το δικαίωμα στη ζωή τίθεται καθημερινά υπό αμφισβήτηση – η θανατική ποινή ισχύει σε πολλά αφρικανικά κράτη³⁶–, οι καταστατικές αρχές της Αφρικανικής Ένωσης ομοιάζουν με θεωρητικές μόνο κατασκευές. Το γεγονός ότι, στην πλειονότητά τους, τα κράτη-μέλη της Αφρικανικής Ένωσης εκπροσωπούνται από κυβερνήσεις των οποίων η αφοσίωση στα δημοκρατικά ιδεώδη και στον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν είναι δεδομένη και δεν υπάσχει έμπειδη δημοκρατική πολιτική κουλτούρα, συνηγούνται στην παραπάνω διαπίστωση. Δημιουργείται, λοιπόν, εύλογη ανησυχία για τη πραγμάτωση των στόχων με γνώμονα το σύνολο των αρχών, όπως αυτές οριοθετούν τη λειτουργία της Ένωσης.

β. Η θεσμική διάρθρωση της Ένωσης

Η συνθήκη για την Αφρικανική Ένωση προβλέπει τη δημιουργία δέκα βασικών οργάνων (Συνέλευση, Εκτελεστικό Συμβούλιο, Συμβούλιο Ειρήνης και Ασφάλειας, Παναφρικανικό Κοινοβούλιο, Δικαστήριο, Επιτροπή, Οικονομικό, Κοινωνικό και Πολιτιστικό Συμβούλιο, Αφρικανική Κεντρική Τράπεζα, Αφρικανικό Νομισμα-

35. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της νιγηριανής Amina Lawai που έχει καταδικαστεί σε λιθοβολισμό επειδή απέκτησε τέκνο εκτός γάμου. Παρά τις έντονες πιέσεις διάφορων κυβερνήσεων και την κινητοποίηση σημαντικού αριθμού μη κυβερνητικών οργάνωσεων, η ποινή θα εκτελεστεί εντός του 2004. Βλ. ενδεικτικά <<http://www.irinnews.org/report.asp?ReportID=24275>>. Επίσης, σε πολλές χώρες εφαρμόζεται ακόμη στην πλειονότητα των χοριτσιών η πρακτική της κλειτοριδεκτομής, π.χ. στην Αιθιοπία ασκείται τόσο σε μουσουλμάνες όσο και σε χριστιανές.

36. *Report by the UN Secretary General on the Question of the Death Penalty*, UN Doc. E/CN.4/1999/52.

τικό Ταμείο και Αφρικανική Τράπεζα Επενδύσεων), εκ των οποίων, μόνον ένα –η Συνέλευση– προϋπήρχε στον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας. Όλα τα υπόλοιπα όργανα είτε είναι νέα είτε αποτελούν παραλλαγές των προγενέστερων. Μία Επιτροπή Μονίμων Αντιπροσώπων και διάφορες ειδικές τεχνικές επιτροπές θα επικουρούν το Εκτελεστικό Συμβούλιο. Επίσης η Ένωση δύναται, εφόσον το αποφασίσει η Συνέλευση, να ιδρύσει και άλλα όργανα, αν τούτο κριθεί αναγκαίο.

Το ανώτατο όργανο της Ένωσης είναι η Συνέλευση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων, η οποία αποτελείται από όλα τα κράτη-μέλη. Η Συνέλευση καθορίζει τις κοινές πολιτικές της Ένωσης, αποφασίζει για την εισδοχή νέων μελών, επιβλέπει την εφαρμογή των αποφάσεων της Ένωσης από τα κράτη-μέλη, δίνει οδηγίες στο Εκτελεστικό Συμβούλιο σχετικά με τη διαχείριση συγκρούσεων και άλλων επειγουσών καταστάσεων και με την αποκατάσταση της ειρήνης, υιοθετεί τον προϋπολογισμό, διορίζει τους δικαστές του Δικαστηρίου και τον Πρόεδρο της Επιτροπής.

Τη Συνέλευση θα επικουρεί η Επιτροπή της Ένωσης που είναι, κατ' ουσία, η Γραμματεία της Ένωσης. Θα αποτελείται από τον Πρόεδρο, τον Αναπληρωτή Πρόεδρο και τους Επιτρόπους. Η δομή, οι αρμοδιότητες και ο εσωτερικός κανονισμός της θα καθοριστούν στο μέλλον από τη Συνέλευση. Έως ότου η Συνέλευση αποφασίσει σχετικά, χρέη γραμματείας *ad interim* ασκεί η Γραμματεία του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας.

Η λειτουργικότητα της Επιτροπής θα εξαρτηθεί από την επαρκή στελέχυσή της, την οικονομική της ενίσχυση και τον τρόπο επιλογής των Επιτρόπων (θα είναι ανεξάρτητα πρόσωπα που θα επιλέγονται βάσει των γενικών τους προσόντων;), ενώ οι αρμοδιότητες που θα της απονεμηθούν θα καθορίσουν τη σημασία του ρόλου της. Ο Πρόεδρος της Επιτροπής που θα είναι και Πρόεδρος της Ένωσης, αλλά και οι Επίτροποι, θα πρέπει να ενισχυθούν με πολιτικές αρμοδιότητες, έτσι ώστε να μην εγκλωβιστούν να γρανάζια της διοικητικής γραφειοκρατίας. Εάν, λ.χ., η Επιτροπή καταστεί αρμόδια για την εφαρμογή των αποφάσεων της Ένωσης, τούτο θα ενισχύσει τον θεσμικό της ρόλο. Ανάλογη σημασία έχουν οι αρμοδιότητες που θα έχει ο Πρόεδρος της Επιτροπής, ιδιαιτέρως εάν του αναγνωριστεί η αρμοδιότητα της εξωτερικής εκπροσώπησης της Ένωσης.

Το Εκτελεστικό Συμβούλιο, που αντικαθιστά το Συμβούλιο των Υπουργών του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας, αποτελείται

από τους Υπουργούς Εξωτερικών ή άλλους Υπουργούς που θα ορίσουν τα κράτη-μέλη. Αποστολή του Συμβουλίου είναι να συντονίζει και να λαμβάνει αποφάσεις σε συγκεκριμένα πεδία πολιτικής κοινού ενδιαφέροντος, όπως το εξωτερικό εμπόριο, η ενέργεια, η γεωργία, οι υδάτινες πηγές, η προστασία του περιβάλλοντος, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες, η παιδεία, ο πολιτισμός, η υγεία και η ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού, η έρευνα και η τεχνολογία, η μετανάστευση, η κοινωνική ασφάλεια. Τα παραπάνω πεδία πολιτικής είναι κυρίως τεχνικής φύσεως, ενώ από το έργο του Συμβουλίου αποκλείονται βασικοί στόχοι της Ένωσης, όπως η προώθηση της ειρήνης και της ασφάλειας, η οποία θα αποτελεί μοναδικό αντικείμενο ενασχόλησης ενός άλλου οργάνου, του Συμβουλίου Ειρήνης και Ασφάλειας. Πάντως, σε αντίθεση με τα άλλα όργανα, το Εκτελεστικό Συμβούλιο φαίνεται να απολαμβάνει σχετικής ανεξαρτησίας από τη Συνέλευση: π.χ. έχει το δικαίωμα να καθορίσει τον εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας του, χωρίς μεσολάβηση της τελευταίας.

Το Εκτελεστικό Συμβούλιο επιβουλεύεται από την Επιτροπή Μονίμων Αντιπροσώπων, η οποία έχει την ευθύνη της προετοιμασίας των εργασιών του Συμβουλίου.

Το Οικονομικό, Κοινωνικό και Πολιτιστικό Συμβούλιο, στο οποίο θα εκπροσωπούνται κοινωνικοί και επαγγελματικοί φορείς, θα έχει συμβουλευτικό ρόλο. Τα καθήκοντά του και η οργάνωσή του δεν ορίζονται από την ιδρυτική συνθήκη, αλλά προβλέπεται απλώς ότι θα καθοριστούν στο μέλλον από τη Συνέλευση.

Το όργανο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το Παναφρικανικό Κοινοβούλιο, το οποίο σύμφωνα με τις καταστατικές διατάξεις, θα εξασφαλίσει τη συμμετοχή των αφρικανικών λαών στη διαδικασία οικονομικής ενοποίησης και ανάπτυξης. Η ακριβής σύνθεση, οι εξουσίες και ο τρόπος οργάνωσής του δεν ορίζονται από την ιδρυτική συνθήκη, αλλά από χωριστό πρωτόκολλο, το οποίο υιοθετήθηκε το 2001.³⁷ Σύμφωνα με το πρωτόκολλο αυτό, το Παναφρικανικό Κοινοβούλιο θα εξελιχθεί σε έναν θεσμό με πλήρη νομοθετική αρμοδιότητα, του οποίου τα μέλη –πέντε βουλευτές για κάθε κράτος-μέλος– θα εκλέγονται με άμεση καθολική

37. Το κείμενο του πρωτοκόλλου ανευρίσκεται στο διαδίκτυο στη διεύθυνση: <<http://www.dfa.gov.za/for-relations/multilateral/treaties/pap.htm>>. Το πρωτόκολλο βρίσκεται στο στάδιο της επικύρωσης από τα κράτη-μέλη. Θα τεθεί σε ισχύ μόλις επικυρωθεί από την πλειοψηφία των κρατών-μελών της Ένωσης.

ψηφοφορία. Ωστόσο, κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, θα έχει μόνον συμβουλευτικές και γνωμοδοτικές αρμοδιότητες, ενώ τα μέλη του θα ορίζονται από τα εθνικά κοινοβούλια ή άλλα διαβουλευτικά όργανα των κρατών-μελών. Μετά την πάροδο πέντε ετών, η Συνέλευση θα καθορίσει, με νέο πρωτόκολλο, τις νομοθετικές εξουσίες του Κοινοβουλίου. Το πρωτόκολλο αυτό θα πρέπει επίσης να διευκρινίσει ποια θα είναι η σχέση του Παναφρικανικού Κοινοβουλίου με το Εκτελεστικό Συμβούλιο στη νομοθετική διαδικασία, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο θα συμμετέχει στην έκδοση των σχετικών πράξεων, εφόσον τα ζητήματα αυτά δεν ρυθμίζονται από την ιδρυτική συνθήκη.

Σε ό,τι αφορά το Συμβούλιο Ειρήνης και Ασφάλειας, το Δικαστήριο και τους τρεις χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς (Αφρικανική Κεντρική Τράπεζα, Αφρικανικό Νομισματικό Ταμείο, Αφρικανική Τράπεζα Επενδύσεων), η συνθήκη της Αφρικανικής Ένωσης προβλέπει απλώς την σύστασή τους. Η σύνθεση, οι εξουσίες και οι αρμοδιότητες των εν λόγω οργάνων θα καθοριστούν στο μέλλον.³⁸

Θα πρέπει, πάντως, να υπογραμμιστεί ότι ο μεγάλος αριθμός των οργάνων δημιουργεί πολλά ερωτήματα σχετικά με τη λειτουργικότητα του νέου μορφώματος. Η λειτουργία όλων αυτών των οργάνων απαιτεί αυξημένες δαπάνες, πράγμα το οποίο μπορεί να οδηγήσει την Ένωση σε οικονομικό αδιέξοδο. Από την άλλη πλευρά, η απλή πρόβλεψη για την ίδρυση ορισμένων οργάνων, η σύνθεση και οι αρμοδιότητες των οποίων θα καθοριστούν στο μέλλον, θέτει σε δίλημμα την επιτυχία του εγχειρήματος. Η χρονική απροσδιοριστία δημιουργεί εύλογη ανησυχία για την τελική τους εξέλιξη.

Από τη θεσμική ανάλυση που προηγήθηκε είναι, επίσης, εμφανές ότι η δομή της Αφρικανικής Ένωσης ομοιάζει σε πολλά σημεία με εκείνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³⁹ Η Συνέλευση των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων είναι το όργανο που αντιστοιχεί στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το Εκτελεστικό Συμβούλιο στο Συμβούλιο Υ-

38. Τον Ιούλιο του 2003, στη δεύτερη σύνοδό της, η Συνέλευση υιοθέτησε το Πρωτόκολλο για τη σύσταση του Δικαστηρίου της Αφρικανικής Ένωσης. Το κείμενο του Πρωτοκόλλου ανευρίσκεται στο διαδίκτυο στη διεύθυνση: <<http://www.africa-union.org>>.

39. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, υπό τη σημερινή της μορφή, έχει μόνον ένα δικό της όργανο, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, ενώ τα υπόλοιπα όργανα «τα δανείζεται» από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

πουργών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ενώ η Επιτροπή Μόνιμων Αντιπροσώπων, με πανομοιότυπη σύνθεση και ρόλο, εμφανίζεται και στους δύο θεσμούς. Αντιστοιχία υπάρχει και σε άλλα όργανα της *Αφρικανικής Ένωσης* όπως το Οικονομικό, Κοινωνικό και Πολιτιστικό Συμβούλιο που ομοιάζει με την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, το Δικαστήριο με το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ή το Παναφρικανικό Κοινοβούλιο που οι συντάκτες της ιδρυτικής συνθήκης της Αφρικανικής Ένωσης ευελπιστούσαν να του προσδώσουν ρόλο ανάλογο με εκείνον του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Δεν λείπουν, βέβαια, και διαφοροποιήσεις, όπως εκείνη μεταξύ της Επιτροπής της Αφρικανικής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η αποστολή των δύο αυτών οργάνων διαφέρει σημαντικά, καθώς φαίνεται ότι η Επιτροπή της Αφρικανικής Ένωσης θα έχει ένα διοικητικό-γραμματειακό ρόλο, εν αντιθέσει με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία αποτελεί κινητήρια δύναμη και αφετηρία της νομοθετικής δράσης του ευρωπαϊκού μορφώματος.

Οποιαδήποτε σύγκριση μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του νέου αφρικανικού θεσμού είναι παρακινδυνευμένη, εφόσον δεν υπάρχουν ακόμη δείγματα λειτουργίας των οργάνων της Αφρικανικής Ένωσης. Ωστόσο, η πραγμάτωση μιας ευρωκεντρικής ιδέας στο αφρικανικό περιβάλλον, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της αφρικανικής ηπείρου, εμφανίζει *de facto* αντικειμενικές δυσκολίες βιωσιμότητας του νέου μορφώματος. Η θεσμική του διάρθρωση μπορεί να ομοιάζει –κατ' όνομα προς το παρόν– με τον δομικό ιστό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά αυτό δεν εξασφαλίζει κατ' ανάγκη και την επιτυχία του εγχειρήματος. Το κατά πόσον θα προχωρήσει η επιδιωκόμενη ενοποιητική διαδικασία θα εξαρτηθεί από διάφορους παράγοντες (πολιτικούς, κοινωνικοοικονομικούς, πολιτισμικούς...) και, βεβαίως, από τη βούληση των μελών να προσδώσουν πραγματικές εξουσίες στο νέο θεσμό.

γ. Το σύστημα επιβολής κυρώσεων

Σημαντική διαφοροποίηση της ιδρυτικής συνθήκης της Αφρικανικής Ένωσης σε σχέση με τον καταστατικό χάρτη του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας παρατηρείται σε ό,τι αφορά το ζήτημα της επιβολής κυρώσεων στα κράτη-μέλη που δεν τηρούν τις υποχρεώσεις τους. Τούτο μπορεί να συμβεί σε τρεις περιπτώσεις.

Πρώτον, εάν το κράτος μέλος καθυστερεί την καταβολή της ει-

σφοδράς του στην οργάνωση, τότε η Συνέλευση θα ορίσει τις κατάλληλες κυρώσεις που θα του επιβληθούν, οι οποίες δύνανται να αφορούν: τη στέρηση του δικαιώματος λόγου στις συνόδους, του δικαιώματος ψήφου, της κατάθεσης υποψηφιοτήτων για θέσεις εργασίας στην Ένωση, τη στέρηση πλεονεκτημάτων που απορρέουν από δραστηριότητες της Ένωσης.

Δεύτερον, εάν ένα κράτος-μέλος δεν συμμορφώνεται με τις αποφάσεις και τις πολιτικές της Ένωσης, τότε είναι δυνατό να του επιβληθούν άλλες κυρώσεις, όπως η διακοπή μεταφορικών και επικοινωνιακών δεσμών με άλλα κράτη-μέλη, καθώς και άλλα μέτρα πολιτικής και οικονομικής φύσεως που θα αποφασίσει η Συνέλευση.

Τρίτον, οι κυβερνήσεις που ανέρχονται στην εξουσία με αντισυνταγματικά μέσα δεν θα μπορούν να συμμετάσχουν στις δραστηριότητες της Ένωσης.

Η εφαρμογή των παραπάνω καταστατικών προβλέψεων παρουσιάζει αρκετά ερμηνευτικά προβλήματα:⁴⁰ σε ό,τι αφορά, για παράδειγμα, την καθυστέρηση της εισφοράς στον οργανισμό, δεν προσδιορίζεται ο χρόνος καθυστέρησης που θα ενεργοποιήσει την εφαρμογή της συγκεκριμένης διάταξης, ενώ οι συντάκτες της δεν φαίνεται να έλαβαν υπόψη τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αφρικανικές χώρες.

Όσον αφορά την επιβολή κυρώσεων σε περιπτώσεις μη συμμόρφωσης με τις αποφάσεις και τις πολιτικές της Ένωσης, δεν διευκρινίζεται ποιο όργανο είναι εκείνο που θα κρίνει την εν λόγω συμμόρφωση. Η αναγνώριση της αρμοδιότητας αυτής σε ένα πολιτικό όργανο όπως η Συνέλευση, θέτει σοβαρά ερωτήματα ως προς τα κριτήρια με βάση τα οποία θα ληφθεί η σχετική απόφαση.

Τέλος, σε ό,τι αφορά την τρίτη περίπτωση επιβολής κυρώσεων, πρόκειται κατ' ουσία για αναστολή των δικαιωμάτων της κυβέρνησης κράτους-μέλους που έχει αναλάβει την εξουσία με αντισυνταγματικά μέσα. Η ενεργοποίησή της γεννά μια σειρά από εύλογους προβληματισμούς που αφορούν, μεταξύ άλλων, το όργανο –πολιτικό ή δικαιοδοτικό;– το οποίο θα κληθεί να αποφασίσει σχετικά και τα κριτήρια διαχωρισμού των νόμιμων και μη νόμιμων κυβερνήσεων, έτσι ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε επιλεκτική εφαρμογή της συγκεκριμένης διάταξης.

40. Για μία κριτική προσέγγιση των εν λόγω διατάξεων, βλ. K. Magliveras - G. Naldi, *ό.π.*, σημ. 31, σ. 423-424.

Πάντως, όποιες και αν είναι οι καταστατικές αδυναμίες του συστήματος επιβολής κυρώσεων, το εν λόγω σύστημα στοχεύει στο να εμφυσησει στα κράτη-μέλη την αντίληψη ότι η εκπλήρωση των συμβατικών τους υποχρεώσεων θα συμβάλλει στην ομαλή λειτουργία της Ένωσης και, κατά συνέπεια, στην επίτευξη των στόχων της. Επιπλέον, η αναστολή δικαιωμάτων των έκνομων κυβερνήσεων, υπογραμμίζει την ανάγκη διαφύλαξης των δημοκρατικών ιδεωδών ως προϋπόθεση ανάπτυξης και ευημερίας της αφρικανικής ηπείρου.

4. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Η Αφρική αντιμετωπίζει σήμερα πιο επιτακτικά από ποτέ το στοίχημα του εκδημοκρατισμού των θεσμών της, της μετάλλαξης των πολιτικών δομών, καθώς και της οικονομικής αναδιάρθρωσης και αναδόμησης. Στην αυγή της νέας χιλιετίας, η αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων συνιστά μια μεγάλη ευκαιρία, προκειμένου να περιέλθει η χειραφέτηση της αφρικανικής ηπείρου στους ίδιους τους Αφρικανούς. Έχοντας ως βασικό ιδεολογικό σύνθημα την πρόταση «αφρικανικές λύσεις για τα αφρικανικά προβλήματα», το ερώτημα που γεννάται είναι κατά πόσον η Αφρικανική Ένωση θα κατορθώσει να το ενσαρκώσει με τρόπο ορθολογικό και μέσα από τη σύνθεση των ιδιαιτεροτήτων της αφρικανικής ηπείρου, οι οποίες για πολλές δεκαετίες αγνοήθηκαν.

Στην παρούσα φάση, οποιαδήποτε κριτική –καταδικαστική ή αισιόδοξη– για το μέλλον του νεοϊδρυθέντος περιφερειακού θεσμού θα ήταν πρόωγη και παρακινδυνευμένη. Είναι, ωστόσο, δυνατόν να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις, ιδιαίτερα σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο πρόκειται να λειτουργήσει.

Θα πρέπει, καταρχάς, να σημειωθεί η δημιουργία της Αφρικανικής Ένωσης, που εκπροσωπεί 850 εκατομμύρια κατοίκους, ελάχιστα απασχόλησε τη διεθνή κοινότητα, με αποτέλεσμα να υποβαθμιστεί πολιτικά. Το όλο εγχείρημα αντιμετωπίστηκε μέχρι σήμερα με επιφυλακτικότητα, οφειλόμενη εν πολλοίς στον πρωταγωνιστικό ρόλο του συνταγματάρχη Qadhafi στην ίδρυση του νέου μορφώματος,⁴¹ οι σχέσεις του οποίου με τις δυτικές χώρες θεωρούνται τυ-

41. Ο Qadhafi διαβλέποντας ότι το πολιτικό κίνημα του παναραβισμού, το οποίο επιδίωξε τη συνένωση αραβόφωνων ισλαμικών χωρών σε μια κοινότητα συμφερόντων, εξασθενούσε, στράφηκε προς την ιδέα του παναφρικανισμού και

πικές. Ο λίβνος συνταγματάρχης είχε κατηγορηθεί στο παρελθόν ως χρηματοδότης τρομοκρατικών οργανώσεων, γεγονός που δημιουργεί μια εύλογη ανησυχία για τη σταδιακή ανάδειξή του σε ηγετική φυσιογνωμία του παναφρικανικού οράματος. Στην πραγματικότητα, όμως, η δυσπιστία έναντι του αφρικανικού πειράματος πηγάζει από το γεγονός ότι η Αφρική μαστίζεται ακόμη από πολλά και σοβαρά προβλήματα, υπό συνθήκες που δείχνουν, φαινομενικά τουλάχιστον, μη αναστρέψιμες. Η φτώχεια, με όλα τα συνεπακόλουθά της, η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, οι λοιμώδεις ιοί, οι δεκάδες των εμφυλίων και διασυνοριακών συγκρούσεων, η διαφθορά πολλών καθεστώτων, το υπέρογκο εξωτερικό χρέος, η οικονομική εκμετάλλευσή της και η περιθωριοποίηση της γηγενούς οικονομικής δραστηριότητας, δίνουν μια πρώτη, μόνον, εικόνα της κρατούσας κατάστασης.

Από την άλλη πλευρά, το κύμα εκδημοκρατισμού που εκδηλώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990, επηρέασε αρκετές αφρικανικές χώρες.⁴² Η διενέργεια πολυκομματικών εκλογών ανέδειξε κυβερνήσεις που χαίρουν δημοκρατικής νομιμοποίησης και οδήγησε σε μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης από ό,τι στο πλαίσιο μονοκομματικών καθεστώτων.⁴³ Παρά ταύτα, η δημοκρατική μετάβαση δεν μείωσε τον αριθμό ούτε την ένταση των συγκρούσεων, γεγονός το οποίο αποδίδεται από ορισμένους στο ότι το όλο εγχείρημα δεν υπαγορεύτηκε από εσωτερικές πιέσεις, αλλά από εξωτερικές δυνάμεις ως προϋπόθεση για την άντληση χρηματοδοτικής βοήθειας.⁴⁴ Η διενέργεια πολυκομματικών εκλογών δεν επαρκεί άλλωστε από μόνη της για την αποκρυστάλλωση δημοκρατικού πολιτεύματος, αν δεν συνοδεύεται από άλλες εγγυήσεις, όπως π.χ. ο σεβασμός προς το κράτος δικαίου. Περαιτέρω πεδίο προβληματισμού συνιστά επίσης η οργάνωση των αφρικανικών πολιτικών συστημάτων

πρότεινε τη δημιουργία των «Ηνωμένων Πολιτειών της Αφρικής». Για εκτενή ανάλυση του ρόλου του λίβνου ηγέτη, βλ. Y. Ronen, «Libya's Diplomatic Success in Africa: The Reemergence of Qadhafi on the International Stage», *Diplomacy & Statecraft*, τόμ. 12, τχ. 4, 2002, σ. 60-74, και A. Huliaras, «Qadhafi's Comeback: Libya and sub-saharan Africa in the 1990s», *African Affairs*, τόμ. 100, 2001, σ. 5-25.

42. Π.χ. Νότια Αφρική, Μπενίν, Μάλι, Σενεγάλη, Κένυα, Γουϊνέα Μπισσάου, Πράσινο Αχρωπτήριο, Κονγκό-Μπραζαβίλ.

43. Για εκτενή συζήτηση, βλ. P. Chabal, «A Few Considerations on Democracy in Africa», *International Affairs*, τόμ. 74, τχ. 2, 1998, σ. 289-303.

44. Βλ. P. Chabal, «The Quest for Good Government and Development in Africa: is NEPAD the Answer?», *ό.π.*, σμμ. 26.

βάσει δυτικών προτύπων δημοκρατικής διακυβέρνησης, χωρίς να ληφθούν επαρκώς υπόψη οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των αφρικανικών κοινωνιών.

Παρά το γεγονός ότι τα δεδομένα είναι αποθαρρυντικά, στους κόλπους της Αφρικανικής Ένωσης πνέει αέρας αισιοδοξίας. Η επιτυχία του εγχειρήματος εξαρτάται πάντως από τον βαθμό συνοχής που μπορεί να επιτύχει ο νεοσύστατος περιφερειακός οργανισμός. Ο σημαντικότερος παράγοντας αστάθειας στην ήπειρο σήμερα είναι οι εμφύλιες και διασυνοριακές συγκρούσεις.⁴⁵ Σε σύνολο πενήντα τριών χωρών, δεκατέσσερις εξ αυτών βρίσκονται ακόμη σε εμπόλεμη κατάσταση.⁴⁶ Το σκηνικό της παρατεταμένης αστάθειας αποτελεί ένα σοβαρό εμπόδιο, η υπέρβαση του οποίου αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την πραγμάτωση των στόχων της Ένωσης. Γιατί πώς μπορεί κανείς να ομιλεί για διαμόρφωση κοινών πολιτικών θέσεων όταν, για παράδειγμα, μόνον ο πόλεμος που μαινεται επί σειρά ετών στη Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό (Κονγκό-Κινσάσα)⁴⁷ εμπλέκει ξέι γειτονικές χώρες, οι οποίες κατηγορούν η μία την άλλη για επίθεση;⁴⁸ Πώς είναι δυνατό να τίθεται ως

45. Ενδιαφέρουσα ερμηνεία αυτού του φαινομένου, βλ. S. Adejumbi, «Citizenship, Rights and the Problem of Internal Conflicts and Civil Wars in Africa», *African Journal of Political Science*, τόμ. 6, τχ. 2, 2001, σ. 77-96.

46. Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει το 25% των χωρών της περιοχής και το 38% των παγκόσμιων συγκρούσεων.

47. Οι εσωτερικές συγκρούσεις, εν πολλοίς οφειλόμενες στις εθνοτικές διαφορές αλλά και στην οικονομική διχοτόμηση της χώρας, κατέληξαν το 1996 σε εμφύλιο πόλεμο. Η εξέγερση των Τούτσι υποστηρίχθηκε από την εξουσία των ομοφύλων τους στη Ρουάντα και την Ουγκάντα, οδηγώντας στην κατάρρευση του καθεστώτος του στρατηγού Mobutu που, κατά τη διάρκεια της ψυχροπολεμικής περιόδου, υποστηριζόταν από τη Δύση. Την εξουσία ανέλαβε ο αρχηγός των ανταρτών Laurent-Désiré Kabila. Λίγα χρόνια αργότερα δολοφονείται και πρόεδρος της χώρας ανακηρύσσεται ο υιός του, Joseph Kabila.

48. Στις 23 Ιουνίου 1999, το Κονγκό προέφυγε ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης κατά του Μπουρούντι, της Ρουάντας και της Ουγκάντας, καταγγέλλοντας τα κράτη αυτά για πράξεις ένοπλης επίθεσης που συνιστούν κατάφωρη παράβαση του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και του Χάρτη του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας. Το Κονγκό κατήγγειλε ότι τα κράτη αυτά επεχείρησαν να καταλάβουν την Κινσάσα προκειμένου να ανατρέψουν την κυβέρνηση Εθνικής Σωτηρίας και να δολοφονήσουν τον Πρόεδρο Kabila, με σκοπό να εγκαταστήσουν ένα καθεστώς Τούτσι ή ελεγχόμενο από τη φυλή των Τούτσι. Ισχυρίστηκε, επίσης, ότι τα εγκαλούμενα κράτη παραβίασαν το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο και διέπρωξαν μαζικές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για μία επισκόπηση της εξέλιξης της δικαστικής διένεξης, βλ. Χ. Δίπλα, Ε. Δούση, *Το Διε-*

στόχος η προώθηση των δημοκρατικών αρχών και ιδεωδών, όταν η πολιτειακή εκτροπή αποτελεί ακόμη σύνηθες πολιτικό φαινόμενο;⁴⁹ Αν η Ένωση δεν κατορθώσει να επέμβει άμεσα στις εστίες κρίσεων, αρχές όπως ο σεβασμός στο απαραβίαστο του ανθρώπινου βίου και, εν γένει, η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, θα παραμείνουν θεωρητικές μόνο διακηρύξεις.

Το ερώτημα, λοιπόν, που τέθηκε παραπάνω συνδέεται τελικά με το κατά πόσον ο νέος θεσμός θα συμβάλει στη διευθέτηση των συγκρούσεων που μαστίζουν την αφρικανική ήπειρο ή, τουλάχιστον, να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα οδηγήσουν στην ειρήνευση, εφόσον η εύρυθμη λειτουργία της Ένωσης, όπως και η οικονομική ανόρθωση της Αφρικής, προϋποθέτουν ένα περιβάλλον ειρήνης και πολιτικής σταθερότητας.

Η Αφρικανική Ένωση θα πρέπει, επίσης, να ικανοποιήσει και το αίτημα αναδιάρθρωσης των οικονομικών δομών, στο μέτρο που ο παγκοσμιοποιημένος οικονομικός ιστός το επιτάσσει. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος των παραγόμενων προϊόντων αποτελείται από πρωτογενή αγροτικά προϊόντα, η εσωτερική ζήτηση των οποίων είναι μικρή και, επομένως, προορίζονται για επεξεργασία στο εξωτερικό. Συνέπεια τούτου είναι η άμεση και συνεχής εξάρτηση από την πορεία της διεθνούς οικονομίας. Η οικονομική δραστηριότητα παραμένει, εν μέρει, αγκιστρωμένη στις δομές του παρελθόντος, έτσι το ενδοαφρικανικό εμπόριο διεξάγεται ανάμεσα στις εμπορικές ζώνες που είχαν δημιουργηθεί τη περίοδο της αποικιοκρατίας. Η δημιουργία – πλαίσιο της Αφρικανικής Ένωσης– της Αφρικανικής Οικονομικής Ένωσης με χρονικό ορίζοντα το 2025, στόχο έχει τη δημιουργία ενός ισχυρού οικονομικού μπλοκ, ικανού να διασπάσει τους μετα-αποικιακούς δεσμούς και να δημιουργήσει ένα κοινό νόμισμα που θα οδηγήσει σε ομογενοποίηση της οικονομικής δυναμικότητας, καθώς και του επιπέδου ζωής των κρατών-μελών της.

Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η χρήση του ευρωπαϊκού παραδείγματος ως προτύπου σχεδιασμού της Αφρικανικής Ένωσης δημιουργεί εύλογους προβληματισμούς. Ενώ η ευρωπαϊκή πρω-

---

θνές Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών, τόμος Β', Σύνοψη νομολογίας 1980-2000, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 207-215.

49. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Μαδαγασκάρη και η Ζιμπάμπουε.

τοβουλία ξεκίνησε από έξι μόνο κράτη, η Αφρικανική Ένωση, από τα πρώτα της βήματα, εκπροσωπεί πενήντα ένα κράτη, γεγονός που δυσχεραίνει την εμπάθυνση της συνεργασίας. Αν μια διευρυμένη Ευρώπη των είκοσι πέντε μελών δημιουργεί έντονο προβληματισμό για τη λειτουργικότητά της και την ανάγκη περαιτέρω εμπάθνωσης των δομών της, εύλογες είναι οι ανησυχίες που διατυπώνονται αναφορικά με το νέο πολυμελή panaφρικανικό διακυβερνητικό θεσμό. Σε μία ήπειρο χωρίς εδραιωμένη δημοκρατική παράδοση, με σαθρές πολιτικές δομές και συνεχιζόμενα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, το εγχείρημα θεωρείται τολμηρό και ιδιαίτερα φιλόδοξο, η δε κατάληξη του παραμένει αμφίβολη.

Ουσιαστική επιτυχία του εγχειρήματος θα μπορούσε να υπάρξει με την ταυτόχρονη αυτο-οργάνωση των μελών της Ένωσης, πάνω στη βάση της ειρήνης και της εσωτερικής ασφάλειας. Η οικονομική ανάπτυξη μέσω των άμεσων ξένων επενδύσεων προϋποθέτει, βεβαίως, πολιτική σταθερότητα και η Αφρικανική Ένωση έχει αυτόν ακριβώς το ρόλο: να προσδώσει στο σύστημα νέα χαρακτηριστικά που θα το κάνουν πιο αξιόπιστο, επιτυγχάνοντας ταυτόχρονα με την κοινωνική συνοχή, τη θεσμική αναδιάρθρωσή του. Οι φόβοι ότι η μετάβαση αυτή θα οδηγήσει στη δημιουργία μιας νέας γραφειοκρατίας, θα πρέπει να διαψευστούν άμεσα. Θα πρέπει, δηλαδή, από τα πρώτα βήματά της η Αφρικανική Ένωση να κερδίσει την εμπιστοσύνη των ίδιων των μελών της, αλλά και να πετύχει την ουσιαστική αναγνώρισή της ως κεντρικού πρωταγωνιστή, αν όχι στη διεθνή πολιτική σκηνή, τουλάχιστον στο γεωγραφικό πεδίο δράσης της.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο σημείο αυτό στο πρόγραμμα NEPAD (New Partnership for Africa's Development),⁵⁰ που προτάθηκε το 2002 από τους Προέδρους της Αλγερίας Abdelaziz Bouteflika, της Νιγηρίας Olusegun Obasanjo, της Σενεγάλης Abdoulaye Wade και της Νότιας Αφρικής Thabo Mbeki, και το οποίο θα υλοποιηθεί σε συνεργασία με την Αφρικανική Ένωση.⁵¹ Το πρόγραμμα αυτό

50. Για εκτενή ανάλυση, βλ. K.R. Hope, «From Crisis to Renewal: Towards a Successful Implementation of the New Partnership for Africa's Development», *African Affairs*, τόμ. 101, 2002, σ. 387-402· R. Kanbur, «The New Partnership for Africa's Development (NEPAD): an Initial Commentary», *Politikon*, τόμ. 29, τχ. 1, 2002, σ. 87-100· A. de Waal, «What's New in the "New Partnership for Africa's Development"», *International Affairs*, τόμ. 78, τχ. 3, 2002, σ. 463-475.

51. Το Πρόγραμμα έχει δική του θεσμική υποδομή. Για περαιτέρω, βλ. A. de Waal, *ό.π.*

θέτει τις προϋποθέσεις για την πολιτική και οικονομική αναγέννηση της αφρικανικής ηπείρου (καλή διακυβέρνηση, ειρήνη και ασφάλεια, διαμόρφωση οικονομικής πολιτικής, εξεύρεση λύσεων που να συνάδουν με τις αφρικανικές ιδιαιτερότητες...), ενώ στόχος του είναι η επένδυση 12 δισεκατομμυρίων δολαρίων για να ανακάμψει ο οικονομικός κύκλος των αφρικανικών οικονομιών. Πρόκειται για τη σημαντικότερη πρωτοβουλία που έχει διατυπωθεί τα τελευταία σαράντα χρόνια για την πολιτική και οικονομική ανόρθωση της ηπείρου,⁵² υποστηρίζεται δε από μια νέα γενιά αφρικανών ηγετών που δείχνουν αποφασισμένοι να συμβάλουν στη βελτίωση της θέσης της Αφρικής στο διεθνές σύστημα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το πρόγραμμα NEPAD προκάλεσε μεγάλο διεθνές ενδιαφέρον: η ομάδα G-8 δεσμεύθηκε ήδη ότι θα στηρίξει την υλοποίησή του.

Όπως σημειώθηκε ήδη, είναι πολύ νωρίς ακόμη για να καταλήξει κανείς σε συμπεράσματα για το μέλλον της Αφρικανικής Ένωσης. Ενισχύοντας αυτή τη λογική παραθέτουμε την απάντηση του νιγηριανού Προέδρου Olusegun Obasanjo στην κριτική που ασκείται αναφορικά με την αποτελεσματικότητα και τη λειτουργικότητα του νέου μορφώματος: «κάποιοι περίμεναν να τρέξουμε πριν ακόμη περπατήσουμε». Η Αφρικανική Ένωση κάνει τα πρώτα της βήματα και θα πρέπει να βρει συμπαραστάτες. Ο δρόμος είναι ακόμη μακρύς καθώς η ανόρθωση της Αφρικής χρειάζεται χρόνο. Στην προσπάθεια αυτή, η περιφερειακή συνεργασία φαίνεται να αποτελεί τη μόνη εναλλακτική λύση για την επιβίωση της ηπείρου στη νέα τάξη πραγμάτων. Ωστόσο, ανοικτό για περαιτέρω έρευνα παραμένει το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσον θεσμοί διακρατικής συνεργασίας με έντονα υπερεθνικά στοιχεία μπορούν να ευδοκμήσουν στις αφρικανικές κοινωνίες.

52. Δεν λείπουν, ωστόσο, και οι κριτικές σύμφωνα με τις οποίες η πρωτοβουλία NEPAD δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά δέσμευση των πολιτικών ελίτ της Αφρικής προκειμένου να εξασφαλίσουν τη μεταφορά πόρων προς την ήπειρο, βλ. P. Chabal, «The Quest for Good Government and Development in Africa: is NEPAD the Answer?», *ό.π.*, σμ. 26.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΛΕΤΗ
(πηγές που δεν περιλαμβάνονται στις σημειώσεις)

- CILLIERS, J., «Towards the African Union», *African Security Review*, τόμ. 10, τχ. 2, 2001, σ. 23-46.
- LOXLEY, J., «Imperialism & Economic Reform in Africa: What's New About the New Partnership for Africa's Development (NEPAD)?», *Review of African Political Economy*, τόμ. 95, 2003, σ. 119-128.
- MANJI, F. - O'COILL, C., «The Missionary Position: NGOs and Development in Africa», *International Affairs*, τόμ. 78, τχ. 3, 2002, σ. 567-583.
- NABUDERE, D.W., «The African Renaissance in the Age of Globalisation», *African Journal of Political Science*, τόμ. 6, τχ. 2, 2001, σ. 11-27.
- TSHIYEMBE, M., «L'Afrique face au défi de l'Etat multinational», *Le Monde Diplomatique*, Σεπτέμβριος 2000, σ. 14-15.
- YOUNG, C., «The End of the Post-Colonial State in Africa? Reflections on Changing African Political Dynamics», *African Affairs*, τόμ. 103, τχ. 1, 2004, σ. 23-49.
- ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, Α., *Η κατάρρευση του κράτους στην Αφρική*, Στοχαστής, Αθήνα 1997.

ΔΥΟ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΟ

MICHEL FOUCAULT: *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ.: Τίτκα Δημητρούλια, πρόλογος: Στέφανος Ροζάνης, Ψυχογιός, Αθήνα 2002, 355 σελ.

I

Στο βιβλίο αυτό συγκεντρώνονται οι διαλέξεις που έδωσε ο Φουκό στο Collège de France την περίοδο 1975-1976. Ο Φουκό σε αυτές τις διαλέξεις προσπαθεί να ενεργοποιήσει «υποταγμένες γνώσεις» οι οποίες θα μας προσφέρουν έναν εναλλακτικό τρόπο ανάλυσης των σχέσεων εξουσίας. Η κυρίαρχη, νομική αντίληψη της εξουσίας που συναντάμε στους φιλοσόφους του 18ου αιώνα αντιλαμβάνεται την εξουσία ως «πρωταρχικό δικαίωμα το οποίο εκχωρείται, ως θεμελιακό στοιχείο της κυριαρχίας [...] σύμφωνα με το οποίο μήτρα της πολιτικής εξουσίας είναι το συμβόλαιο» (σ. 34). Η εξουσία, λοιπόν, θεωρείται ως δικαίωμα το οποίο κάποιος κατέχει και μπορεί να μεταβιβάσει ή να απολέσει με μια νομική πράξη σύμβασης ή παραχώρησης (σ. 29). Ο Φουκό υποστηρίζει ότι, αν θέλουμε να αναλύσουμε συγκεκριμένα τις σχέσεις εξουσίας, θα πρέπει να αφήσουμε κατά μέρος το νομικό μοντέλο. Αντί για «κυριαρχία» πρέπει να μιλήσουμε για «επιβολή» και «καθυπόταξη» (σ. 43).

Πού θα βασιζούμε, όμως, για να το κάνουμε αυτό; Σε μια εναλλακτική παράδοση ανάλυσης των σχέσεων εξουσίας η οποία θα μας απελευθερώσει από το τριπλό προαπαιτούμενο του υποκειμένου, της ενότητας της εξουσίας και του νόμου. Αυτή η παράδοση χρησιμοποιεί το γενικό σχήμα του πολέμου για την αποκωδικοποίηση των σχέσεων εξουσίας. Η πολιτική εξουσία δεν αρχίζει εκεί όπου τελειώνει ο πόλεμος, «ο νόμος δεν γεννιέται στη φύση, δίπλα στις πηγές όπου ξαποσταίνουν οι πρώτοι ποιμένες· ο νόμος γεννιέται μέσα από μάχες αληθινές, νίκες, σφαγές, κατακτήσεις με συγκεκριμένη ημερομηνία διεξαγωγής και με συγκεκριμένους πρωταγωνιστές ήρωες· ο νόμος γεννιέται στις πυροπολημένες πόλεις,

στα ρημαγμένα χωράφια· γεννιέται εκεί όπου οι περίφημοι αθώοι ψυχομαχούν, την ώρα που ξημερώνει» (σ. 70). Ο πόλεμος αποτελεί την κινητήρια δύναμη των θεσμών και της τάξης, ακόμη και η ειρήνη κάνει σιωπηρά πόλεμο. Δεν μπορεί να υπάρξει ουδετερότητα καθώς ο καθένας από εμάς είναι αναγκαστικά αντίπαλος κάποιου άλλου (σ. 71). Ο λόγος αυτός «ζητά από τον ελλειπτικό θεό των μαχών ένα μόνο πράγμα, να φωτίζει τις μακρές ημέρες της τάξης, της εργασίας, της ειρήνης, της δικαιοσύνης. Ζητά από τη μανία να αποτυπώσει τη γαλήνη και την τάξη» (σ. 75), αναζητά «στους κώδικες το αίμα που έχει ξεραθεί...» (σ. 77).

Αυτή η συνάρθρωση του πολέμου με τις σχέσεις εξουσίας, η οποία συνίσταται στην αντιστροφή της ρήσης του Κλαούζεβιτς ότι ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα, θεωρώντας την πολιτική ως συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα, εντοπίζεται αρχικά στους θρησκευτικούς πολέμους του Μεσαίωνα αλλά αναπτύχθηκε κυρίως στην Αγγλία των πολιτικών αγώνων του 17ου αιώνα και στη Γαλλία της αριστοκρατικής αντίδρασης του 18ου. Στην Αγγλία, αυτή η θεωρία πήρε τη μορφή μιας φυλετικής σύγκρουσης η οποία διατρέχει ολόκληρη την κοινωνία, κάτω και πίσω από όλους τους θεσμούς και τις εκφάνσεις της. Η σύγκρουση δύο φυλών αποτελούσε τη μήτρα όλων των κοινωνικών αγώνων (σ. 83). Ο λόγος αυτός άρχισε με το ιστορικό γεγονός της νορμανδικής κατάκτησης για να αρνηθεί τη νομιμότητα της νορμανδικής κυριαρχίας. Όπως έλεγαν οι Diggers: «Η κυβέρνηση είναι ο πόλεμος των μεν εναντίον των δε· η εξέγερση θα είναι ο πόλεμος των δε εναντίον των μεν» (σ. 139). Επομένως, δεν έχουμε να κάνουμε με «νόμιμη κυριαρχία» αλλά με επιβολή, με την επιβολή μιας φυλής σε μιαν άλλη.

Η γαλλική αριστοκρατία στα τέλη της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ' υποστήριζε πως η βασιλεία είχε καταχραστεί την εξουσία της, είχε παραβιάσει συμφωνίες και είχε αφαιρέσει αυτά που δικαιωματικά ανήκαν στην αριστοκρατία. Η ιστορία της βασιλικής εξουσίας ήταν μια ιστορία προδοσιών, πισώπλατων μαχαιρωμάτων και αυθαιρεσιών. Μέχρι την αριστοκρατική αντίδραση, η ιστορία ήταν «η ιστορία της εξουσίας για την εξουσία» (σ. 167). Τότε, όμως, αναδύθηκε ένα νέο υποκείμενο ιστορικής γνώσης το οποίο αυτο-αποκλείοταν από την καθολικότητα και ήταν στρατευμένο σε μια αλήθεια που ανταγωνιζόταν την αλήθεια της κυριαρχικής εξουσίας: «Δεν έχουμε να κάνουμε με την ένδοξη ιστορία της εξουσίας πλέον· η ιστορία αυτή έχει να κάνει με τα κατακάθια, τις

αχρειότητες, τις προδοσίες της» (σ. 170). Εφεξής, η ιστορική και η πολιτική γνώση θα είναι αλληλένδετες (σ. 213), η ιστορία θα γίνει ο γενικός λόγος των πολιτικών αγώνων (σ. 221). Η ιστορία της γαλλικής αριστοκρατίας μιλούσε για κάτι που βρισκόταν κάτω από το κράτος, που διαπερνούσε το δίκαιο και τους θεσμούς: για το «έθνος». Έχουμε, επομένως, έναν πόλεμο των εθνών και η μοναρχική εξουσία δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα τέτοιο έθνος, δεν εκφράζει δηλαδή κάτι καθολικότερο.

Είδαμε, λοιπόν, την ανάδυση ενός ιστορικο-πολιτικού λόγου που αντιλαμβάνόταν τις σχέσεις εξουσίας ως σχέσεις επιβολής. Η πολιτική εξουσία δεν αντιπροσώπευε την καθολικότητα ή την ουδετερότητα: η κοινωνία ήταν ένα θέατρο πολεμικών συγκρούσεων όπου διεξάγεται μια διαρκής μάχη των μεν εναντίον των δε. Ο πόλεμος γίνεται αρχή κατανόησης όλων των κοινωνικών φαινομένων. Φυσικά, ο Φουκό δεν υιοθετεί άκριτα απόψεις που βασίζονται στις έννοιες της φυλής ή του έθνους: η σημαντικότητα αυτού του λόγου βρίσκεται στην άρνηση του νομικο-φιλοσοφικού μοντέλου της εξουσίας και στο άνοιγμα ενός χώρου αμφισβήτησης. Ο Φουκό αναγνωρίζει την αμφισημία αυτού του λόγου: από τη μια, οδηγεί στην ταξική ανάλυση και, γενικότερα, στην κοινωνική κριτική και, από την άλλη, στον ρατσισμό και τον εθνικισμό, από τη μια στους αγώνες για αυτοδιάθεση και ανεξαρτησία και, από την άλλη, στην αποικιοκρατία και τον ιμπεριαλισμό. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η αμφισημία είναι που ανοίγει το πεδίο της ηγεμονικής πάλης στο οποίο εντάσσεται και ο ίδιος ο Φουκό και την οποία προσπαθεί, κατά πρώτο λόγο, να καταδείξει-αναδείξει και, κατά δεύτερο, να ενεργοποιήσει. Ο Φουκό θέλει να επαναφέρει την απόσταση, τη στράτευση και την κριτική διάθεση αυτών των λόγων για να “υπερασπιστεί την κοινωνία”.

Ο ιστορικο-πολιτικός λόγος του πολέμου, όμως, αστικοποιήθηκε. Υπήρξε ένας σημαντικός μετασχηματισμός κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα: εμφανίζεται η ιδέα του «εσωτερικού πολέμου». Ο πόλεμος δεν θα αποτελεί πια προϋπόθεση ύπαρξης της κοινωνίας αλλά μετατρέπεται σε «άμυνα της κοινωνίας κατά των κινδύνων που δημιουργούνται μέσα και από το ίδιο το σώμα της» (σ. 266). Αυτό, φυσικά, σημαίνει τη γένεση μιας καινούριας καθολικότητας, της καθολικότητας του εθνικού κράτους. Η Τρίτη Τάξη δεν μιλά για ένοπλη σύγκρουση εναντίον των αντιπάλων της αλλά δίνει μάχη για την καθολικότητα του εθνικού κράτους. Ο πόλεμος οδήγησε στη γένεση μιας καθολικότητας (σ. 288), η οποία πλέον τον εγκλωπώνει. Περ-

νάμε, έτσι, στην ιδέα του «εμφυλίου πολέμου», μιας πολιτικής πάλης στα πλαίσια της οποίας η στρατιωτική πάλη αποτελεί ένα επεισόδιο (σ. 277). Ο εμφύλιος πόλεμος δεν αποτελεί το υπόβαθρο όλων των συγκρούσεων (όπως παλιότερα ο πόλεμος των φυλών ή των εθνών) αλλά είναι απλά μια φάση όξυνσης ενός αγώνα που θα πρέπει πλέον να εξετάσουμε με πολιτικούς κι όχι με στρατιωτικούς όρους.

Με την ανάδυση του νεωτερικού συγκεντρωτικού κράτους έχουμε και την ανάδυση νέων τροπισμών εξουσίας. Ο Φουκό διακρίνει την «κυριαρχική» εξουσία που ασκείται επί της γης και των προϊόντων της από την «πειθαρχική» εξουσία που ασκείται επί των σωμάτων και των ενεργειών τους και από τη «βιοεξουσία» η οποία δεν αοθρώνει τον άνθρωπο ως σώμα αλλά ως έμβιο ον: η βιοεξουσία δεν στοχεύει στην πειθάρχηση των σωμάτων αλλά στη ρύθμισή τους (σ. 303). Εκεί που η πειθαρχία εξατομικεύει η βιοεξουσία μαζικοποιεί εφόσον ασκείται επί του «πληθυσμού» (σ. 298). Ενώ η κυριαρχική εξουσία είχε το δικαίωμα της θανάτωσης, η βιοεξουσία ασκείται επί της ζωής.

Έχοντας εκθέσει το κύριο επιχείρημα του βιβλίου, θα ήθελα να επανέλθω στο αρχικό εγχείρημα του Φουκό που δεν ήταν άλλο από την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας με όρους πολέμου. Ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να παρεξηγήσει τον ερευνητικό χαρακτήρα των διαλέξεων (ο Φουκό από το 1970 μέχρι το 1984 δεν δίδασκε κάποιο μάθημα στο Collège de France αλλά ανακοίνωνε τα πορίσματα των ερευνών του) και να θεωρήσει ότι οι απόψεις που εκθέτονται στο βιβλίο αποτελούν τη φουκοϊκή αντίληψη της εξουσίας. Είναι αλήθεια ότι ο Φουκό θεωρούσε για κάποια περίοδο ότι το πολεμικό μοντέλο ανάλυσης της εξουσίας ήταν το μοναδικό που μπορούσε να αντιταχθεί στο νομικό μοντέλο. Ωστόσο, αυτή ήταν απλώς μια υπόθεση εργασίας την οποία ο Φουκό σταδιακά εγκατέλειψε. Ήδη και στην παρούσα έκδοση¹ αλλά και όπου αλλού γίνεται αναφορά στον «πόλεμο», ο Φουκό κρατάει πάντα μια «πισινή». Τελικά, θα εγκαταλείψει αυτή την προβληματική, κάτι που φαίνεται όχι μόνο στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* και στο δοκίμιό του «The subject and power»,² το οποίο θεωρείται η τελική έκφραση της φου-

1. Στη σ. 35 γράφει ότι οι έννοιες «της "καταστολής" και του "πολέμου" θα πρέπει να τροποποιηθούν σημαντικά, αν όχι ίσως να εγκαταλειφθούν εντέλει».

2. Στο H.L. Dreyfus - P. Rabinow, *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*, 2η έκδ., The University of Chicago Press, Σικάγο 1982. Βλ., επίσης, την (όχι και τόσο καλή) ελληνική μετάφραση: Μ. Φουκό, «Δύο δοκίμια για το υπο-

κοϊκής αντίληψης της εξουσίας, αλλά και στις διαλέξεις του από το 1978 και μετά (θυμίζουμε ότι οι διαλέξεις του παρόντος βιβλίου είναι του 1976) όπου εγκαταλείπει την προβληματική του «πολέμου» και αρχίζει να ασχολείται με την έννοια της «κυβέρνησης» και της «κυβερνοτροπίας».³ Δυστυχώς, αυτή η φάση της σκέψης του Φουκό δεν είναι διαθέσιμη στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Ωστόσο, αυτή η αμφιταλάντευση του Φουκό σε σχέση με το πολεμικό μοντέλο ανάλυσης της εξουσίας δημιουργεί κάποια προβλήματα στη συνοχή της προβληματικής του. Ήδη ο αναγνώστης θα πρόσεξε μια μετατόπιση στη στάση του προς το τέλος του βιβλίου. Ενώ ο Φουκό ξεκίνησε με σκοπό να κάνει μια γενεαλογία της εξουσίας, δηλαδή να ενεργοποιήσει τις υποταγμένες γνώσεις για να δείξει ότι το κυριαρχικό μοντέλο δεν μπορεί να συλλάβει την πραγματική άσκηση της εξουσίας, στο τέλος καταλήγει να κάνει μια ιστορία της εξουσίας, αντιμετωπίζοντας την κυριαρχική εξουσία σαν μια ιστορική μορφή άσκησης της εξουσίας την οποία ακολουθήσε η πειθαρχική και η βιοεξουσία. Υπάρχει, λοιπόν, ένα πέρας από τη γενεαλογία στην ιστορία, από την κριτική στην ιστορικοποίηση. Αυτό είναι και ένα γενικότερο πρόβλημα της θεωρίας της εξουσίας του Φουκό, όπου αμφιταλαντεύεται μεταξύ κριτικής και περιγραφής, δηλαδή, από τη μια, χρησιμοποιεί την έννοια της εξουσίας ως κάτι αρνητικό απέναντι στο οποίο θα έπρεπε να έχουμε μια κριτική διάθεση και απόσταση και, από την άλλη, ως ένα ουδέτερο αντικειμενικό γεγονός που πρέπει απλώς να περιγραφεί.

Ο πρόλογος του καθηγητή Σ. Ροζάνη θα μπορούσε να ήταν περισσότερο κατατοπιστικός. Ξεκινάει παραθέτοντας ένα απόσπασμα από τον Ντελέζ, το οποίο μάλλον δεν συνάδει με τη θεωρία του Φουκό.⁴ Ακολουθεί ένα απόσπασμα του Πόπερ το οποίο δεν έχει άμεση σχέση με το περιεχόμενο του βιβλίου και ένα απόσπα-

κείμενο και την εξουσία», στο *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα 1991.

3. «*Gouvernementalité*», νεολογισμός του Φουκό ο οποίος συμπτίσσει τα σημαίνοντα «κυβέρνηση» («*gouvernement*») και «νοοτροπία» («*mentalité*»). Στα αγγλικά αποδίδεται ως «*governmentality*», το οποίο θεωρώ ότι θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά ως «κυβερνοτροπία».

4. Αναφέρει ότι η πειθαρχική εξουσία αποφασίζει «μάλλον για τον θάνατο παρά για τη διαχείριση της ζωής», ενώ ο Φουκό λέει καθαρά ότι η εξουσία της κυριαρχίας είναι αυτή που αποφασίζει για τον θάνατο (σ. 295), ενώ από το 19ο αιώνα και μετά, με την ανάπτυξη της βιοεξουσίας, «υπήρξε η αναδοχή της ζωής από την εξουσία» (σ. 294), δίνοντας ως παράδειγμα τον Φράνκο τον οποίο κρατούσαν ζωντανό μετά θάνατον (σ. 305).

σμα από μια συνέντευξη στην οποία ο Φουκό μιλάει για το «ταξικό μας σύστημα» (ενώ γνωρίζουμε ότι τέτοιου είδους μαρξιστική φρασεολογία δεν απαντάται συχνά στον Φουκό). Καλό θα ήταν δε και στα τρία αυτά παραθέματα να αναφερόταν η σελίδα όπου ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα μπορούσε να ανατρέξει. Μάλιστα, στο απόσπασμα από τον Πόπερ δεν αναφέρεται ούτε ο εκδότης ούτε η χρονολογία. Υποθέτω ότι οι αβλεψίες αυτές δεν χρεώνονται στον συγγραφέα του προλόγου αλλά στην επιμέλεια του βιβλίου.

Πολλά συγχαρητήρια αξίζουν στην Τιτίκα Δημητρούλια για την εξαιρετική της μετάφραση.

ΚΩΣΤΑΣ ΠΕΡΕΖΟΥΣ

II

Το Υπουργείο Ιστορίας

Σε μια συνέντευξή του ο Μισέλ Φουκό είχε δηλώσει: «Θα ήθελα τα βιβλία μου να είναι [...] βόμβες μολότωφ ή ναρκοπέδια. Θα ήθελα να αυτοκαταστρέφονται μετά τη χρήση, όπως τα πυροτεχνήματα» (Ζ. Γκ. Μέρκιουρ, *Foucault*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 203). Ευτυχώς η ευχή του δεν επαληθεύτηκε. Τα τελευταία χρόνια δημοσιεύονται για πρώτη φορά διάφορα κείμενα του Φουκό (1926-1984). Μόλις τον Μάρτιο του 2001 εκδόθηκαν οι διαλέξεις του της περιόδου 1981-1982 στο Collège de France (*L'hermeneutique du sujet*, Gallimard/Seuil, Μάρτιος 2001). Το βιβλίο *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, που σχολιάζω εδώ, δημοσιεύτηκε το 1997 στο Παρίσι από τον ίδιο εκδότη. Περιλαμβάνει ένδεκα παραδόσεις του Φουκό από τις αρχές του 1976.

Θέματα του βιβλίου είναι η εξουσία, ο πόλεμος και η ιστορία. Ο τίτλος του βιβλίου δεν σημαίνει ότι ο Φουκό υπερασπίζεται την κοινωνία, αλλά ότι θέλει να μελετήσει εκείνους που ισχυρίζονται ότι την υπερασπίζονται. Τέτοιοι είναι, π.χ., εκπρόσωποι της εξουσίας καθώς και υπερασπιστές της φυλετικής καθαρότητας της κοινωνίας (σ. 36 και 85). Αντίθετα με τις φιλελεύθερες και τις μαρξιστικές απόψεις περί εξουσίας, σε διάφορα βιβλία του ο Φουκό έχει υποστηρίξει ότι η εξουσία είναι «μια αλυσίδα που διαπερνά τα άτομα και τα σώματα και συγκροτεί τα άτομα σε υποκείμενα» (Χ. Λυριντζής, «Περί εξουσίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 85, 1995, σ. 6). Όμως, στο βιβλίο *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*

νίας, ο Φουκό διαφοροποιείται κάπως από την ανωτέρω προσέγγιση: η «εξουσία είναι πόλεμος, είναι η συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα». Αντιστρέφει τον Κλαούζεβιτς λέγοντας ότι «πολιτική είναι η συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα» (σ. 32) και αντιπαράκειται ευθέως με τον Χομπς: «Πρέπει να μελετήσουμε την εξουσία εκτός του μοντέλου του Λεβιάθαν» (σ. 52). Κατά τον Φουκό, η εξουσία προκύπτει μέσω της επιβολής μιας ομάδας πάνω σε μια άλλη. Ο πόλεμος μεταξύ τους προσφέρει μια δυναδική αντίληψη της κοινωνίας. Στην κοινωνία συγκρούονται πάντοτε δύο φυλές, δύο ομάδες ή δύο κατηγορίες ανθρώπων. Η σύγκρουση αντανακλάται και στην ανάδυση ενός «ιστορικο-πολιτικού λόγου» για την κοινωνία ο οποίος αντιτίθεται στον «φιλοσοφικο-νομικό λόγο». Παραδείγματα του πρώτου είναι ο λόγος των διεκδικήσεων των λαϊκών και μικροαστικών στρωμάτων στην Αγγλία, στις αρχές του 17ου αιώνα, και ο λόγος της γαλλικής αριστοκρατίας που εναντιώνεται στον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΔ' στα τέλη του ίδιου αιώνα.

Ο δεύτερος λόγος εκπορεύεται από την εκάστοτε εξουσία. Τέτοιοι λόγοι συντάσσει, για παράδειγμα, ένα «οιονεί Υπουργείο Ιστορίας». Με τον όρο αυτόν, ο Φουκό συνοψίζει διάφορους γαλλικούς κρατικούς θεσμούς του 18ου αιώνα, αρμόδιους για τη συλλογή μνημονίων, πληροφοριών και νόμων καθώς και παντός είδους μεσαιωνικών και προ-μεσαιωνικών εγγράφων (σ. 172-173), χρήσιμων για τον γάλλο μονάρχη. Η μεθοδικότητα και η οργάνωση του εγχειρήματος αυτού ήταν πρωτόγνωρες, αλλά η ιδέα δεν ήταν καινούργια. Ο Φουκό μελετά τις διαδοχικές και αντίθετες μεταξύ τους ερμηνείες της κατάκτησης της Γαλατίας από τους Ρωμαίους και της μετέπειτα εισβολής και εγκατάστασης των Φράγκων στη Γαλατία. Οι ερμηνείες αυτές περιλαμβάνονται σε έργα ιστορικών από τον 17ο μέχρι τον 19ο αιώνα. Η κάθε ερμηνεία αντανακλά τις επιδιώξεις μιας κοινωνικής ομάδας, μιας φυλής ή ενός έθνους που βρίσκεται σε πόλεμο με άλλες τέτοιες ομάδες. Η ιστορία είναι ένα όπλο στα χέρια των εμπολέμων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, ο Φουκό παρουσιάζει πρόσθετες έννοιες της εξουσίας, οι οποίες διαφέρουν από την «πειθαρχική τεχνολογία της εξουσίας» που συναντάμε στο έργο του *Επιτήρηση και τιμωρία* (στα ελληνικά: εκδ. Ράππας, 1989). Το βιβλίο αυτό είχε εκδοθεί στη Γαλλία το 1975, ένα έτος πριν ο Φουκό κάνει τις ένδεκα διαλέξεις του 1976. Οι πρόσθετες έννοιες αφορούν αυτό που ονομάζει «βιο-εξουσία», δηλαδή εξουσία πάνω στο

ανθρώπινο σώμα και πάνω στον πληθυσμό γενικά. Η ανάλυση αυτή εκκινεί από την προσπάθεια του κράτους να μετρήσει και να ελέγξει τη γεννητικότητα, τη νοσηρότητα και τη θνησιμότητα του πληθυσμού, προσπάθεια που ο Φουκό χρονολογεί από τον 18ο αιώνα. Συνδέεται δε με τη διάχυση του ρατσισμού στον 19ο αιώνα. Παρεμφερή προβληματική θα αναπτύξει ο συγγραφέας στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, ο οποίος εκδόθηκε το 1976, μετά τις ανωτέρω διαλέξεις του (στα ελληνικά: εκδ. Ράππας, 1982). Όλα αυτά εξηγούνται τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος του πρωτοτύπου του *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, σε μικρά κείμενα των επιμελητών της γαλλικής έκδοσης τα οποία, δυστυχώς, έχουν παραλειφθεί από την ελληνική. Από την ίδια έκδοση έχουν παραλειφθεί και τα ευρητήρια ονομάτων και όρων.

Παρά τις ανωτέρω διασυνδέσεις με άλλα έργα του Φουκό, είχα την εντύπωση ότι οι ένδεκα διαλέξεις αποτελούν παρέκβαση σε σχέση με το όλο έργο του συγγραφέα. Απευθύνθηκα σε έναν μελετητή του Φουκό, τον Κ. Δοξιάδη (*Υποκειμενικότητα και εξουσία*, 1992, και *Κοινωνία, ιδεολογία, ηθική*, 2001, και τα δύο στις εκδ. Πλέθρον). Εκείνος επιβεβαίωσε την εντύπωσή μου. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στην αρχή των διαλέξεών του, ο Φουκό αποκαλεί την ερευνητική δουλειά του «αποσπασματική» και λέει ότι του «θυμίζει λιγάκι τη φάλαινα-φουσητήρα, που αναπηδά πάνω στην επιφάνεια του νερού αφήνοντας πίσω της ένα μικρό, εφήμερο ίχνος αφρού και δίνει την εντύπωση [...] ότι από κάτω, εκεί όπου κανείς δεν τη βλέπει πια [...] ακολουθεί μια βαθιά, ενιαία και προσεκτικά σχεδιασμένη διαδρομή» (σ. 17).

Στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης, ο Στ. Ροζάνης παρουσιάζει την άποψη του Ζ. Ντελέξ για τον Φουκό και κάνει λόγο για το «τέρας των κοινωνιών ελέγχου που απειλεί το παρόν και το μέλλον μας». Η Τιτίκα Δημητρούλια έχει μεταφράσει το έργο με ρέοντα και διανγη τρόπο. Τούτο φαίνεται αν συγκρίνει κανείς τη δική της μετάφραση με την παλιότερη μετάφραση της δεύτερης διάλεξης του Φουκό, της μόνης που είχε ήδη δημοσιευτεί στα ελληνικά (ως κεφάλαιο του βιβλίου *Η μικροφυσική της εξουσίας*, εκδ. Ύψιλον, 1991). Ο Γεω. Λυκιαρδόπουλος, διορθωτής του βιβλίου, φρόντισε να μην υπάρχουν λάθη.

(Πρώτη δημοσίευση στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Επόμενα Βήματα*, άνοιξη 2003).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Περιουσία και αγορά, το δίπτυχο της ελευθερίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.

Η μελέτη του Π. Ευαγγελόπουλου φιλοδοξεί να μεταφέρει στην ελληνική ακαδημαϊκή και πολιτική συζήτηση ιδέες και εργαλεία της νέας πολιτικής οικονομίας. Έναντι της τελευταίας λειτουργούν επίμονες ιδεολογικές αναστολές. Στην Ελλάδα, η πολιτική επιστήμη έχει διαγράψει έναν μεγάλο κύκλο για να αποφύγει το θεωρητικό παράδειγμα της νέας πολιτικής οικονομίας, με κάποιες πάντως αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, όπως π.χ. του Ηλία Κατσούλη που επιμελείται στις εκδόσεις Παπαζήση σειρά μεταφράσεων κλασικών πλέον έργων της (Buchanan, Hirschman, Olson, κ.ά.) ή του Άρη Χατζή που παρεμβαίνει στο πλαίσιο του Τμήματος Μεθοδολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ο τίτλος του βιβλίου προαναγγέλλει το πρόγραμμα του Π. Ευαγγελόπουλου. Από την πρώτη γραμμή προϋδεάζει τον αναγνώστη ότι βρισκόμαστε σε θέση ιδεολογικής μάχης. Ουσιαστικά βλέπει τη θεωρία των περιουσιακών δικαιωμάτων ως εργαλείο εναντίον των φανερών και κρυφών εχθρών του οικονομικού φιλελευθερισμού. Με τον τρόπο αυτό, βέβαια, υποβαθμίζεται κάπως η αναλυτική-εμπειρική διάσταση της θεωρίας, δηλαδή η ικανότητά της να εξηγή μάλλον παρά να «καταπολεμά», αναδειχνοντας παραμελημένες και όντως σημαντικές πτυχές της πολύπλοκης πραγματικότητας.

Η θεωρία των περιουσιακών δικαιωμάτων, που παρουσιάζεται από τον Π. Ευαγγελόπουλο, είναι σημαντικό μέρος της νέας οικονομικής θεωρίας των θεσμών που τοποθετείται στη νέα πολιτική οικονομία και περιλαμβάνει περαιτέρω καινοτόμες οπτικές, όπως τη θεωρία του συναλλακτικού κόστους και τη θεωρία των σχέσεων αρχής-φορέα (principal-agency). Βασικό της μεθοδολογικό εργαλείο είναι η νεοκλασική μικροοικονομία με τα χαρακτηριστικά της – τον ατομικισμό και την ορθολογικότητα. Όμως, αυτή τη σύνδεση

με τη νεοκλασική θεωρία δεν καταφέρνει να αναδείξει ο συγγραφέας με αποτέλεσμα να μένουν κάπως μετέωρες οι ιδεολογικές του αναφορές.

Η σημασία, ειδικότερα, της θεωρίας των περιουσιακών δικαιωμάτων γίνεται αμέσως αντιληπτή αν σκεφθούμε ότι η λειτουργία μιας κοινωνίας στηρίζεται σε «κανόνες του παιχνιδιού» και ότι, όπως υποστηρίζουν ο Douglas North και άλλοι εκπρόσωποι της ίδιας σχολής, η σπουδαιότερη δέσμη κανόνων που εντέλει ορίζουν την αγορά είναι τα περιουσιακά δικαιώματα που διαμορφώνονται σε ένα πολιτικό σύστημα. Χωρίς αυτούς τους κανόνες και την ικανότητα του κράτους να επιβάλλει τη συμμόρφωση σε αυτούς, η αγορά δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει. Πρακτικές προεκτάσεις της θέσης αυτής είναι, βέβαια, ότι η λύση για τα προβλήματα μιας κοινωνίας δεν είναι απλά η «ελεύθερη αγορά», όπως υποστηρίζουν μερικοί ανυποψίαστοι, και ότι υπάρχει ένα απέραντο πεδίο πολιτικής που αφορά στους θεσμούς (κανόνες του παιχνιδιού) και τη συμμόρφωσή τους σε αυτούς.

Τώρα, η θεωρία των περιουσιακών δικαιωμάτων εξετάζει τα δικαιώματα που αναφέρονται στις επιτρεπόμενες (από θεσμούς) χρήσεις φυσικών πόρων, αγαθών και υπηρεσιών. Η θεωρία εφαρμόζεται σε σειρά ολόκληρη θεσμών – στη νομοθεσία για τους μετανάστες, στη συναπόφαση των εργαζομένων στις επιχειρήσεις, όπου τα σχετικά δικαιώματα γίνονται αντιληπτά ως περιουσιακά, στην κρατική ιδιοκτησία μέσω παραγωγής, στην περιβαλλοντική πολιτική, όπου αναδειχεται το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης δημόσιων αγαθών για τη διατήρησή τους, κ.α.

Η έννοια των περιουσιακών δικαιωμάτων που έχει υπόψη του ο Π. Ευαγγελόπουλος διαφέρει από την παραδοσιακή έννοια της ιδιοκτησίας, την οποία ο συγγραφέας αποφεύγει να χρησιμοποιήσει. Κατά τη γνώμη του, η τελευταία έχει χρησιμοποιηθεί από τη σοσιαλιστική σκέψη στην κριτική της εναντίον του καπιταλισμού, κεντρικός θεσμός του οποίου είναι ακριβώς η ιδιωτική ιδιοκτησία και των μέσων παραγωγής. Η έννοια της ιδιοκτησίας συνδέεται, συνεπώς, με μια ιδεολογική προκατάληψη που δυσκολεύει την ψυχή ανάλυση (σ. 100-101).

Γεγονός είναι ότι η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η κατανομή της χρησιμοποιήθηκαν στη μαρξιστική θεωρητική παράδοση όχι μόνον ως βάση της κριτικής του καπιταλισμού, αλλά και ως βάση (α) για να ορίσουν τις κύριες τάξεις στην κοινωνία· (β) να

περιγράψουν τη δυναμική των σχέσεών τους (ιδιοκτήτες εναντίον μισθωτών), και (γ) για να αναλύσουν οικονομικές διεργασίες, π.χ. τη λειτουργία των ιδίων των αγορών, την κατανομή του εισοδήματος, την οργάνωση της παραγωγής. Συναφώς, η ιδιοκτησία στην ίδια παράδοση είναι πηγή δύναμης ή εξουσίας που ασκείται όχι μόνο πάνω σε πράγματα, αλλά και σε πρόσωπα.

Σίγουρα οι (καπιταλιστικές) κοινωνίες εμφανίζουν σήμερα υψηλότερο βαθμό διαφοροποίησης από εκείνον που ανέμενε η κλασική πολιτική οικονομία και, συνεπώς, οι μαρξιστικές κατηγοριοποιήσεις μόνο στον ιδεότυπο του πρώιμου καπιταλισμού έχουν κάποιο νόημα. Αλλά μερικά από τα ερωτήματα που έθεσε διατηρούν την επικαιρότητά τους, π.χ. αυτά που αναφέρονται στην κατανομή οικονομικής δύναμης και στις συνέπειές της.

Ο όρος «περιουσιακά δικαιώματα» που επιλέγει ο Παν. Ευαγγελόπουλος μεταθέτει (ή οφείλει να μεταθέσει) την προσοχή από το φυσικό αντικείμενο που αναλύεται, δηλαδή τον συγκεκριμένο πόρο (π.χ. γη), σε μια δέσμη δικαιωμάτων πάνω σε αυτό, τα οποία κατανέμονται σε διάφορα άτομα ή ομάδες που συμμετέχουν σε διαδικασίες απόκτησης ή ανταλλαγής τους – ιδιώτες, επιχειρηματίες, γραφειοκράτες. Τυπικό παράδειγμα είναι μια μετοχική επιχείρηση στην οποία εμπλέκονται οι μέτοχοι, οι μάντζερ, η ιεραρχία των μισθωτών της, οι πελάτες, οι προμηθευτές και άλλοι συναλλασσόμενοι όπως δικηγόροι, αντιπρόσωποι, κλπ. που αναπτύσσουν ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα δικαιωμάτων.

Από το παράδειγμα αυτό προκύπτει ήδη ότι, σε κάθε πρόβλημα που προσεγγίζουμε με βάση τα περιουσιακά δικαιώματα, είναι αναγκαία η κατηγοριοποίηση των υποκειμένων που κυρίως εμπλέκονται. Η κατηγοριοποίηση μας επιτρέπει, στη συνέχεια, να ανακαλύψουμε δυσδιάκριτες πτυχές των κοινωνικών σχέσεων και, σε περιπτώσεις αλλαγών, τις ανακατανομές ωφελειών και ζημιών που προκαλούν (σ. 118-119). Υποθέτουμε, βέβαια, ότι όλοι συμπεριφέρονται «ορθολογικά», ακριβώς όπως το δεχόμαστε στη μικροοικονομία, και ότι αντιδρούν σε κίνητρα και αντικίνητρα που έχουν θεσμοθετηθεί.

Κρίσιμες πτυχές των περιουσιακών δικαιωμάτων βρίσκονται εκτός του οπτικού πεδίου του συγγραφέα. Π.χ., στη σημερινή εποχή αλλάζουν οι δομές του διεθνούς συστήματος (απορρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών, κλπ.) και, για τον λόγο αυτό, τα κράτη αντιμετωπίζουν ολοένα και μεγαλύτερες δυσκολίες να καθιερύ-

σουν ή προσπίσουν περιουσιακά δικαιώματα, πράγμα που παράγει την *ανάγκη για διεθνή συνεργασία, συνελώς, για περισσότερη πολιτική αλλά σε άλλο επίπεδο*. Έτσι, η προστασία των πνευματικών δικαιωμάτων είναι κεντρικό θέμα του Διεθνούς Οργανισμού Εμπορίου. Επίσης, οι διεθνείς ροές κεφαλαίου, ο πολλαπλασιασμός των offshore κέντρων, των φορολογικών παραδείσων, κλπ., τροποποίησαν τις δυνατότητες των ιδιοκτητών επιχειρήσεων να ξεφεύγουν από εθνικές ρυθμιστικές και φορολογικές αρχές. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η πρόταση «περισσότερη αγορά» δεν έχει νόημα. Τέλος, οι ίδιες αλλαγές στο διεθνές σύστημα έχουν επιπτώσεις στην κατανομή των περιουσιακών δικαιωμάτων εντός μιας χώρας, φέρ' ειπείν ανάμεσα σε μάνατζερ και μισθωτούς μιας επιχείρησης, με τους τελευταίους να εμφανίζονται ως οι χαμένοι της ιστορίας. Διαφορετικό είναι το θέμα, αν τέτοιες αλλαγές νομιμοποιούνται σε όρους οικονομικής αποτελεσματικότητας ή αν θα πρέπει να αναζητηθούν νέες θεσμικές διευθετήσεις, που επιτρέπουν και άλλες αρχές να λαμβάνονται υπόψη. Η ανάλυση των περιουσιακών δικαιωμάτων μπορεί όντως να αναδείξει τις ανακατανομές ωφελειών και ζημιών, αλλά όχι μόνον με τον τρόπο που τις εννοεί ο Π. Ευαγγελόπουλος.

Ο συγγραφέας ενδιαφέρεται πρωτίστως να δείξει ότι η θεωρία των περιουσιακών δικαιωμάτων είναι ένα μέσο, με το οποίο εναφέρεται στην τάξη η νεοκλασική θεωρία που, κατά τη γνώμη του, έτεινε να αυτοαναιρεθεί ανοίγοντας θεωρητικές διόδους προς την κατεύθυνση του κρατικού παρεμβατισμού! Η τελευταία, πράγματι, από την εποχή του Ρίγου και του Keynes, έτεινε να θεμελιώσει θεωρητικά την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, αφού πρώτα διαπίστωνε ότι η αγορά στην πραγματικότητα μπορεί να αποτυγχάνει να επιφέρει τα επιθυμητά ή άριστα αποτελέσματα που αναμένει ο «ιδεότυπος» της.

Ο Παν. Ευαγγελόπουλος υποστηρίζει ότι η ανάλυση των περιουσιακών δικαιωμάτων οδηγεί στην αναγκαία διόρθωση καταλήγοντας στο γενικό κανόνα ότι «*με το άνοιγμα των αγορών ή με τη δημιουργία νέων αγορών και την ελεύθερη διαπραγμάτευση των εμπλεκόμενων μερών πάνω στους πόρους που κατέχουν ή με οποιονδήποτε τρόπο ελέγχουν είναι δυνατή μια ανώτερη λύση τόσο για την κοινωνία όσο και για τα επιμέρους άτομα... Ό,τι θεωρείται καλώς τακτοποιημένο από την κρατική παρέμβαση [...] πρέπει να συγκριθεί με τη λύση της αγοράς*» (σ. 163-164).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η θεωρία των περιουσιακών δικαιωμάτων, έτσι όπως εφαρμόζεται στην έρευνα, ευνοεί λύσεις μέσω της αγοράς. Όμως αναδείχνει και τη σημασία της ποιότητας των κανόνων του παιχνιδιού (και της συμμόρφωσης σε αυτούς). Είναι, ως εκ τούτου, μέρος μιας ευρύτερης συζήτησης που έχει να σταθμίσει τόσο τις αποτυχίες του κράτους (της πολιτικής) όσο και τις αποτυχίες της αγοράς. Θεωρώ σημαντικό να αναδειχθεί ότι η πολιτική αποτυγχάνει, ότι οι αποτυχίες της δεν οφείλονται απλά στην κακοήθεια των πολιτικών, αλλά στον τρόπο που αυτοί λειτουργούν, και τα άτομα γενικότερα, εντός δεδομένων θεσμών. Εξίσου σημαντικό είναι να αναδειχθεί ότι, πολλές φορές, η απόπειρα πολιτικής διόρθωσης των αποτυχιών της αγοράς μπορεί να χειροτερεύει τα πράγματα και ότι, συχνά, θα ήταν προτιμότερο ένα θεσμικό πλαίσιο που επιτρέπει και ενθαρρύνει λύσεις των προβλημάτων μέσω της απευθείας συνεργασίας των ατόμων μεταξύ τους παρά με τη διαμεσολάβηση πολιτικών και γραφειοκρατών. Αυτή είναι η γενικότερη συνεισφορά της νέας πολιτικής οικονομίας στις προσπάθειες για μια ισορροπημένη ερμηνεία του κόσμου. Αλλά, δεν έχω πεισθεί ότι η απομυθοποίηση της πολιτικής δικαιολογεί την εκ νέου μυθοποίηση της αγοράς. Ο Παν. Ευαγγελόπουλος πρέπει να υποψιάζεται ότι η πραγματικότητα της αγοράς ελάχιστη σχέση έχει με τον ιδεοτύπο της που επαγγέλλεται τον «καλύτερο δυνατό κόσμο», ότι αγοραίες λύσεις δεν είναι πάντοτε ρεαλιστικές και ότι, συχνά, το πρακτικό δίλημμα είναι να επιλέξουμε ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές και ποιότητες κρατικής παρέμβασης.

ΠΑΝΟΣ ΚΑΖΑΚΟΣ

CHARALAMPOS KOUTALAKIS, *Cities and the Structural Funds. The Domestic Impact of EU Initiatives for Urban Development*, Sakkoulas Publishers, Athens 2003, 304 σελ. ISBN: 960-15-0952-6.

Η μελέτη του Χαράλαμπου Κουταλάκη, Marie Curie Fellow στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (Humboldt), επιχειρεί μια διεισδυτική αποτίμηση των επιπτώσεων των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) για την αστική ανάπτυξη στο ελληνικό διοικητικό σύστημα. Η ανάλυση αναδεικνύει τη διαδικασία διοικητικής προ-

σαρμογής σε όλα τα επίπεδα –τοπικό, περιφερειακό, εθνικό– στις απαιτήσεις για την αποτελεσματική διαχείριση και υλοποίηση των πολιτικών της Ε.Ε. για την αστική ανάπτυξη. Η έρευνα επικεντρώνεται στην υλοποίηση των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών (ΚΠ) Urban και Employment. Οι ΚΠ χρηματοδοτούνται από τα διαρθρωτικά ταμεία αλλά αποτελούν διακριτές πολιτικές σε σχέση με τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης. Η ιδιαιτερότητά τους έγκειται στον καινοτόμο και πειραματικό χαρακτήρα των πολιτικών παρεμβάσεων και των σχετικών διαδικασιών διαχείρισης και υλοποίησής τους. Οι διαδικασίες αυτές χαρακτηρίζονται από την υπέρβαση των παραδοσιακών ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων επιπέδων διοίκησης και των κοινωνικών φορέων, και την προώθηση νέων μορφών αστικής διακυβέρνησης. Οι νέες αυτές μορφές στηρίζονται σε οριζόντια, μη ιεραρχικά συνεργατικά δίκτυα πολιτικής με τη συμμετοχή της τοπικής αυτοδιοίκησης, ιδιωτικών και κοινωνικών φορέων σε άτυπες εταιρικές σχέσεις.

Ερωτήματα στα οποία επικεντρώνεται η μελέτη αφορούν τις πολιτικές και διοικητικές διεργασίες σε τοπικό και εθνικό επίπεδο που διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν τη διαδικασία της διοικητικής προσαρμογής στις απαιτήσεις των Κοινοτικών Οδηγιών για την αποτελεσματική διαχείριση και υλοποίηση των ευρωπαϊκών πολιτικών. Επίσης, τον βαθμό στον οποίο οι αστικές πολιτικές της Ε.Ε. μεταβάλλουν το ελληνικό συγκεντρωτικό σύστημα αστικής διακυβέρνησης, οδηγώντας έτσι στην εμφάνιση νέων εταιρικών σχέσεων στο τοπικό επίπεδο και στην ισχυροποίηση των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Τέλος, στον ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης, του ιδιωτικού τομέα, των κοινωνικών φορέων και πολιτών στις νέες αυτές δομές αστικής διακυβέρνησης.

Η μελέτη οργανώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζεται η ιστορική διαμόρφωση των αστικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο με σκοπό την ανάδειξη του βαθμού αντιστοιχίας τους ως προς τρία βασικά χαρακτηριστικά: (α) το περιεχόμενο των πολιτικών παρεμβάσεων, (β) την προηγούμενη εμπειρία των εθνικών διοικητικών δομών σε όλα τα επίπεδα, και (γ) τους οργανωτικούς τους πόρους, τις σχέσεις (συνεργατικές ή ανταγωνιστικές) των τοπικών φορέων και τη διασύνδεσή τους σε πολυεπίπεδα δίκτυα πολιτικής κατά την υλοποίηση προγενέστερων αστικών παρεμβάσεων. Η ανάλυση αναδεικνύει με εύστοχο και οξυδερκή τρόπο την έντονη αναντιστοιχία μεταξύ των εθνικών διοικητικών δο-

μών και των πολιτικών της Ε.Ε. για την αστική ανάπτυξη. Η αναντιστοιχία αυτή δημιουργεί έντονες πιέσεις για την προσαρμογή του εθνικού διοικητικού συστήματος ώστε να διευκολυνθεί η αποτελεσματική υλοποίηση των ΚΠ. Οι πιέσεις αυτές εντοπίζονται σε τρεις βασικούς άξονες: πρώτον, τη μεταβολή του περιεχομένου των αστικών πολιτικών. Η σχετική εμπειρία των εθνικών φορέων περιορίζεται στην υλοποίηση αναπλάσεων και στην κατασκευή φυσικών υποδομών. Η υλοποίηση των ΚΠ προϋποθέτει τον συνδυασμό πολιτικών για τις υποδομές με κοινωνικές και οικονομικές παρεμβάσεις στο πλαίσιο ολοκληρωμένων πολυετών αναπτυξιακών προγραμμάτων. Δεύτερον, τη μεταβολή των μέσων αντιμετώπισης των αστικών προβλημάτων. Οι αστικές πολιτικές στην Ελλάδα στηρίζονται κυρίως σε νομικούς κανόνες που διέπουν τον αστικό σχεδιασμό και τη χωροταξία. Η παγιωμένη αυτή πρακτική έρχεται σε προφανή αναντιστοιχία με τη λογική των ΚΠ, οι οποίες βασίζονται στην υιοθέτηση αποτελεσματικών κινήτρων για τη βελτίωση της αγοράς εργασίας και των ανθρώπινων πόρων, καθώς και την ανάπτυξη των τοπικών παραγωγικών δομών. Τρίτον, την προσαρμογή των διοικητικών δομών και πρακτικών διαμόρφωσης και υλοποίησης αστικών πολιτικών σε όλα τα διοικητικά επίπεδα. Στο εθνικό επίπεδο, οι πιέσεις επικεντρώνονται στην υπέρβαση του κατακερματισμού των αρμοδιοτήτων και της έλλειψης συνεργατικών σχέσεων μεταξύ των φορέων της κεντρικής διοίκησης μέσω της δημιουργίας δομών οριζόντιας διασύνδεσής τους στο πλαίσιο της επεξεργασίας και υλοποίησης ολοκληρωμένων αστικών παρεμβάσεων. Στο τοπικό επίπεδο, οι πιέσεις επικεντρώνονται στη διαμόρφωση δομών πολυεπίπεδης συνεργασίας μεταξύ τοπικών, περιφερειακών και εθνικών φορέων, στη δημιουργία αποτελεσματικών τοπικών δομών διαχείρισης και υλοποίησης των παρεμβάσεων καθώς και στην εισαγωγή κινήτρων για την ενεργή συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα, των κοινωνικών οργανώσεων και των πολιτών στις διαδικασίες προγραμματισμού.

Όπως εύστοχα υποστηρίζει ο συγγραφέας, ο εξευρωπαϊσμός των αστικών πολιτικών μέσω ενός πλέγματος μέσων χρηματοδότησης και λεπτομερών Οδηγιών σχετικά με το περιεχόμενο των πολιτικών παρεμβάσεων και τις διαδικασίες διαχείρισης και υλοποίησής τους δεν οδηγεί στην αυτόματη μεταβολή των εθνικών διοικητικών δομών. Η διοικητική προσαρμογή, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις έντονης αναντιστοιχίας μεταξύ των ευρωπαϊκών πολιτι-

κών και των ιστορικά παγιωμένων διοικητικών δομών, είναι μια διαδικασία που εμπεριέχει πολιτικό και διοικητικό κόστος. Η ανάλυση επιχειρεί να εντοπίσει τους τοπικούς θεσμικούς παράγοντες που συντελούν: (α) στην ανάδειξη της τοπικής αυτοδιοίκησης ως κεντρικού φορέα στις διαδικασίες επεξεργασίας και υλοποίησης αστικών αναπτυξιακών πρωτοβουλιών και (β) στην εμφάνιση ολοκληρωμένων εταιρικών σχέσεων μεταξύ των τοπικών φορέων (εξαρτημένες μεταβλητές). Η έλλειψη εθνικών χρηματοδοτικών πόρων, αναφέρει χαρακτηριστικά η μελέτη, διαμορφώνει έντονα ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ των τοπικών φορέων που εξαρτούν συχνά τη βιωσιμότητα των οργανωτικών τους δομών από κοινοτικές χρηματοδοτήσεις. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των πολιτικών για την αγορά εργασίας, όπου τα διάφορα χρηματοδοτικά προγράμματα έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον ενός μεγάλου αριθμού δημόσιων, ιδιωτικών και κοινωνικών φορέων. Το γεγονός αυτό εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των τοπικών αναπτυξιακών φορέων ως προς την προσέλκυση πόρων. Δεδομένων των περιορισμένων οργανωτικών πόρων της τοπικής αυτοδιοίκησης, η ανάδειξη τους ως κεντρικού φορέα ανάληψης αναπτυξιακών πρωτοβουλιών, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων συνεργατικών εταιρικών σχέσεων στο τοπικό επίπεδο, αποτελούν βασική μεταβολή του εθνικού συστήματος επεξεργασίας και υλοποίησης αστικών παρεμβάσεων που χαρακτηρίζεται από έντονο συγκεντρωτισμό, ελλιπή πολυεπίπεδη διασύνδεση των διοικητικών φορέων, καθώς και περιορισμένη συμμετοχή μη κυβερνητικών φορέων στις σχετικές διαδικασίες.

Οι τρεις θεωρητικές τάσεις των νεο-θεσμικών θεωριών (ορθολογική επιλογή, κοινωνιολογική και ιστορική) χρησιμοποιούνται ως αφετηρία για τη διατύπωση μιας σειράς θεωρητικών υποθέσεων σχετικά με τους θεσμικούς παράγοντες που διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν τη διοικητική προσαρμογή και το αναμενόμενο αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαδικασιών διαχείρισης και υλοποίησης που προβλέπονται από τις σχετικές Κοινοτικές Οδηγίες με τις εθνικές δομές και διαδικασίες. Συγκεκριμένα, οι υποθέσεις εργασίας βασίζονται σε δύο βασικές θεσμικές παραμέτρους (ανεξάρτητες μεταβλητές): (α) τον αριθμό των φορέων που δραστηριοποιούνται σε πολιτικές αστικής ανάπτυξης σε κάθε περιοχή και την κατανομή των πολιτικών, οργανωτικών και χρηματοδοτικών πόρων μεταξύ τους, και (β) τις σχέσεις των τοπικών

φορέων μεταξύ τους όπως διαμορφώνονται ιστορικά κατά τις διαδικασίες επεξεργασίας και υλοποίησης αστικών παρεμβάσεων στο παρελθόν. Οι δύο αυτές παράμετροι διαμορφώνουν τα ακόλουθα πιθανά αποτελέσματα ως προς τις εξαρτημένες μεταβλητές:

Υπόθεση Α

Ρόλος τοπικής αυτοδιοίκησης στη διαδικασία επεξεργασίας και υλοποίησης των ΚΠ - κεντρικός/περιφερειακός: όσο μεγαλύτερος ο αριθμός των τοπικών φορέων που δραστηριοποιούνται σε πολιτικές αστικής ανάπτυξης, και όσο μεγαλύτερη η εξάρτησή τους από χρηματοδοτικούς πόρους της Ε.Ε., τόσο μικρότερη η πιθανότητα ανάδειξης της τοπικής αυτοδιοίκησης ως κεντρικού φορέα ανάληψης αστικών πρωτοβουλιών στο πλαίσιο των ΚΠ.

Υπόθεση Β

Μορφή εταιρικών σχέσεων (ολοκληρωμένη-συνεργατική/κατακερματισμένη-ανταγωνιστική): όσο μεγαλύτερος ο αριθμός των τοπικών φορέων που δραστηριοποιούνται σε πολιτικές αστικής ανάπτυξης, και όσο μεγαλύτερη η εξάρτησή τους από χρηματοδοτικούς πόρους της Ε.Ε. για τη βιωσιμότητα των οργανωτικών τους δομών, τόσο μικρότερη η πιθανότητα εμφάνισης συνεργατικών/ολοκληρωμένων εταιρικών σχέσεων.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης παρουσιάζονται αναλυτικά οι περιπτώσεις της δυτικής Θεσσαλονίκης, της δυτικής Αθήνας και του Βόλου. Η ανάλυση επιχειρεί να αναδείξει τις τοπικές θεσμικές παραμέτρους που καθορίζουν την εμφάνιση συγκεκριμένων δομών υλοποίησης των κοινοτικών πρωτοβουλιών στις παραπάνω αστικές περιοχές. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζονται συστηματικά όλα τα στάδια επεξεργασίας και υλοποίησης αναπτυξιακών παρεμβάσεων που εντάσσονται στις ΚΠ. Παρά τον έντονα συγκεντρωτικό χαρακτήρα του ελληνικού διοικητικού συστήματος ως προς τις αρμοδιότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης και τις περιορισμένες δυνατότητες διαμόρφωσης ενδογενών αναπτυξιακών πρωτοβουλιών λόγω έλλειψης πόρων, η συγκριτική προσέγγιση αναδεικνύει την εμφάνιση διαφοροποιημένων δομών διαχείρισης και υλοποίησης τόσο ως προς τον ρόλο των τοπικών φορέων όσο και ως προς τη μορφή των συνεργατικών δικτύων πολιτικής σε κάθε πόλη. Η διαφοροποιημένη αυτή εικόνα οφείλεται σε τοπικούς θεσμικούς πα-

ράγοντες όπως η ύπαρξη ανταγωνιστικών προς την τοπική αυτοδιοίκηση διοικητικών δομών και άλλων φορέων του ιδιωτικού και κοινωνικού τομέα, και η συνεργατική ή ανταγωνιστική συμβίωση των τοπικών φορέων στο πλαίσιο της διαμόρφωσης και υλοποίησης δημόσιων πολιτικών.

Συνολικά, η μελέτη του Χαράλαμπου Κουταλάκη αποτελεί μια εναργή άσκηση σύνδεσης εμπειρικών και θεωρητικών εργαλείων σε έναν ιδιαίτερο κρίσιμο τομέα για τη χώρα μας, συμβάλλοντας σημαντικά στην κατανόηση της σχέσης μεταξύ των πολιτικών της Ε.Ε. για την αστική ανάπτυξη και των προκλήσεων προσαρμογής που αντιμετωπίζει το ελληνικό διοικητικό σύστημα. Το εν λόγω πόνημα αποτελεί μια ιδιαίτερα θετική προσθήκη στη διεθνή βιβλιογραφία, προσφέροντας πολλές πρωτότυπες σκέψεις γύρω από τη διαδικασία εθνικής θεσμικής προσαρμογής στις επιταγές του εξευρωπαϊσμού. Για τους λόγους αυτούς, θεωρούμε ότι η μελέτη θα αποτελέσει ένα εξαιρετικά χρήσιμο σημείο αναφοράς σε όλους όσους ενδιαφέρονται για το μέλλον της αστικής ανάπτυξης στην Ε.Ε. και τις δυνατότητες της χώρας μας να ανταποκριθεί στις νέες προκλήσεις.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΑΔΑΣ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΧΡΥΣΟΧΟΥ

ΚΟΥΥΕΝΤΙΝ ΣΚΙΝΝΕΡ, *Η Ελευθερία προτιμότερη από τον Φιλελευθερισμό*, εκδόσεις Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002, 141 σελ.¹

Αν θα θέλαμε να εξαγάγουμε μια πρώτη αρχή μέσα από τη λεπτομερή και ανάκατη ιστορική περιγραφή του Σκίννερ, προκειμένου να ορίσουμε την έννοια της ατομικής ελευθερίας σύμφωνα με τη νεο-ρωμαϊκή θεωρία, θα λέγαμε πως αυτή συνδέεται άρρηκτα με την έννοια της πολιτειακής ελευθερίας. Η νεο-ρωμαϊκή θεωρία δεν πραγματεύεται χωριστά αυτά τα δύο «είδη» ελευθερίας, καθώς η περιγραφή της ατομικής ελευθερίας συνδέεται με την περιγραφή

1. Το εν λόγω κείμενο που, για την ελληνική έκδοση έχει μεταφράσει η Αριστεά Παρίση, είναι η αναπτυγμένη και επεξεργασμένη μορφή του εναρκτήριου μαθήματος που έδωσε ο Σκίννερ, ως Βασιλικός Καθηγητής της Νεότερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ, στις 12 Νοεμβρίου του 1997.

της πολιτειακής ελευθερίας. Η ταύτιση αυτή προκύπτει από την εξέταση της πολιτειακής ελευθερίας υπό τους όρους μιας οργανικής θεωρίας που παραλληλίζει την ελευθερία του πολιτειακού «σώματος» με αυτή των μεμονωμένων δρώντων. Η πολιτεία είναι και αυτή ένα «σώμα» και, όπως τα μεμονωμένα σώματα είναι ελεύθερα μόνο όταν μπορούν να πράττουν κατά βούληση, έτσι και το σώμα της πολιτείας ορίζεται ως ελεύθερο μόνον όταν μπορεί και αυτό να πράττει σύμφωνα με τη δική του βούληση.

Η αναγωγή, λοιπόν, της ατομικής ελευθερίας σε αυτή της πολιτειακής, μας αναγκάζει να αναζητήσουμε τη δεύτερη για να ορίσουμε την πρώτη. Ελεύθερη είναι η πολιτεία η οποία μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες αποφασίζει για τον εαυτό της και, συνεπαγόμενα, ελεύθερος πολίτης ορίζεται αυτός ο οποίος βρίσκεται *ιδίω δικαίω*. Η πολιτειακή ελευθερία επιτυγχάνεται όταν οι νόμοι που ρυθμίζουν τη δράση της πολιτείας εκπηγάζουν από τον λαό, ο οποίος συνίσταται σε ομοιογενές σώμα αποτελούμενο αθροιστικά από τις επιμέρους μονάδες των ατόμων που το απαρτίζουν. Ουσιάς όρος για τη σύσταση αυτού του σώματος είναι η ισότητα όλων των μελών του, η μη κατοχή, δηλαδή, από επιμέρους άτομα *ιδιαιτέρων δικαιωμάτων, προνομίων ή της δυνατότητας αρνησικυρίας* στις αποφάσεις της νομοθετικής συνέλευσης. Η έννοια, λοιπόν, του πολιτειακού σώματος και της πολιτειακής βούλησης δεν αποτελεί, όπως μας πληροφορεί και ο ίδιος ο Σκίννερ, κάτι το σκοτεινό παρά μόνο το άθροισμα των ίσων επιμέρους δρώντων που συνέρχονται και, επί τη βάση της αρχής της πλειοψηφίας, αποφασίζουν εμφανίζοντας έτσι τη βούλησή τους.

Η νεο-ρωμαϊκή θεωρία αναπτύσσει παράλληλα την αναγεννησιακή έννοια της πολιτικής αρετής, δηλαδή μια θεωρία ηθικής προτροπής προς την πολιτική συμμετοχή, προκειμένου να σχηματίσει το αναγκαίο αξιακό υπόβαθρο για μια θεωρία της δημοκρατίας που είναι αναγκαία για την ελεύθερη ζωή του ατόμου σε κατάσταση πολιτικής οργάνωσης, καθώς και για την αποτροπή της «φυσικής» του τάσης προς τη «διαφθορά», δηλαδή την πολιτική απουσία. Είναι ωφέλιμο να τονιστεί στο σημείο αυτό, για να κατανηθεί η ένταση του εν λόγω επιχειρήματος, πως στην υπό εξέταση θεωρία, ο αποκλεισμός από τις πολιτικές διεργασίες ισοδυναμεί με σκλαβιά. Η θεωρία της αρετής και της πολιτικής συμμετοχής αναπτύσσεται παράλληλα με τη θεωρία της πολιτειακής ελευθερίας και της δημοκρατίας, δηλαδή η πολιτική συμμετοχή κα-

θίσταται αναγκαίος όρος διατήρησης της ατομικής ελευθερίας.

Ένα ακόμη ζήτημα που εξετάζεται στην προβληματική (λείπουν μέχρι και παραπομπές) ελληνική μετάφραση του εν λόγω κειμένου του Σκίννερ, είναι η θέση των νεο-ρωμαίων συγγραφέων όσον αφορά την αβασίλευτη δημοκρατία. Το θέμα αυτό είναι περισσότερο ρευστό και η ιστορική παράθεση γεγονότων από τον Σκίννερ χωρίς ένα οδηγητικό νήμα δεν βοηθάει προς την κατεύθυνση της εξαγωγής μιας γενικής θέσης. Θα μπορούσε γενικά να ειπωθεί πως η νεο-ρωμαϊκή θεωρία «προσπαθεί» να αναπτύξει και ενίοτε καταφέρει να ενσωματώσει μια ρεπουμπλικανική θέση. Η θέση της, όμως, αυτή απέναντι στο ζήτημα της αβασίλευτης δημοκρατίας δεν είναι σταθερή καθώς επηρεάζεται από τις σύγχρονες της ιστορικές πολιτικές συγκυρίες, υποκύπτει σε συμβιβασμούς και αντανακλά τις ιδιαίτερες πολιτικές, κομματικές και συγκυριακές τοποθετήσεις του εκάστοτε θεωρητικού.

Ανταγωνιστική της νεο-ρωμαϊκής θεωρίας των πρώιμων νεότερων χρόνων, εμφανίζεται να είναι η φιλελεύθερη χομπσιανή θεωρία για την ελευθερία. Ο Hobbes τονίζει πως συνιστά παρανόηση της έννοιας της ελευθερίας η συσχέτιση της ατομικής ελευθερίας με την πολιτειακή ελευθερία, και πως αυτό που καθιστά ελεύθερο ένα άτομο είναι η απουσία καταναγκασμού και δη «η σιωπή του νόμου». Αποτελεί, λοιπόν, ξεχωριστό ζήτημα για τον Hobbes η πολιτειακή ελευθερία η οποία συνίσταται σε δημοκρατικές διαδικασίες από την ατομική ελευθερία. Στο σημείο αυτό, είναι ολοφάνερη η ρήξη με τη νεο-ρωμαϊκή θεωρία, καθώς ήδη από την αρχή επιχειρείται η διακοπή της σχέσης μεταξύ της «μίκρο» και της «μάκρο» ελευθερίας. Χαρακτηριστικό της διαφοράς των δύο προσεγγίσεων είναι το παράδειγμα της νεο-ρωμαϊκής θεωρίας για τον δούλο Τρανίωνα ο οποίος καυχάται ότι ουδέποτε υπήρξε αντικείμενο κατομεταχείρισης και πως ποτέ δεν του στερήθηκε η ελευθερία του από τον κύριο του, παρά ταύτα δεν είναι καθόλου ελεύθερος καθώς δεν βρίσκεται υπό τον ορισμό της δικής του βούλησης στα πλαίσια ελεύθερης πολιτείας. Η ελευθερία, λοιπόν, δεν ορίζεται όπως στη χομπσιανή θεωρία ως απουσία φυσικού καταναγκασμού και ελεύθερη εκδήλωση της βούλησης, αλλά συνδέεται δεσμευτικά με τη δημοκρατία και την πολιτειακή ελευθερία. Η διαρκώς διακυβευόμενη και υπό άρση ελευθερία καθίσταται a priori στο αντίθετό της χωρίς να χρειάζεται να πραγματοποιηθεί η απειλή της στέρησης της ίδιας της ελευθερίας.

Η φιλελεύθερη θεωρία εστιάζει την προσοχή της γύρω από το κεντρικό ζήτημα ότι αποτελεί παρανόηση πως ο βαθμός της ατομικής ελευθερίας συνδέεται με κάποιο τρόπο με τον βαθμό της πολιτειακής ελευθερίας. Ελεύθερος είναι αυτός του οποίου η δράση δεν περιορίζεται σωματικά ή νομικά. Η νεο-ρωμαϊκή θεωρία δεν διαφωνεί όμως με τον ισχυρισμό αυτό αλλά προσθέτει πως αυτό αποτελεί μια ελλειπτική περιγραφή των όρων άρσης της ελευθερίας και πως σε αυτούς πρέπει να προστεθεί και η κατάσταση εξάρτησης και ανελευθερίας που συνδέεται με την πολιτειακή ελευθερία και δη τη μορφή του πολιτεύματος και την πολιτική συμμετοχή.

Στο εν λόγω κείμενο, εμφανίζεται ακόμη, δίχως ιδιαίτερη ανάπτυξη, και μια (απόπειρα) συσχέτισης της νεο-ρωμαϊκής θεωρίας με τις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου και τις θεωρίες των δικαιωμάτων. Η σύνδεση, όμως, αυτή δεν αναπτύσσεται καθόλου και παραμένει μια απλή αναφορά από την πλευρά κάποιων νεο-ρωμαίων θεωρητικών στα θεολογικού τύπου διακηρυκτικά επιχειρήματα τους σχετικά με τις εκ φύσεως και εκ θεού πηγάζουσες ελευθερίες και δικαιώματα στη ζωή, την ασφάλεια και την περιουσία.

Ο συγγραφέας κλείνει αυτό το μικρό ιστορικό δοκίμιο σχετικά με την καταγωγή, τη θεωρητική ανάπτυξη και την πτώση της νεο-ρωμαϊκής θεωρίας, με μια προσπάθεια επιστημολογικής υπεράσπισης της ιστορικής μεθόδου. Το τελευταίο αυτό μέρος δεν είναι θεωρητικά ανεπτυγμένο και περιορίζεται κυρίως σε μια βιωματικού χαρακτήρα επιχειρηματολογία. Παρουσιάζει πολλές ασάφειες σχετικά με τις επιστημολογικές προθέσεις του συγγραφέα (όπως εμφανίζονται από τον ίδιο στο εν λόγω κείμενο) και φαίνεται να αποτελεί, μάλλον, περισσότερο τη διαμαρτυρία ενός ακαδημαϊκού απέναντι στο «συντηρητικό» ακαδημαϊκό κατεστημένο της εποχής του, παρά μια συντεταγμένη επιστημολογική θέση.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΓΚΛΑΡΑΣ

- S. HALL - B. GIEBEN, *Η Διαμόρφωση της Νεωτερικότητας: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- S. HALL - D. HELD - A. MCGREW, *Η Νεωτερικότητα Σήμερα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.

Οι επιμελητές καθώς και οι συγγραφείς των συλλογικών έργων *Η Διαμόρφωση της Νεωτερικότητας* και *Η Νεωτερικότητα Σήμερα* απέβλεπαν πρωτίστως στην παραγωγή δύο χρηστικών εργαλείων-εγχειριδίων για τις εκπαιδευτικές ανάγκες της σειράς «Κατανόηση των νεότερων κοινωνιών» του βρετανικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Τα δύο αυτά έργα συγκροτήθηκαν ως αυτοτελείς ερμηνευτικές αναλύσεις της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής διάστασης των αντίστοιχων ιστορικών περιόδων. Στην πράξη, όμως, ο αναγνώστης, ο απλός φοιτητής, ο αναγνώστης χωρίς εξειδικευμένες γνώσεις αλλά και ο συστηματικός μελετητής των αντίστοιχων κοινωνικών διεργασιών, θα διαπιστώσει ότι το ένα αποτελεί λειτουργική συνέχεια του άλλου, όχι μόνον γιατί δομούνται επί κοινών οργανωτικών χαρακτηριστικών αλλά και γιατί οι προβληματικές που παρουσιάζονται στον πρώτο τόμο έχουν ευθεία αντιστοιχία και συνέχεια στον δεύτερο. Επί της ουσίας, και τα δύο έργα επιτυγχάνουν να παρουσιάσουν και να ελέγξουν κριτικά τα απεικονιστικά εγχειρήματα για τη νεωτερικότητα και τα αντίστοιχα σενάρια μετάβασής μας στην περίοδο της μετανεωτερικότητας.

Τα κεντρικά ερωτήματα που τέμνουν το σύνολο των κειμένων της *Διαμόρφωσης της Νεωτερικότητας* μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: πότε, πώς και γιατί πρωτοεμφανίστηκαν οι σύγχρονες κοινωνίες; Γιατί πήραν τις μορφές και τις δομές που έχουν; Ποιες ήταν οι διαδικασίες-κλειδιά που διαμόρφωσαν την ανάπτυξή τους; Οι συγγραφείς του πρώτου τόμου επιχειρούν ο καθένας από την οπτική του να προσδιορίσουν τις έννοιες «σύγχρονη» κοινωνία και «διαμόρφωση». Ο όρος «σύγχρονη κοινωνία» παραπέμπει, συνδυαστικά, στα γνωρίσματα της εγκόσμιας/υλικής εξήγησης της κοινωνικής πραγματικότητας (κεφ. 1), των λαϊκών μορφών πολιτικής εξουσίας (κεφ. 2), της μαζικής παραγωγής και των οικονομιών εντάσεως (κεφ. 3), της παρακμής της παραδοσιακής κοινωνικής τάξης (κεφ. 4), της υποχώρησης της θρησκευτικής κοσμοαντίληψης (κεφ. 5), της ανάδειξης του ρόλου της επιστημονικής γνώσης και της τεχνικής εργαλειακότητας (κεφ. 3 & 4) και της κατασκευής μιας φαντασιακής κοινότητας, όπως αυτή απεικονίζεται στην κα-

τασκευή της ευρωπαϊκής ταυτότητας σε αντιδιαστολή και συμπερίληψη των άλλων (κεφ. 5 & 6). Στον όρο «διαμόρφωση» αποτυπώνονται οι οροθετημένες ζώνες δραστηριότητας και αλληλενέργειας των πεδίων της πολιτείας, της οικονομίας, της κοινωνικής δομής και της πολιτισμικής σφαίρας· ο όρος, συνοπτικά, αναφέρεται και στις διαδικασίες αλλά και στις εκβάσεις στο επίπεδο της κοινωνικής δομής.

Ο κοινός τόπος και των έξι εγχειρημάτων του πρώτου τόμου είναι η έμφαση στις διαδικασίες, στους παράγοντες και στις σχέσεις αιτιότητας. Οι συγγραφείς, όμως, καταδεικνύουν ότι δεν υφίσταται μια μονοσήμαντη ερμηνεία για τη διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Μέσω της ιστορικής προοπτικής που χαρακτηρίζει τις εργασίες τους και την πληθυντική χρήση του όρου «ιστορία» παίρνουν σαφείς αποστάσεις από όλους όσους κάνουν λόγο για έναν ομοιογενή ιστορικό χρόνο. Οι διαφορετικές ιστορικές θεάσεις δεικνύουν ότι η νεωτερικότητα δεν είναι το προϊόν μιας σκληρής νομοτέλειας ή τελεολογίας. Δεν εντοπίζεται μια ευθύγραμμη εξέλιξη κατά το διαφωτιστικό πρότυπο ερμηνείας της ιστορίας μα ούτε και κατά πως πρέσβευαν οι θεωρίες εκσυγχρονισμού της δεκαετίας του 1950. Αποκλείοντας τον οιονδήποτε αναγωγισμό και, προπαντός, τον οικονομικό, οι συγγραφείς αναδεικνύουν την πολυ-αιτιώδη, πλουραλιστική ανάγνωση της ιστορίας, χωρίς όμως αυτό να τους οδηγεί στον μεταμοντέρνο σχετικισμό (κεφ. 5 και 6). Όλοι τους, κατά το μάλλον ή ήττον, διατείνονται ότι μπορούμε να συγκροτήσουμε μια συνεκτική περιγραφή της λογικής της νεωτερικότητας, έστω και αν αυτή ομοιάζει με το πρόσωπο του Ιανού, καθώς υπόκειται σε διαρκείς μεταβολές οι οποίες, με τη σειρά τους, αποκαλύπτουν συγχρόνως και το στοιχείο της προόδου αλλά και τη σκοτεινή πλευρά του διαφωτιστικού οράματος.

Οι επιμελητές και οι συγγραφείς της *Νεωτερικότητας Σήμερα* εκκινούν με τον ίδιο στόχο της διερεύνησης της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής διάστασης της τελευταίας κυρίως δεκαετίας, επιχειρώντας να απαντήσουν στο κεντρικό ερώτημα: τι συμβαίνει στις σύγχρονες κοινωνίες; Αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσουν τον όρο «νέα εποχή» εντοπίζουν την προσπάθειά τους στην ενδελεχή εξέταση του σεναρίου μετάβασής μας σε έναν μετανεωτερικό κόσμο. Στις αναλύσεις τους η κοινωνία δεν παρουσιάζεται ως ένα ενοποιημένο «αντικειμενικό» πράγμα, αλλά ως συνισταμένη θεσμικών διαστάσεων, διεργασιών καθεμιά από τις οποί-

ες λαμβάνει χώρα με τα δικά της μοτίβα αλλαγής και ανάπτυξης.

Η πολυπρισματική εξέταση της νεωτερικότητας στα σύγχρονα συμφραζόμενα βασίζεται στο ακόλουθο σύνολο παραμέτρων/μεταβλητών: επικράτηση του μοντέλου της φιλελεύθερης δημοκρατίας αλλά και αβεβαιότητα για το μέλλον των δημοκρατικών κοινωνικών διευθετήσεων (κεφ. 1)· διαμόρφωση μιας παγκόσμιας νεωτερικής κοινωνίας αλλά και διαρκής επανατοποθέτηση των σχέσεων «παγκόσμιοι» και «τοπικοί» με την παράλληλη αναβίωση εθνικισμών (κεφ. 2)· μετάβαση στη μεταφορντική ή μεταβιομηχανική οργάνωση της καπιταλιστικής οικονομίας (κεφ. 4) με τη συγχρονία της όξυνσης των περιβαλλοντικών προκλήσεων και του ελείγοντος χαρακτηριστήρα διαχείρισης αυτών (κεφ. 3)· ταυτόχρονη ανάδυση του κοινωνικού πλουραλισμού, της πολιτιστικής πολυπλοκότητας, των διαδικασιών εξατομίκευσης στους προσανατολισμούς των ατόμων και των ομάδων (κεφ. 5 και 6), διεργασίες οι οποίες κατατείνουν σε ένα ασταθές αμάλγαμα του εαυτού ως «μια περιοδεύουσα πανήγυρη» ή στην κατασκευή ενός παρηγορητικού ιστορήματος για την ταυτότητα των σύγχρονων υποκειμένων σε αποδιαρθρωμένα πολιτιστικά συστήματα, όπως αυτά συγκροτήθηκαν τουλάχιστον κατά την περίοδο της παραδοσιακής νεωτερικότητας (κεφ. 6, σ. 405-406). Οι μεταμορφώσεις της ύστερης νεωτερικότητας μπορεί να θέτουν εν αμφιβόλω τα ερμηνευτικά μοντέλα των κοινωνικών επιστημών, όπως διαμορφώθηκαν αυτά υπό την επήρεια των διαφωτιστικών προταγμάτων (κεφ. 7), οι συγγραφείς όμως αυτού του δεύτερου τόμου της συγκεκριμένης σειράς μας καλούν να προσεγγίσουμε την κοινωνική επιστήμη όχι μόνον ως απεικονιστικό εγχείρημα αλλά και ως διαδικασία ατομικής και συλλογικής αυτεπίγνωσης ή και αυτογνωσίας, έστω και αν σε αυτή αντιπαρατίθεται διαφορετικές ερμηνείες για το περιεχόμενο και την ισχύ του ορθού λόγου.

ΙΟΥΡΑΝΗΣ Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Κ. Καβουλάκος (επιμ.), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Νήσος, Αθήνα 2003, 286 σελ.

«Εκ πρώτης όψεως η κριτική θεωρία είναι ένα μελαγχολικό εγχείρημα», όπως σημειώνει ο επιμελητής στην εισαγωγή του στον τόμο αυτό. Όμως, «η εγγενής απαισιοδοξία της [...] αντισταθμίζεται από μια αστείρευτη ορμή για ζωή, η οποία τροφοδοτεί την έλλογη σκέψη και δράση για μια χειραφετητική κοινωνική αλλαγή». Ο τόμος χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες, με μια διπλή διάρθρωση –χρονολογική και θεματική–, ενώ όλα τα κείμενα διαπνέονται από αγωνία για το μέλλον της κριτικής θεωρίας. Στην πρώτη ενότητα, «Υποκείμενο, κοινωνία, αξίες», συμπεριλαμβάνονται τα κείμενα: Γεράσιμος Κουζέλης, «Για μια κριτική θεωρία της υποκειμενικότητας: ξαναδιαβάζοντας (με) τον Χορκχάμερ»· Γκόλφω Μαγγίνη, «Για μια θεώρηση του ηθικού εγωισμού: ο Νίτσε στον πρώιμο Χορκχάμερ»· Αντρέας Μιχαλάκης, «Ο Μαξ Χορκχάμερ και το πρόβλημα της θεμελίωσης των αξιών στην πρώιμη κριτική θεωρία». Στη δεύτερη, «Ο λόγος και το έτερόν του»: Φώτης Τερζάκης, «Από τη φιλοσοφία της γλώσσας του Βάλτερ Μπένγιαμιν στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* και στην *Αισθητική θεωρία* του Αντόρνο»· Φωτεινή Βάκη, «Η κριτική θεωρία ως αρνητική διαλεκτική: η μετακριτική του Αντόρνο στον γερμανικό ιδεαλισμό»· Γιώργος Σαγκριώτης, «Μεξελίξεις της έννοιας της αλήθειας στην κριτική θεωρία. Αλήθεια και χρόνος». Στην τρίτη, «Επικοινωνία, κοινωνία, ιστορία»: Γιώργος Ξηροπαίδης, «Το πρωτείο της συναίνεσης. Ο Χάμπερμας και η ερμηνευτική της συνεννόησης»· Αλίκη Λαβράνου, «Γιούργκεν Χάμπερμας και Τσαρλς Τέιλορ: Περί ταυτοτήτων»· Γεώργιος Δαρεμάς, «Φιλοσοφία της ιστορίας και ιστορικός υλισμός στην κριτική θεωρία του Γιούργκεν Χάμπερμας». Στο τέταρτο, «Προοπτικές για μια σύγχρονη κριτική θεωρία»: Albrecht Wellmer, «Ριζοσπαστική κριτική της νεωτερικότητας ή θεωρία της νεωτερικής δημοκρατίας: Δύο πρόσωπα της κριτικής θεωρίας»· Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας στον Χορκχάμερ. Η ανάγκη για μια υλιστική διόρθωση της επικοινωνιακής κριτικής θεωρίας», και Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας».

Πάνος Καζάκος, *Πολιτική και ιδεολογία. Απέναντι σε παλαιά και νέα προβλήματα*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2003, 143 σελ.

Όπως σημειώνει στον πρόλογο της έκδοσης ο Κ. Αρβανιτόπουλος, Αναπλ. Καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου και Διευθυντής του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, στα κείμενα που συγκεντρώνονται στο βιβλίο αυτό, τα οποία καλύπτουν έναν ευρύ κύκλο θεμάτων, «ο Πάνος Καζάκος ασκεί [...] κριτική στην καθεστωτική λογική και στα οργανωμένα συμφέροντα που συνδέονται μαζί της. Άλλωστε, πιστεύει ότι ο μελλοντικός δρόμος της χώρας εξαρτάται από την αυτονομία της κριτικής σκέψης». Τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο και που έχουν δημοσιευθεί σε αρχική μορφή στο περιοδικό *Φιλελεύθερη Έμφαση* του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, στην εφημερίδα *Καθημερινή* και στον τόμο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, 20 χρόνια συμμετοχής* (Αθήνα 2002) είναι: «Ο φιλελευθερισμός στις ιδεολογικές αναζητήσεις της σημερινής Ελλάδας», «Κυβερνήσεις ως “εγκατεστημένοι κλέφτες”». Μία παραβολή με πολλές προεκτάσεις για το μέλλον», «Περί πολιτικής διαφθοράς», «Η ανακατασκευή της Ιστορίας ως πολιτική», «Η επιλογή της ένταξης στην Ε.Ε. από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και το έλλειμμα προσαρμογής», «Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1981-2001. Ένα σύντομο χρονικό», «Εσωτερική ασφάλεια και κράτος δικαίου μετά το τρομοκρατικό χτύπημα στο Μανχάταν».

Πέτρος Π. Θεοδουρίδης, *Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας. Έθνος, νεωτερικότητα και εθνικιστικός λόγος*, εκδ. Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2004, 146 σελ.

Όπως σημειώνει ο Νίκος Δεμερτζής στον πρόλογο της έκδοσης, ο συγγραφέας, που προσεγγίζει τον εθνικισμό από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας και ακολουθεί μια συγκεκριμένη σχολή σκέψης σύμφωνα με την οποία δεν είναι το έθνος που (προσδι)ορίζει τον εθνικισμό, αλλά ακριβώς το αντίστροφο, «με λιτό και συνάμα παραστατικό τρόπο δείχνει τη φύση και την πορεία διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας στις νεωτερικές κοινωνίες». Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο, «Περιπλάνηση στις σύγχρονες ερμηνείες του εθνικισμού», περιλαμβάνει τα κεφάλαια: «Εθνικισμός: Προβλήματα ορισμού και ερμηνείας», «Κριτική στις νεωτερικτικές αντιλήψεις. Οι Εθνοτιστές», «Παθητική η “πρώτη ύλη” του έθνους ή αμοιβαία αλληλεπίδραση;». Το δεύτερο, «Εθνικιστική ιδεολογία: διακρίσεις»: «Ο πολιτικός εθνικισμός», «Ο πολιτισμικός πολιτισμός», «Ο πολιτικός και πολιτισμικός εθνικισμός: συγκρίσεις και συμπεράσματα», «Η χρονική διάκριση του εθνικισμού του 19ου αι.: συνυπαρκτικός και ολοκληρωτικός εθνικισμός». Το τρίτο, «Η νεωτερικότητα της εθνικιστικής ιδεολογίας»: «Η τοπολογία της νεωτερικότητας: ισοπέδωση

και συγχώνευση των πολιτισμικών εθνοτικών διαφορών», «Η νοσταλγία της κοινότητας», «Η εθνικιστική ιδεολογία ως “συμβολικό σύμπαν”», «Η νοσταλγία της κοινότητας και ο εθνικιστικός λόγος». Το τέταρτο, «Νεωτερικότητα και ταυτότητες. Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη»: «Προσωπική ταυτότητα και συλλογικές ταυτότητες: Εννοιολογικές διευκρινήσεις», «Αναγνώριση και εθνική ταυτότητα», «Νεωτερικότητα και ταυτότητες: εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη», «Η σχέση της εθνικής ταυτότητας με την ιδιότητα του πολίτη». Η έκδοση κλείνει με το επίμετρο «Οι ταυτότητες στην εποχή της “ανακλαστικής” νεωτερικότητας» και τα ευρητήρια όρων και ονομάτων.

Ευάγγελος Κωφός - Βλάσης Βλασιδής (επιμ.), *Αθήνα-Σκόπια. Η επτάχρονη συμβίωση (1995-2002)*, Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, 422 σελ.

Ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι «δεν ήταν δυνατό, η επιστημονική κοινότητα, η οποία κατά τα τελευταία χρόνια παρήγαγε δεκάδες πραγματείες για όλα τα βαλκανικά θέματα, να μην εξετάσει και αξιολογήσει τις διμερείς σχέσεις Ελλάδας-ΠΓΔΜ στο σύνολό τους κατά την περίοδο λειτουργίας της Ενδιάμεσης Συμφωνίας», το Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης και το Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα προχώρησαν στην έκδοση αυτού του τόμου, με στόχο μια νηφάλια αποτίμηση της λειτουργίας και του ρόλου της, όπως σημειώνεται στον πρόλογο και την εισαγωγή της έκδοσης. Στον τόμο συμπεριλαμβάνονται τα εξής κείμενα: Νίκος Ζάικος, «Η ενδιάμεση συμφωνία Ελλάδα-ΠΓΔΜ. Προοπτικές και εξελίξεις κατά το Διεθνές Δίκαιο»· Χαράλαμπος Κοντονής, «Οι διμερείς σχέσεις Αθήνας-Σκοπίων και η πορεία της ΠΓΔΜ στους διεθνείς οργανισμούς»· Χρήστος Νίκας, «Οι επιπτώσεις της ενδιάμεσης συμφωνίας Ελλάδα-ΠΓΔΜ στις οικονομικές τους σχέσεις»· Ευάγγελος Κωφός, «Η εκκρεμότητα για τη “διαφορά στην ονομασία”». Η ελληνική οπτική»· Αριστοτέλης Τζιαμπίρης, «Το θέμα της ονομασίας στην ΠΓΔΜ μετά την υπογραφή της Ενδιάμεσης Συμφωνίας»· Βλάσης Βλασιδής, «Εμείς και οι άλλοι. Η εικόνα της Ελλάδας στα ΜΜΕ και στο εκπαιδευτικό σύστημα της ΠΓΔΜ»· Δέσποινα Συρρή, «Ελλάδα-ΠΓΔΜ: Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών και η προοπτική της ανάπτυξης». Η έκδοση ολοκληρώνεται με ένα χρονολόγιο.

Αντ. Μακρυδημήτρης (επιμ.), *Αυτοδιοίκηση και κράτος στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, 153 σελ.

Τα κείμενα του τόμου, που αποτυπώνουν και αναπτύσσουν τον προβληματισμό που κατέθεσαν οι συγγραφείς τους σε εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου της Αθήνας για το ζήτημα (1 Οκτ. 2002), «εξετάζουν την

τοπική αυτοδιοίκηση ως μέρος του πολιτικού-ελλογικού, του οικονομικού-δημοσιονομικού και του κρατικού-διοικητικού μετασχηματισμού στη νεώτερη Ελλάδα», όπως σημειώνει ο Αντώνης Μακρυνδημήτρης στην εισαγωγή της έκδοσης, ενώ «το συνολικό εξαγόμενο αυτής της συλλογικής εργασίας μπορεί, ενδεχομένως, να θεωρηθεί πως είναι η σκιαγράφηση μιας προοπτικής εναρμόνισης των κρίσιμων πολιτικών, οικονομικών και διοικητικών διαστάσεων της αυτοδιοίκησης, και η αποκατάσταση μιας πληρέστερης μεταξύ τους ισορροπίας ως συνθήκη για την αποτελεσματική και δημοκρατική διακυβέρνηση στη χώρα σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο».

Τα κείμενα του βιβλίου: Γεώργιος Κοντογιώργης, «Κράτος και αυτοδιοίκηση στο περιβάλλον της “παγκοσμιοποίησης”»· Αντώνης Μακρυνδημήτρης, «Η μεταρρύθμιση της αυτοδιοίκησης»· Νικόλαος Τάτσος, «Η δημοσιονομική κρίση της αυτοδιοίκησης»· Παναγιώτης Καφετζής, «Τοπική αυτονομία, κομματική εξάρτηση, πολιτική στρατηγική»· Αντώνης Μακρυνδημήτρης, «“Κοινότητες, ήτοι δήμοι” – Μια σελίδα από τη διοικητική ιστορία της Ελλάδος».

Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, *Μεταξύ ΝΑΤΟ και ΕΟΚ. Η Ευρώπη σε αναζήτηση μιας αμυντικής και πολιτικής ένωσης. 1949-1957*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, εκδ. Παταξήση, Αθήνα 2002, 126 σελ.

Πρόκειται για το τρίτο κείμενο εργασίας στη σειρά με τίτλο «Ευρωπαϊκή ενοποίηση και εθνικές πολιτικές» του Μεταπτυχιακού Προγράμματος *Ευρωπαϊκές και Διεθνείς Σπουδές*, του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όπως σημειώνει στον πρόλογο ο Πάνος Καζάκος, Καθηγητής και Διευθυντής του Μεταπτυχιακού Προγράμματος, η συγκεκριμένη έρευνα έχει ως αντικείμενο τις «πρώτες πρωτοβουλίες ευρωπαϊκής ενοποίησης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρουσιάζονται οι διαφορετικές εθνικές “φιλοσοφίες” της εποχής και οι επιπτώσεις τους στο ενοποιητικό εγχείρημα. Η στροφή της Ευρώπης από την ταυτόχρονη και “καθολική” ενοποίηση (πολιτική, οικονομική, αμυντική) στη “βήμα προς βήμα” κοινοτικοποίηση, πολιτική που κυριάρχησε έως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και τη δρομολόγηση της Ε.Ε., αποτελεί ένα από τα κεντρικά ζητήματα. Η ανάλυση αναδεικνύει κρίσιμες ιστορικές διαστάσεις αυτής της επιλογής που σφράγισε τη δυναμική σχέση μεταξύ εθνικών κρατών και ευρωπαϊκής ενοποίησης». Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Εισαγωγή», «Η ευρωπαϊκή ασφάλεια μεταξύ παλαιών και νέων απειλών, 1947-1949», «Η αντίληψη μιας “συνολικής” ενοποίησης», «Η αναδιπλώση στη “βήμα προς βήμα” προσέγγιση», «Η παγίωση του ευρωπαϊκού μοντέλου και η πορεία προς την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας», «Επίμετρο: Η ευρωπαϊκή ασφάλεια και άμυνα μεταξύ διακυβερνητισμού και υπερεθνικότητας», «Συμπεράσματα».

Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930)*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003, 338 σελ.

Όπως σημειώνει ο συγγραφέας στον πρόλογο του βιβλίου, «Οι Νέες Επαρχίες [Μακεδονία, Δυτική Θράκη] διήλθαν το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα μια περίοδο έντονων αλλαγών και πληθυσμιακών ανακατατάξεων. Σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού, ελληνόφωνοι, τουρκόφωνοι και σλαβόφωνοι χριστιανοί καθώς και τουρκόφωνοι ή ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, πλήρωσαν ακριβώς τις πολιτικές επιλογές και τις στρατιωτικές αντιπαραθέσεις των εθνικών κρατών της περιοχής αλλά και των Μεγάλων Δυνάμεων [...] Οι μεταβολές στην πληθυσμιακή σύνθεση των χριστιανών και των μουσουλμάνων, τόσο των ελληνόφωνων όσο και των τουρκόφωνων, ως συνέπεια κυρίως της Συνθήκης της Λωζάνης του 1923 για την ανταλλαγή Ελλήνων και Τούρκων μεταξύ των δύο χωρών, έχουν μελετηθεί έως τώρα ικανοποιητικά». Έτσι, η μελέτη αυτή, που στηρίζεται στη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, έχει ως αντικείμενο τους Σλαβόφωνους και τη μετανάστευση ή διαρροή τους προς τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία, κατά την περίοδο 1912-1930. Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Εισαγωγή: Ο αγώνας για τη Μακεδονία (τέλη 19ου αιώνα-1913)», «Η Μακεδονία την παραμονή των Βαλκανικών Πολέμων: γλωσσική και θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού», «Από τους Βαλκανικούς Πολέμους στην παγκόσμια σύγκρουση: η εξέλιξη των μετακινήσεων», «Η Μακεδονία του 1920: δημογραφική απεικόνιση», «Η Θράκη υπό ελληνική διοίκηση: από την απελευθέρωση έως την εφαρμογή της συνθήκης του Νεϊγύ», «Η μετανάστευση βάσει του Νεϊγύ», «Η ρευστοποίηση των περιουσιών των μεταναστών», «Η "σερβική" μειονότητα στη Μακεδονία», «Η σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας μετά τη συνθήκη του Νεϊγύ», «Σλαβόφωνοι και ελληνικό κράτος: 1920-1930», «Επίλογος». Το βιβλίο περιλαμβάνει κατάλογο παλαιών και νέων ονομάτων και ευρετήριο.

Γιώργος Παπαδημητρίου (εισ.-επιμ.), *Το ευρωπαϊκό σύνταγμα. Το σχέδιο της ευρωπαϊκής συνέλευσης*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, 360 σελ.

Στην έκδοση αυτή δημοσιεύεται το «Σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος» που παρουσιάστηκε τον Ιούνιο του 2003 στη Θεσσαλονίκη και ήταν το αποτέλεσμα των εργασιών της *Ευρωπαϊκής Συνέλευσης για το Μέλλον της Ευρώπης* η δημιουργία της οποίας αποφασίστηκε κατά τη Σύνοδο Κορυφής του Laeken (2001). Το Σχέδιο αποτελείται από τέσσερα μέρη: οι βασικές αρχές οργάνωσης και λειτουργίας της Ένωσης, τα θεμελιώδη δικαιώματα, οι πολιτικές και, τέλος, οι μεταβατικές διατάξεις και οι διατάξεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Όπως σημειώνει στην εισαγωγή του τόμου ο Γιώργος Παπαδημητρίου, «κατά την αναζήτηση συνθέσεων, που επιτυγχάνονταν αναπόφευκτα διαμέσου συμβιβασμών, δεν

κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθούν όλα τα βήματα που θα έδιναν μεγαλύτερη ακόμη ώθηση στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Η πρόοδος πάντως που συντελέστηκε είναι σημαντική και συνιστά ποιοτικό άλμα για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης [...] η διεργασία για τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος αποτελεί μεγάλη πρόκληση για την πολιτική. Αποτελεί, όμως, πρόκληση και για την κοινωνία των πολιτών που πρέπει, αρθρώνοντας τον λόγο της, να αξιοποιήσει την ευκαιρία που της προσφέρεται για τη συμμετοχή της στη διαμόρφωση του μέλλοντος τη Ευρώπης. Αποτελεί, τέλος, πρόκληση και για την επιστήμη, που καλείται να αναδείξει έγκαιρα τη νέα σύνθετη πραγματικότητα, η οποία διαμορφώνεται καθ' υπέρβαση των εθνικών και διεθνών προτύπων».

Στον τόμο, εκτός από το κείμενο του «Σχεδίου του Ευρωπαϊκού Συντάγματος», περιλαμβάνεται και κατάλογος των μελών της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης, γλωσσάριο με λέξεις-κλειδιά, καθώς και εκτενές ευρετήριο όλων των όρων του Σχεδίου και των παραρτημάτων του.

Θ. Κουλουμπής - Θ. Ντόκος - Α. Κιντής (επιμ.), βοηθός επιμελητής: Άρης Κολλάρος, *Ανασκόπηση 2003 αμυντικής και εξωτερικής πολιτικής. Η Ελλάδα και ο κόσμος 2002-2003*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, 296 σελ.

Ο τόμος αυτός, που αποτελεί μια ανασκόπηση της αμυντικής και εξωτερικής πολιτικής για το 2003, χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, «Διεθνείς εξελίξεις», συμπεριλαμβάνονται τα κείμενα: Παναγιώτης Λιαργκόβας, «Η διεθνής και ευρωπαϊκή οικονομία και η ελληνική οικονομική πολιτική»· Μαίρη Μπόση, «Τρομοκρατία: εσωτερικές και διεθνείς εξελίξεις»· Αστέρης Χουλιάρας, «Η Αφρική το 2002: το τέλος της περιθωριοποίησης»· Ηλίας Αλεξόπουλος, «Η Ρωσία μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001»· Αντωνία Δήμου «Στρατηγικές στη Μέση Ανατολή»· Βασίλης Γκίκας, «Εξωτερική πολιτική και πόλεμος στο Σύνταγμα εθνικής ασφάλειας των ΗΠΑ: η περίπτωση του Ιράκ»· Ανδρέας Κιντής, «ΚΕΠΑΑ»· Κώστας Υφαντής, «Διεύρυνση και ευρωπαϊκή ισορροπία: το ΝΑΤΟ σε (μια ακόμη) μετάβαση». Στο δεύτερο, «Τουρκία-Βαλκάνια»: Βύρων Θεοδορόπουλος, «Τουρκικά ερωτηματικά»· Μαρία Βερβερίδου, «Οι εσωτερικές εξελίξεις στην Τουρκία το 2002»· Μιχάλης Μυριάνθης, «2002: Ελλάδα και Τουρκία στο νέο ενεργειακό καταμερισμό»· Χρυσάνθος Λαζαρίδης, «Παλαιές ψευδαισθήσεις και νέες ευκαιρίες της εξωτερικής μας πολιτικής»· Ευάγγελος Καραφωτάκης, «Η πορεία ανάπτυξης των βαλκανικών οικονομιών σε μετάβαση το 2002». Στο τρίτο, «Φάκελος Κυπριακό»: Γιώργος Βασιλείου, «Η Κύπρος πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης»· Μαριέτα Γιαννάκου, «Το Κυπριακό ζήτημα: η πορεία των εξελίξεων από τον Ιανουάριο ως τον Νοέμβριο του 2002»· Χρήστος Στυλιανίδης, «Η σημασία του χρόνου, η ένταξη της Κύπρου στην Ε.Ε. και το σχέδιο λύσης Ανάν»· Φίλιππος Σαββίδης, «Κυπριακό: εξελίξεις, σενάρια και προοπτικές»· Κέ-

ντας Γιώργος, «Εξελίξεις στο Κυπριακό: το τέλος μιας πορείας». Επίσης, συμπεριλαμβάνεται το δοκίμιο του Αριστοτέλη Τζιαμπίση, «Διεθνείς σχέσεις στην Ελλάδα: σύγκλιση, επιρροή και προοπτικές» και ένας βιβλιογραφικός οδηγός του Σωτήρη Ντάλη. Το εισαγωγικό σημείωμα με τίτλο «2003: Προσαρμογή στην αβεβαιότητα» είναι του Θεόδωρου Κουλουμπή.

Επιμέλεια: Μαργλέν Λογοθέτη

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

Γιάννης Κωνσταντινίδης, *Influences on the Liberal Democratic Vote: an Over-time Analysis with a Comparative Content*, Department of Government, University of Essex, UK, Ιούλιος 2002, 294 σελ. Επιβλέπων: Ian Budge.

Βασικό στην ορθότητα του επιχειρήματος ότι στις περισσότερες από τις ευρωπαϊκές χώρες ο εκλογικός ανταγωνισμός επικεντρώνεται παραδοσιακά στη σύγκρουση μεταξύ του «αριστερού» και του «δεξιού» πόλου, η ακαδημαϊκή κοινότητα έχει ουσιαστικά παραβλέψει τη μελέτη των κομμάτων εκείνων που κινούνται ιδεολογικά περί το μέσον του άξονα «αριστερά-δεξιά». Ελάχιστοι είναι εκείνοι που θα διαφωνούσαν με το γεγονός ότι τα κεντρώα κόμματα και, πολύ περισσότερο, τα κεντρώα κόμματα μικρού μεγέθους που δραστηριοποιούνται σε κομματικά συστήματα έντονο διπολισμού, εμφανίζουν, σε σύγκριση πάντα με τα κόμματα εξουσίας, αφενός περισσότερο ασαφείς πολιτικές θέσεις και αφετέρου περισσότερο ασαφείς εκλογικές βάσεις. Ωστόσο, το μέγεθος αυτών των διαφορών δεν έχει κατά το παρελθόν ερευνηθεί εμπειρικά. Η διατριβή αυτή αντιπροσωπεύει μια συστηματική προσπάθεια ανάδειξης τέτοιων διαφορών μέσα από τη μελέτη της εκλογικής και ιδεολογικής φυσιογνωμίας ενός από τα πλέον γνωστά και επί μακρόν επιβιώσαντα κεντρώα κόμματα, των βρετανών Φιλελευθέρων.

Η ερευνητική προσπάθεια επικεντρώνεται σε δύο σημεία: στον εντοπισμό των εκλογικών στρατηγικών που υιοθετούνται από το κόμμα των Φιλελευθέρων και στην αναγνώριση των βασικότερων παραγόντων απήχησης του κόμματος στο εκλογικό σώμα. Σε ό,τι αφορά στο πρώτο σημείο, εξετάζεται (1) εάν οι πολιτικές προτεραιότητες των Φιλελευθέρων διαφέρουν από αυτές των δύο μεγαλύτερων κομμάτων του βρετανικού κοινοκρατικού συστήματος και (2) ο βαθμός στον οποίο οι πολιτικές θέσεις των Φιλελευθέρων αποτελούν τμήμα μιας συνεπούς εκλογικής στρατηγικής με στόχο την προσέλκυση συγκεκριμένων ομάδων ψηφοφόρων. Σε ό,τι αφορά στο δεύτερο σημείο, τα ζητήματα που θέτονται προς διερεύνηση είναι (1) γιατί ένα συγκεκριμένο άτομο ψηφίζει τους Φιλελευθέρους και όχι ένα άλλο κόμμα και (2) γιατί το κόμμα συγκεντρώνει μόνο ένα μικρό ποσοστό του συνόλου των ψήφων.

Στο πρώτο μέρος, το ενδιαφέρον εστιάζεται στον εντοπισμό των ατομικών εκείνων χαρακτηριστικών τα οποία σχετίζονται με την ψήφο προς

τους βρετανούς Φιλελεύθερους. Προς την κατεύθυνση αυτή μελετάται η επίδραση κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών, ιδεολογικών προσανατολισμών και πολιτικών τοποθετήσεων σε τρέχοντα ζητήματα, στην κομματική επιλογή. Η ανάλυση των δεδομένων εκλογικών ερευνών υποδεικνύει ότι η ψήφος για τους Φιλελεύθερους υπήρξε, ουσιαστικά σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, κοινωνικά ακαθόριστη. Στην πραγματικότητα, το κόμμα προσελκύει πολύ συχνότερα πολίτες υψηλού μορφωτικού επιπέδου με κοινωνικά φιλελεύθερες αντιλήψεις, ωστόσο και πάλι η πλειοψηφία των τελευταίων τείνει προς το κόμμα των Εργατικών. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ακόμη και η σταθερή ψήφος για τους Φιλελεύθερους, η οποία ανέρχεται κατά μέσο όρο στο 50% της συνολικής ψήφου για το κόμμα, δεν είναι κοινωνικά ή ιδεολογικά διακριτή. Συμπερασματικά, παρά το γεγονός ότι η αδυναμία εύρεσης σταθερών ερεισμάτων στο εκλογικό ακροατήριο εξηγεί μάλλον ικανοποιητικά την αστάθεια της κεντρικής ψήφου, δεν επαρκεί για την ερμηνεία της όποιας απήχησης του κόμματος σε κάθε μία εκλογική αναμέτρηση.

Με αυτό το εύρημα, η έρευνα προσανατολίζεται, στο δεύτερο μέρος, προς τη διερεύνηση των επιδράσεων της πολιτικής συγκυρίας στο ποσοστό των ψήφων που λαμβάνει το κόμμα των Φιλελευθέρων. Συμπεραίνεται ότι το κόμμα ευνοείται πρωτίστως από την ιδεολογική πόλωση μεταξύ των ισχυρότερων κομμάτων του συστήματος και, δευτερευόντως, από τη δική του μετροπαθή πολιτική γραμμή. Η ταυτόχρονη υιοθέτηση ακραίων θέσεων από τα δύο μεγάλα κόμματα μεγιστοποιεί τα κέρδη του κεντρικού κόμματος, όμως πρακτικά αποτελεί σπάνιο ενδεχόμενο καθώς οι δύο βασικοί ανταγωνιστές επιλέγουν συχνότερα να συγκλίνουν στην εκλογικά προτιμητέα κεντρική θέση, κατά τα πρότυπα της θεωρίας του Downs. Το γεγονός αυτό ερμηνεύει και τον συγκριτικά μικρό αριθμό ψήφων που λαμβάνει το κόμμα στις περισσότερες από τις μεταπολεμικές αναμετρήσεις, καθώς επίσης και τις παροδικές αυξήσεις των ποσοστών του όπως, για παράδειγμα, κατά τη δεκαετία του 1980.

Η συσχέτιση των θέσεων των μεγαλύτερων κομμάτων με το ποσοστό των Φιλελευθέρων καθιστά τους τελευταίους, κατά μια έννοια, εκλογικά εξαρτημένους από τις πολιτικές κινήσεις των Εργατικών και των Συντηρητικών. Υπό το φως αυτού του ευρήματος, η διατριβή πραγματεύεται, σε τελευταίο στάδιο, τις πιθανές στρατηγικές διεύρυνσης της εκλογικής απήχησης του κεντρικού κόμματος και προτείνει ως βέλτιστη την προβολή μιας διακριτής ιδεολογικής φυσιογνωμίας, η οποία θα έδινε ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα που δεν είναι δυνατόν να περιγραφούν με τους όρους «Αριστερά» και «Δεξιά», όπως η προστασία του περιβάλλοντος, η αποκέντρωση των εξουσιών, η στήριξη των μειονοτήτων και η σύγκλιση με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μία πρώτη εμπειρική ανάλυση των πολιτικών θέσεων των Φιλελευθέρων κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες αποδεικνύει ότι το κόμμα κινείται καθαρά, και μάλλον συνειδητά, προς αυτή

την κατεύθυνση, πετυχαίνοντας να διαφοροποιηθεί σημαντικά από τις πολιτικές τοποθετήσεις των δύο ισχυρότερων κομμάτων.

Από μεθοδολογικής άποψης, η διατριβή αποτελεί μια εντατική εμπειρική μελέτη των επιδράσεων στην ψήφο για το βρετανικό κεντρώο κόμμα, η οποία βασίζεται στη χρήση πληθώρας στοιχείων διαφορετικού τύπου, όπως δεδομένα εκλογικών ερευνών, εκλογικά αποτελέσματα και κομματικά κείμενα. Παρότι η ανάλυση επικεντρώνεται χρονικά στην περίοδο 1974-2001, δηλαδή στη λεγόμενη περίοδο παρατεταμένης εκλογικής αναγέννησης των Φιλελευθέρων, η διατριβή αποτελεί την πιο εκτενή έως τώρα μελέτη του συγκεκριμένου κόμματος. Αν και η μελέτη αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα «ανάλυσης περιπτώσεων», ένα τμήμα της αφιερώνεται και στην προσπάθεια αποσαφήνισης του όρου «κεντρώο κόμμα» και στον εντοπισμό κεντρώων κομμάτων που λειτουργούν σε συστήματα έντονου διπολισμού, με στόχο τη μελέτη του βαθμού συσχέτισης της ιδεολογικής και εκλογικής φυσιογνωμίας τέτοιων κομμάτων με τη θέση τους στα σχετικά κομματικά συστήματα. Η συγκριτική ανάλυση των βρετανών Φιλελευθέρων, των γερμανών Ελεύθερων Δημοκρατών και των δανών Ριζοσπαστών Φιλελευθέρων φανερώνει ότι τα τρία κόμματα μοιράζονται, ως κοινά στοιχεία, την αδύναμη εκλογική βάση και την εξάρτησή τους από τις μεταβολές στις θέσεις των ισχυρότερων πόλων της «Δεξιάς» και της «Αριστεράς».

Silvia Bolgherini, *Περιφερειακή ενεργοποίηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση: μια συγκριτική ανάλυση οκτώ μεσογειακών περιπτώσεων* (L'attivazione delle regioni in Europa. Un'analisi comparata di otto casi mediterranei), Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Φλωρεντίας, Νοέμβριος 2003, σελ. 362. Επιβλέπων καθηγητής: Mario Caciagli.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, οι περιφέρειες αναδείχθηκαν στο προσκήνιο και οι υποεθνικοί δρώντες άρχισαν να θεωρούνται νομιμοποιημένοι συνομιλητές στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι ευρωπαϊκές θεωρίες ενσωμάτωσης και, ιδιαίτερα, εκείνες περί Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης και Δικτυακής Διακυβέρνησης εστίασαν κατεξοχήν σε αυτόν τον νέο ρόλο των περιφερειών και στις διαπραγματευτικές τους σχέσεις με τους φορείς της Ε.Ε. και τα κράτη-μέλη. Εντός αυτού του θεωρητικού πλαισίου, ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός εμπειρικών ερευνών αναλύει το φαινόμενο της «κινητοποίησης υποεθνικών δρώντων» («subnational mobilization» – η οποία εδώ αποκαλείται «περιφερειακή ενεργοποίηση»), ένα σύνολο, δηλαδή, δραστηριοτήτων που πραγματώνουν οι περιφέρειες προκειμένου να επιτύχουν έναν ισχυρότερο και περισσότερο σχετικό ρόλο και να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντά τους στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Μελέτες της περιφερειακής ενεργοποίησης επιχειρούν, συνήθως, να εξετάσουν το γιατί ενεργοποιούνται οι περιφέρειες καθώς και το πώς. Αυ-

τός είναι και ο κύριος στόχος ετούτης της εργασίας· τα συμπεράσματά της, ωστόσο, είναι πολύ διαφορετικά: υποστηρίζεται ότι οι κύριες ερμηνείες που δίδονται για το φαινόμενο αυτό δεν επιβεβαιώνονται από μια σε βάθος εμπειρική ανάλυση και ότι πρέπει να χρησιμοποιηθούν εναλλακτικοί ερμηνευτικοί παράγοντες.

Ευρωπαϊκές μελέτες ταυτίζουν, συνήθως, την αιτία της περιφερειακής ενεργοποίησης με δραστηριότητα σε επίπεδο λόμπι στα πεδία λήψης αποφάσεων της Ε.Ε.· και ερμηνεύουν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ενεργοποιούνται οι περιφέρειες με μία κοινωνικο-οικονομική και μία πολιτικο-θεσμική μεταβλητή: όσο υψηλότερο είναι το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο μιας περιφέρειας και όσο μεγαλύτερος ο βαθμός αυτονομίας της αναφορικά με το εθνικό κράτος τόσο περισσότερο ενεργοποιείται η περιφέρεια και το αντίστροφο. Εμπειρικές έρευνες δείχνουν ότι αυτές οι υποθέσεις καταρρίπτονται συχνά.

Σε αυτή την εργασία θεωρείται, επομένως, ότι η κοινωνικο-οικονομική και η πολιτικο-θεσμική μεταβλητή είναι το εξωτερικό πλαίσιο που επηρεάζει τα περιθώρια ευκαιριών για τις περιφέρειες αλλά δεν καθορίζει την ένταση της περιφερειακής ενεργοποίησης· άλλοι παράγοντες και, ιδιαίτερα, γνωσιακά στοιχεία και χαρακτηριστικά των περιφερειακών ελίτ μπορεί να αποδειχθούν περισσότερο καιρία. Προκειμένου να εντολιστούν αυτοί οι εναλλακτικοί ερμηνευτικοί παράγοντες, καταβλήθηκε προσπάθεια να συνδυαστεί μία σε βάθος ανάλυση με μία συγκριτική προσέγγιση που θα επέτρεπε (περιορισμένες) γενικεύσεις.

Διενεργήθηκε μια ποιοτική έρευνα, η οποία έχει στόχο να αποδώσει τα μέγιστα μιας έρευνας με μικρό αριθμό εμπειρικών περιπτώσεων. Η έρευνα αυτή αφορά οκτώ περιφέρειες – δύο για κάθε μεσογειακή χώρα: την Ανδαλουσία και την Καταλονία στην Ισπανία, το Λαγκεντόκ-Ρουσιγιόν και την περιφέρεια Ροδανού-Άλπων στη Γαλλία, την Τοσκάνη και την Καμπανία στην Ιταλία και την Ήπειρο και την Αττική στην Ελλάδα.

Αυτές οι οκτώ περιπτώσεις είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους αναφορικά με την κοινωνικο-οικονομική και τη θεσμική μεταβλητή: ορισμένες συγκαταλέγονται μεταξύ των πλέον αναπτυγμένων περιφερειών της Ευρώπης, ενώ άλλες περιλαμβάνονται στις λιγότερο αναπτυγμένες – σε κάθε χώρα, μία ανήκει στην πρώτη ομάδα και μία στη δεύτερη· επιπλέον κάθε «εθνικό ζεύγος» χαρακτηρίζεται από σημαντικά διαφορετική θεσμική αρχιτεκτονική: από τις ισπανικές αυτόνομες κοινότητες, τις γαλλικές και ιταλικές περιφέρειες στην απλώς διοικητική διάκριση των ελληνικών περιφερειών. Με τον τρόπο αυτό, οι παρατηρούμενες ομοιότητες αλλά και διαφορές μεταξύ των περιοχών αναφέρονται λιγότερο σε κοινωνικο-οικονομικούς και θεσμικούς παράγοντες.

Οι οκτώ περιοχές συγκρίνονται συστηματικά στο πλαίσιο των «καναλιών ενεργοποίησης», δηλαδή ως προς την Επιτροπή Περιφερειών, τις δια-περιφερειακές ενώσεις, το περιφερειακό γραφείο στις Βρυξέλλες, ως

προς τους ευρωπαϊκούς διαπεριφερειακούς συνεταιρισμούς (ιδιαίτερα μέσω της INTERREG) καθώς και ως προς τις διοικητικές δομές που δημιουργήσαν για να αντιμετωπίσουν και να διαχειριστούν ευρωπαϊκές υποθέσεις.

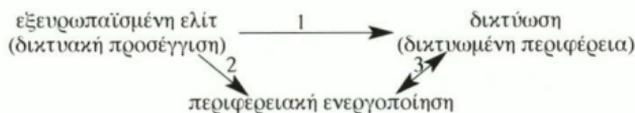
Γίνεται εκτεταμένη χρήση πρωτευουσών πηγών (ιδιαίτερα επίσημων εγγράφων της Ε.Ε. αλλά και των ίδιων των περιφερειών) ενώ, επιπλέον, διενεργήθηκαν περί τις εκατό εις βάθος προσωπικές και τηλεφωνικές συνεντεύξεις.

Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας και η σύγκριση των στοιχείων καταρρίπτον σε σημαντικό βαθμό τις γενικά υποστηριζόμενες υποθέσεις.

Σε ό,τι αφορά το *γιατί* ενεργοποιούνται οι περιφέρειες, η έρευνα δείχνει ότι η δημιουργία λόμπι των περιφερειών στην Ευρώπη δεν είναι ο κύριος λόγος της ενεργοποίησης. Η δημιουργία και δράση των λόμπι των περιφερειών σε θεσμούς της Ε.Ε. είναι περισσότερο αποτελεσματικές μέσω δικτύων και επαφών που γίνονται μέσω των καναλιών ενεργοποίησης: επομένως, ο πραγματικός λόγος ενεργοποίησης μιας περιφέρειας είναι η δημιουργία και η ενίσχυση όσο το δυνατόν ευρύτερων, ισχυρότερων και πολύπλευρων δικτύων μεταξύ των περιφερειών.

Για το *πώς* ενεργοποιούνται οι περιφέρειες, η κοινωνικο-οικονομική και η θεσμική ερμηνεία καταρρίπτονται συστηματικά, σε κάθε κανάλι, βάσει των εμπειρικών στοιχείων. Αντ' αυτών, οι διαφορές μεταξύ των περιφερειών ερμηνεύονται αναφορικά με τη στάση και τα χαρακτηριστικά των περιφερειακών ελίτ. Τα κύρια συμπεράσματα συνοψίζονται ως εξής: όσο περισσότερο έχει η ελίτ μιας περιφέρειας «επιχειρηματικότητα σχεδιασμού πολιτικής» («policy entrepreneurship») ως προς την ευρωπαϊκή και την ευρω-περιφερειακή πραγματικότητα, τόσο μεγαλύτερη είναι η ενεργοποίηση της περιοχής: όσο περισσότερο χαρισματικός και ικανός να ενεργοποιήσει μια εξαρτημένη πορεία (path dependency) είναι ένας περιφερειακός πολιτικός ή διοικητικός ηγέτης, τόσο περισσότερο ενεργοποιείται η περιφέρεια: όσο περισσότερο αφοσιωμένη είναι η πολιτική και γραφειοκρατική ελίτ, τόσο μεγαλύτερη είναι η ενεργοποίηση: εάν η τοπική πολιτική ελίτ είναι εκλεγμένη, η λογοδοσία της είναι μεγαλύτερη και, πιθανώς, ανάλογο είναι και το ενδιαφέρον της για τις ευρωπαϊκές υποθέσεις και την περιφερειακή ενεργοποίηση.

Με άλλα λόγια, όσο πιο «εξευρωπαϊσμένη» είναι μια περιφερειακή ελίτ και όσο περισσότερο έχει μια δικτυακή προσέγγιση (πολιτικούς ως περιφερειακούς επιχειρηματίες και αφοσιωμένους αξιωματούχους), τόσο μεγαλύτερη είναι η ενεργοποίηση της περιοχής αυτής. Τέλος, η δημιουργία δικτύων και η παρουσία μιας εξευρωπαϊσμένης ελίτ συνδέονται και αλληλοενισχύονται όπως δείχνει το ακόλουθο σχήμα:

Όσο περισσότερο μια περιφέρεια διοικείται από εξευρωπαϊσμένες πολιτικές και διοικητικές ελίτ, τόσο περισσότερο δικτυωμένη είναι (1). Επίσης, όσο περισσότερο εξευρωπαϊσμένη είναι η ελίτ, τόσο μεγαλύτερη είναι η περιφερειακή ενεργοποίηση (2). Όσο περισσότερο δικτυωμένη η περιοχή και όσο μεγαλύτερη δυνατότητα δικτύωσης έχει, τόσο μεγαλύτερη είναι η ενεργοποίησή της η οποία, με τη σειρά της, ενισχύει τη δικτύωση (3).

Μπορεί, επομένως, να υποστηριχθεί ότι ο βαθμός παρουσίας μιας εξευρωπαϊσμένης περιφερειακής ελίτ και δυνατότητας δικτύωσης καθορίζουν τον βαθμό της περιφερειακής κινητοποίησης.

Η δικτύωση και, ιδιαίτερα, τα οριζόντια δίκτυα είναι ο κύριος στόχος της περιφερειακής κινητοποίησης: όσο περισσότερο μπορεί και θέλει μια περιφέρεια να δικτυωθεί, τόσο μεγαλύτερη είναι η ενεργοποίησή της και τόσο σχετικότερη η παρουσία της στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Μετάφραση: Τίνα Πλυτά

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
<http://www.politikineta.gr>

Αθήνα, Απρίλιος 2004

Το ΔΣ της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης βρίσκεται στην ευχάριστη θέση να ανακοινώσει την έναρξη λειτουργίας του δικτυακού τόπου της Εταιρείας στη διεύθυνση <www.politikineta.gr>. Μεταξύ άλλων, το site περιλαμβάνει στοιχεία για την ταυτότητα και το ιστορικό της Εταιρείας (καθώς και ένα πρωτότυπο λογότυπο), την οροθέτηση του γνωστικού πεδίου της πολιτικής επιστήμης και τα βιογραφικά όσων μελών πρόλαβαν να ανταποκριθούν στην ηλεκτρονική πρόσκληση που απευθύνθηκε το προηγούμενο καλοκαίρι. Παρέχονται, ακόμη, συνδέσεις με συναφείς δικτυακούς τόπους στην Ελλάδα και διεθνώς, επικαιρική σελίδα (που κατά καιρούς θα μεταβάλλεται) συνδέσεων με σελίδες κομμάτων και πολιτικών οργανώσεων καθώς και τα πλήρη αποτελέσματα των πρόσφατων εκλογών, εκτενής παρουσίαση των εκδοτικών δραστηριοτήτων της Εταιρείας και αναδρομή σε πρόσφατα συνέδρια, ημερίδες και άλλες εκδηλώσεις.

Θεωρούμε πως το ξεκίνημα της λειτουργίας δικτυακού τόπου μπορεί να αποτελέσει κομβική στιγμή στην πορεία εξέλιξης της Εταιρείας. Το site, βέβαια, είναι ακόμη σε πολύ πρώιμο στάδιο –αυτό που θα δείτε δεν αποτελεί παρά μια αρχική μορφή. Καθώς βρίσκεται –και θα βρίσκεται– υπό συνεχή διαμόρφωση και ανάπτυξη, περιμένουμε σχόλια, παρατηρήσεις και παρεμβάσεις σας για τον εμπλουτισμό επιμέρους περιοχών του και την περαιτέρω θεματική του επέκταση.

Εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο του site αποτελεί και η δυνατότητα φιλοξενίας ατομικών σελίδων των μελών. Εκτός από τη φωτογραφία του και την πλήρη εκδοχή του βιογραφικού του, το κάθε οικονομικά εντάξει μέλος θα μπορεί να φιλοξενεί εκεί αντιπροσωπευτικά κείμενά του (δημοσιευμένα ή υπό δημοσίευση), συνδέσεις με χρήσιμους δικτυακούς τόπους της επιλογής του και, γενικά, ό,τι άλλο θεωρεί γνωστικά και ερευνητικά ενδιαφέρον. Οι πανεπιστημιακοί συνάδελφοι, αν το επιθυμούν, μπορούν επίσης να δημοσιεύουν προγράμματα παραδόσεων, βιβλιογραφίες και άλλο υλικό των μαθημάτων τους – στο οποίο οι φοιτητές και φοιτήτριές τους θα έχουν άμεση πρόσβαση.

Στην παρούσα πιλοτική φάση, ατομικές σελίδες έχουν δημιουργηθεί μόνο για τα μέλη του ΔΣ, όμως ο μόνος λόγος γι' αυτό είναι ότι πρόκειται

για υπηρεσία που είναι ιδιαίτερα δαπανηρή. Αν το κόστος επιμεριστεί στα ενδιαφερόμενα μέλη, θεωρούμε ότι καθίσταται απολύτως λογικό: καταβολή 20 Ευρώ για την απόκτηση χρήσης δικαιώματος ατομικής σελίδας, και 5 Ευρώ για την κάθε μεταβολή/ανανέωση του περιεχομένου της. Η συνδρομή θα ανανεώνεται περιοδικά. Επίσης, στο μέλλον, η Εταιρεία μπορεί να αναπροσαρμόζει αυτά τα ποσά, ανάλογα με το κόστος συντήρησης του site. Το ποσό καταβάλλεται στο ταμείο της Εταιρείας μετά από συνεννόηση και η είσπραξή του αποτελεί προϋπόθεση για την απόκτηση του δικαιώματος. Το δικαίωμα ισχύει απεριόριστα και αίρεται μόνο για μέλη που δεν εκπληρώνουν τις οικονομικές υποχρεώσεις τους (συνδρομή) προς την Εταιρεία. Τα κείμενα υποβάλλονται ως attachments σε μορφή Word Document (κατά προτίμηση *.rtf -Rich Text Format ή “Εμπλουτισμένο Κείμενο”) ή Acrobat (*.pdf) στη διεύθυνση webmaster@politikinet.gr (η πρόσβαση είναι δυνατή από το εσωτερικό του site). Καλό είναι, επίσης, να αποφεύγονται οι προκατασκευασμένες Μορφοποιήσεις Κειμένου (Auto format). Οι ατομικές σελίδες δημοσιεύονται (ή ανανεώνονται) το πρώτο πενήτημερο-δεκαήμερο κάθε μήνα. Προϋπόθεση γι’ αυτό είναι η έγκαιρη αποστολή του προς δημοσίευση υλικού – μέχρι την 25η του προηγούμενου μήνα.

Η τεράστια σημασία των ατομικών σελίδων είναι, νομίζουμε, αυτονόητη: καθώς τα κείμενα που θα δημοσιεύονται εκεί θα αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της επιστημονικής παραγωγής του κλάδου, θα δίνουν το στίγμα του στην Ελλάδα και διεθνώς, θα συμβάλλουν στην καλύτερη γνωριμία και επαφή των μελών μεταξύ τους (όπως και με συναδέλφους όμορων κλάδων) και θα δίνουν στο site πρωτοτυπία και βάθος, καθιστώντας το διαρκή πηγή επιστημονικής προβολής και ενημέρωσης. Περιμένουμε με ανυπομονησία τα κείμενά σας!

Εν τω μεταξύ, για το αμέσως επόμενο διάστημα, επιδιώκουμε: (α) την ολοκλήρωση του Who is Who των μελών (συνδυαστικά με τη γνωστική χαρτογράφηση των ερευνητικών ενδιαφερόντων τους), (β) την επέκταση και οργάνωση των –ακόμη πολύ ανεπαρκών– πρωτογενών συνδέσεων με άλλους δικτυακούς τόπους έτσι ώστε η <www.politikinet.gr> να καταστεί μια χρήσιμη και χρηστική “γνωστική πύλη προς την πληροφορία” σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, και (γ) τη δημιουργία εναλλασσόμενων στηλών που θα παρακολουθούν συγχρονικές εξελίξεις μέσα από κοινωνικο-επιστημονικό πρίσμα. Επιδιώκουμε ένα μη στατικό, διαρκώς ανανεωνόμενο site, ένα πεδίο πληροφόρησης και –ίσως– βήμα αντιπαράθεσης και διάλογου.

Καλούμε όσα μέλη δεν το έχουν ήδη κάνει, να αποστείλουν το ταχύτερο (πάντα στη διεύθυνση webmaster@politikinet.gr) περίληψη του βιογραφικού σημειώματός τους για την ολοκλήρωση του Who is Who. Υπενθυμίζουμε και πάλι ότι, για το Who is Who, επιθυμούμε ένα συνεκτικό κείμενο (250-300 λέξεων) στο οποίο τα μέλη θα περιλαμβάνουν επιγραμματικά τα

εξής στοιχεία: (α) τρέχουσα απασχόληση, (β) σπουδές, (γ) αριστείες, (δ) βασικές εργασίες και δημοσιεύσεις, (ε) ερευνητικά (διδασκτικά) ενδιαφέροντα και (στ) κάποιον τρόπο επικοινωνίας (π.χ., διεύθυνση, ηλεκτρονική διεύθυνση, τηλέφωνο). Καλούμε, όμως, ταυτόχρονα τα μέλη να καταβάλλουν το ποσό των 20 Ευρώ ώστε να αποκτούν και το δικαίωμα χρήσης προσωπικής σελίδας (όπου θα μπορεί να δημοσιεύεται το πλήρες βιογραφικό και άλλο υλικό, όπως εξηγήθηκε).

Προσδοκώντας τη συμβολή σας, ως ευχηθούμε στο site καλή επιτυχία και... «καλή επισκεψιμότητα».

Για το ΔΣ
Σεραφείμ Σεφεριάδης
Webmaster

Υπενθυμίζεται στους αναγνώστες του περιοδικού *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* ότι, επιπλέον της ανωτέρω ιστοσελίδας, λειτουργεί και ενημερώνεται τακτικά και η ιστοσελίδα του περιοδικού <http://www.cc.uoa.gr/~hpsagr>. Σε αυτή οι αναγνώστες μπορούν να βρουν περιλήψεις όλων των άρθρων που έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό από το πρώτο τεύχος (τχ. 1, 1993) μέχρι σήμερα, καθώς και αλφαβητικό ευρετήριο συγγραφέων και θεματικό ευρετήριο των άρθρων.

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, D. Gravaris, N. Demertzis, L. Louvi, N. Marantzidis, G. Moschonas, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos

Coordination D. A. Sotiropoulos ~ **Book-Review editor** D. Gravaris ~ **Technical Assistant** M. Logotheti ~ **Financial Assistant** K. Vlassaki

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyratas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: K. Vlassaki

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 8 Euro. Subscriptions: Individuals 18, Foreign 35, Institutions 70, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

VASSILIS ROMANOS

THE ARTICULATION AND FOUNDATION OF POLITICS IN HANNAH ARENDT

This work attempts a presentation of Hannah Arendt's argument that in contemporary societies political freedom (the reconciliation of pluralism with political togetherness) can emerge only in a 'public realm'. I argue that Arendt fails to ground this realm because the category of 'action' that underpins it as a distinct field of activities beyond the state and civil society, constitutes a self-referential process in which a political actor expresses his identity, disengaged from any social end or normative frame. In reconstructing her undertaking, I show that only a 'communitarian' envisagement of the good could endow action a lawful content and establish it as a responsible political activity.

GIORGOS PLIOS**INFORMATION AND SHOW IN THE YEARS
OF NATIONAL ELECTIONS: THE STANCE OF PUBLIC
AND OF PRIVATE TELEVISION**

In this paper we examine the concept of infotainment during the years of national elections, in the field of state and of private television, through the analysis of statistical data which support or not three related hypotheses, in five European countries. We also examine the impact of commercialization and of post-modernization in the heightening of infotainment. We analyze the shifting in the amount of information and entertainment programs and we conclude that although infotainment is deepening, this process is contained and the public seems reserved in some countries. We also discern a probable relation among, on the one hand, the deepening of infotainment in state television, alongside a rise of information and news programs in private television with, on the other hand, a rise of populist conservative political forces.

PANAYIOTIS TSILYIANNIS**MASS MEDIA AND AGENDA-SETTING: CURRENT DEBATES**

The present paper attempts a brief review of the scientific debate about the media-agenda effects to the public. The basic concepts that constitute the Paradigm's theoretical frame are described as well as the main analytical distinctions for the study of the agenda-setting process. The main exogenous and intervening variables that limit or strengthen the impact of media upon the issue priorities of the public are marked. The presentation concludes to the perspectives regarding the debate about the relationship between the media and the public agenda, focusing in research questions about the process and the level in which the effects occur for and in research strategies for the investigation of this relationship.

VASILIS PATRONIS - PANAGIOTIS LIARGOVAS**SOCIAL ADJUSTMENT AND ECONOMIC POLICY
DURING DICTATORSHIP IN GREECE, 1967-1974:
THE SPECIAL ROLE OF THE AGRICULTURAL SECTOR**

This paper examines the role of economic policy during the Greek dictatorship 1967-74. It shows that economic policy actually continued and completed the process of rapid industrialization which had begun even before 1967. The Greek dictators tried to speed up the rate of industrial growth by taking

measures in favor of foreign capital and of the private sector and by using the agricultural sector as a “complement” to the process of development.

EMMANUELLA DOUSSIS - PANAYIOTIS NAVROZIDIS

**THE AFRICAN UNION: A REALISTIC OPPORTUNITY
FOR THE AFRICAN CONTINENT OR ANOTHER INSTITUTIONAL
EXPERIMENT LEADING TO FAILURE?**

The establishment of the African Union, in the context of a turbulent political landscape of civil wars, political tensions and economic recessions that demonstrates the failure of the post-colonial state, aims at the political and economic renaissance of Africa, with the ambitious goal of reinforcing the vision of panafrikanism. This article addresses the causes and the factors for the transition from the Organization of African Unity to the African Union. Additionally, it examines the institutional dimension of the newly established regional organization. The conclusion drawn is that regional co-operation seems to be the only alternative for the survival of the African continent in the new global order.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Δ. Χριστόπουλος - Ν. Διαμαντούρος

Παραδοσιακοί μηχανισμοί προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ο ανερχόμενος ρόλος της διαμεσολάβησης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Κ. Ψυχοπαίδης

Διακόσια χρόνια από τον θάνατο του Ιμάνουελ Καντ

Β. Ρομανός

Η συγκρότηση και η θεμελίωση του «πολιτικού» στη Hannah Arendt

Γ. Πλειός

Ενημέρωση και θέαμα σε εκλογικά έτη

Π. Τσιλιγιάννης

ΜΜΕ και καθορισμός της θεματολογίας του κοινού

Β. Πατρώνης - Π. Λιαργκόβας

Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στη δικτατορία, 1967-1974

Ε. Δούση - Π. Ναβροζίδης

Η Αφρικανική Ένωση

ΔΥΟ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΟ

Κ. Περεζούς, Δ. Α. Σωτηρόπουλος

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Απρίλιος
2004

MD0006025885